

HÍD MIVEL IS FOGLALKOZHAT MÉG
A KÉPZELET? — / FÖLKUTAT MIN
DENT EGY ELHANYAGOLT, SOSEM
TÁRGYALT ESETÉRT, MERT EZ AZ
EGYETLEN HELY, AHOL A MELAN
KÓLIA MEGFÉR, / MERT EZ AZ EGYET
LEN HELY, AMIT GÉPEK NEM RE
GISZTRÁLNAK, / MERT EZ AZ EGYET
LEN HELY, AHOL A PONTOSSÁG EL
TÖRPÜL A LEHETŐSÉGEK MELLETT
/ S AHOL ÁLOMMAL ÉS JÁTÉK
KAL KOMBINÁLHATOM; / MERT MÁR
CSAK A MEGLEPETÉS AD ERŐS ÉLE
TET.

TARTALOMMUTATÓ

- | 363 | *Sinkó Ervin* MAGYAR FOLYÓIRATOKBAN
LAPOZGATVA
- | 393 | *Vlado Gotovac* versei
- | 398 | *Bányai János* BONYOLULT ÖRÖMÖK
- | 412 | *Domonkos István* ODISSZEUSZ HAZATÉRÉSE
- | 413 | *Fehér Kálmán* TENGERSZEM
- | 417 | *Gulyás József* ÉNEK A PRÉRIRÓL
- | 419 | *Varga Zoltán* ÚJ KALAND
- | 438 | *Bori Imre* A KÍSÉRLETEZŐ EMBER, AVAGY A MUNKA
ÖRÖMÉÉRT ...
- | 451 | *Taras Kermauner* HUMANIZMUS ÉS ÉRTELMISÉG
- | 469 | SZEMLE (*Gion Nándor, Végel László, és dr. Palić Emil*
jegyzetei)
- | 476 | KRÓNIKA
Képzőművészeti mellékletünk *Ács József* festményei

HID IRODALMI, MŰVE-
SZETI ÉS TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
/ ALAPÍTÁSI ÉV: 1934.
XXVIII. ÉVFOLYAM, 1964.
4. SZÁM. ÁPRILIS / SZER-
KESZTİK: FEHÉR KÁL-
MAN ÉS PAP JÓZSEF
(FEFLŐS SZERKESZTŐ)

MAGYAR FOLYÓIRATOKBAN LAPOZGATVA

(Folytatás)

Sinkó Ervin

ÚJ ÍRÁS (1963.)

Kísérleti kutyák rámvonítanak
reménytelenül, éjjel, nappal,
ellátnak gyehenna-beli jajjal.
Nem sikolt így kerék a sínen
s kenetlenül egy brigád kordé!
Alul a pulik mint a purdé
kisteknőbe hanyatt lekötve
virradnak a kínra,
vérük kapuja sarkig kinyitva,
szítva pokollá velejük láza,
morognak a teáskanálra,
marcangolják a gumicuclit,
habot vicsorgó babák lettek
ölen a fehér nővéreknek.
Minek ez? Kifúltan kérve kérdem.
Sugaras hang ropog: Érdekében.
Érdekemben.

Így kezdődik Nagy Lászlónak az a félelmetesen szép verse, mely az *Új Írás* 1963. januári számában jelent meg, ahol Lengyel József *Elejétől végig* címmel tette közzé visszaemlékezéseit. Nagy Lászlónak a kísérleti kutyákról, a tehetetlen gyehenna-beli vonításról szóló verse, a *Vonítások*, felveti a kérdést:

Akár az ebek miért vonítok?
Elfordul az élet, magamra hagyva
dagadnak káprázataim nagyra...

Ez a vers zümmögött bennem iszonyú kísérozeneként egész idő alatt, míg a Lengyel Józsefnek, arról a kálváriánál sötétebb kálváriáról szóló beszámolóját olvastam, amelyet nagyon hosszú évek során járt meg a szibériai gyűjtőtáborokban. Miféle pokoli kíséret az, aminek emberek életét vetették alá, ezt a mi szegény, póre, egyetlen életünket?

Minek ez? Kifűltan kérve kérdem.
Sugaras hang ropog: Érdekében.
Érdekemben.

S fölzúdul bennem a viszonzulás: a fene egyen meg engem, az egész emberiséget, de minden olyan értéket is, amelynek érdekében vagy érdekebben ilyen árat, mint amelyet Lengyel József fizetett, bárkinek is fizetnie kell.

Van az irodalomnak egy fajtája, melynek olvasása közben olyan testi-lelki közelbe kerülünk az íróval, hogy irodalomból valami más, valami olyan lesz, ami csak a saját fájdalmainkat felidéző, saját gondolatainkat és múltunkat, életünk leglényegesebb problémáit felkavaró, meghitt beszélgetéshez hasonlítható. Az irodalomnak ezt a fajtáját szeretem legjobban.

S ha ehhez még az is hozzájárul, hogy maga az író, egyszer régen, amikor még ő is, te is fiatal voltál, barátod, a szó legszorosabb értelmében, kenyeres pajtásod volt! És mindketten úgy álltatok egymás mellett, mint akik közös megpróbáltatásból épen kikerülve valami ismeretlen, veszélyekkel és izgalmakkal, kétségekkel, bánatokkal és mámorokkal hívogató nagy út, még mindig csak ifjan, csak a kiszámíthatatlan esélyekkel vonzó élet előtt állnak, készülődnek, és közben megosztják egymással aggodalmaik, kétségeik, szándékaik, szerelmeik és benső küzdelmeik titkát is, s azután — az „azután” ez esetben körülbelül harmincöt esztendő jelent — egy folyóirat nyomtatott betűi szólnak hozzád arról, hogy milyen poklokat járt meg az egykori barát, mióta egymást szem elől veszítettétek. Ez az „irodalom” akkor több és más lesz neked, mint bármilyen nagy, bármilyen mély gondolati és érzelmi mélységekből termett esztétikai objektum élménye.

Nem, nem is igaz. Lám, mennyire nem könnyű a legpontosabb kifejezést megtalálni. Nem igaz, hogy az esztétikai objektum másodlagos: a valóság és a valóság szülte megrendültség nemcsak erkölcsi, hanem különválaszthatatlanul esztétikai eredetű is. Az érzékszervek a gondolattal együtt képessé teszik képzeletünket, hogy átéljük mindazt, amit személy szerint nem mi magunk élünk át. Így válnak a mások emlékei is személyes emlékeinkké.

Az író szava mindenkor az olvasójával feltételezett közösségből indul ki. Ha érthetetlen, ha nem hat az igaz írói szó, az nem az olvasó korlátolt eszének, hanem az olvasó élményköre szűk voltának a következménye. Ezért rezisztens a költő szavával, szavakba foglalt él-

ményeivel szemben. De ha az író és olvasója között van valaminemű közösség, akkor — s ez már az író megjelenítő és háborgató erején múlik — az olvasó minden sor után mélyebben, mind teljesebb orkesztrációval reagál a szavakra, egészen az író szavakba foglalt él-ményeivel való képzeletbeli azonulásig. Az idegen sorsot így a ma-gunk sorsaként éljük át.

Voltaképpen ez az, amiről szó van: önző állatok vagyunk, de fél-tett külön életünket számtalan gonosz lehetőség fenyegette, s ezek a lehetséges, ezek a *majdnem-lehetett-volna* sorsaink egy-szerre megelevenedve öltenek testet, a mieink lesznek, az író a csak különös véletlen folytán elkerült, *lehetett-volna* sorsunk történetének, a saját történetének tesz képzeletbeli szemlélőjévé, jobban mondva, részesévé.

Vannak és — remélhetőleg — a jövőben még inkább lesznek, akik nem ezzel a rezonanciával olvassák a Lengyel József beszámoló-ját: *Elejétől végig*.

Vannak és — milyen jó volna biztosan remélni, biztosan tudni! — a jövőben még inkább lesznek, tán csak olyanok lesznek, akik szá-mára az írónak ez az infernóban való járása és lakása nem lesz más, mint csak valami izgató, az egzotikuma által félelmetes, végső fokon — ezt volna jó remélni! — érthetetlen, megfejthetetlen történet a tá-voli múltból. De nekünk kortársaknak valósággal kézzelfogható az az elképzelhetetlen valóság, amit Lengyel József tett szóvá. S köszönet illeti meg, hogy szóvá tette. Ez a valóság épp azért és csak azért nem jelenti egész életünk végleges kudarcának bizonyítékát, mert, íme, megértük, hogy valaki, anélkül hogy megtagadta volna ifjúságának, ifjúságunknak az embert felszabadító, gyökeres változásba vetett hi-tét, sőt épp e hit nevében és védelmében, szóvá tette — és szóvá *tehet*e —, hogy milyen iszonyba süllyedhet a leghumánusabb eszme, hogyha eszközzé válik egy magát az élő emberek szükségletei és be-látása fölé helyező, egy magamagának a bírálhatatlan gondviselés szerepét arrogáló zsarnoki apparátus markában.

Minek ez? Kifúltan kérve kérdem.

Sugaras hang ropog: Érdekében.

Érdekemben.

Lealjasító, mocskos, undok szenvedésen, véren szerzett tanúság-tétel a Lengyel József higgadt és nagy írása: tanúságtétel az ember mellett és minden olyan hatalmi apparátus ellen, amely magának vindikálja a jogot, hogy megkérdezésünk, ellenőrzésünk, meghallga-tásunk, tevékeny részvételünk nélkül, egymagában képviselje a ma-gasabb, közönséges halandók számára felfoghatatlan, valami elvont jövődőtől követelt, csak fölkent beavatottaknak látható és egyben minden rémtett igazolását eleve magában foglaló Magasabb Érdeket. „Érdekében. Érdekemben.”

Maga Lengyel József alig kommentál. Ez az olvasója dolga. Ő csak az élete útját beszéli el önfegyelmező tartózkodással. Felvillan a gyer-mekkorra egy-egy képe: a falat kenyér, mely ha véletlenül földre esik, fel kell emelnie és meg kell csókolnia, az apja, ahogy „egyik kezéből

a másikba csurgatja a rőtáruany búzát”; a Nagykocsmá, ahol a pincér nagy üvegtálon cukrászsüteményt tesz az asztalra, s ő a gyönyörű süteményekből csak öt darabot eszik meg, mert több nem fér belé; s a gabonakereskedő, aki igen gazdag és gyomorrákja van, alig tud enni, de már megszokásból is csal, mintha nem áradna szájából rettenetes szag és nem lennének megszámlálva a napjai. Aztán a falusi gyerekből városlakó lesz, kamasz, aki már „fiatal költő és nagy költő akar lenni”, hogy 1917 őszén, amikor Budapesten ő ugyan nem, de mások éheznek, és „a péküzletek előtt hosszú sorban állnak az asszonyok... a hajnali szürkületben”, új életcélt tűzön maga elé: „Már nem nagy író akarok lenni, hanem nagy forradalmár... nem lehet ízletes a kenyérem, míg nincs elég kenyere mindenkinek.”

Ezután az író átugrik a következő hús esztendőn. Az 1917-től 1937-ig terjedő időt — az októberi forradalom, a Magyar Tanácskörtársaság és az emigrációs évek korszakát is — szűkszavúan, csak néhány mondatban foglalja össze, hiszen ez csak afféle előszó ahhoz, amit neki el kell, mert el *kell* mondania. De ebben az előszóban, akár a gyermekkorban hallott parancs, hogy a földre esett falat kenyéret fel kell venni és meg kell csókolni, felhangzik a bekövetkező kálváriának, az ő kálváriájának mindig visszatérő, mindig életet vagy halált jelentő motívuma, a kenyér:

„Hús év következett ezután és sokat írtam kenyérről, kenyérkeresetről, kenyérgondról és mindennapi kenyérről. Írtam gabonatermelésről, gyári termék és mezőgazdasági termék közötti ár-ollóról, krízisről... Írtam kenyérről, melyet profitéhes tőkésék petróleummal öntenek le, és kávéról, melyet a tengerbe szórnak... De kenyér, konkrétan, testében nem jelent meg előttem...”

Ennek a passzusnak utolsó mondata a maga tömörségében fölülmúlhatatlanul, lucidan foglalja össze ezt a korszakot:

„Fogalmak közepette éltem.”

A fogalmakat a valóság váltja fel. A szovjetunióbeli börtön valósága. Szembesítés a valósággal. Irgalmatlan szembesítés.

Kezdetől fogva ez az egyetlen téma. Számptalan változatban. Az író mellékesnek tartja, hogy milyen címen, okkal vagy ok nélkül zárták-e börtönbe azok, akikre hús éven keresztül mint eszményi elvtársaira, eszményi vezéreire tekintett fel. Hogy milyen megokolással vagy ürüggyel vetették börtönbe, igaza van, irreleváns, hisz ez a nagy moszkvai pörök és kivégzések éve, 1937. Az író a lényegre összpontosítja figyelmét: arra, hogy egyszerre olyan életfeltételek között találta magát, amelyek híján voltak minden élhető étellel való hasonlóságnak. Ahogy őt az események, ő az olvasót állítja, minden további magyarázat nélkül, fait accompli elé. Aki „fogalmak közepette élt”, a sztálini Szovjetunió börtönfalai között eszmél magára — és a valóságra.

Elejétől végig — elejétől végig a kenyérről esik a legtöbb szó. A kenyér-motívum a tengely. Mindjárt első nap a börtönben: „nem et-

tem meg a kenyeret; el se fogadtam az ételt. Azt se tudtam, élni akarok-e még vagy csak meghalni. De mások szívesen elfogadták az én kenyeremet is — úgy látszik” — jegyzi meg a kezdő, az újonnan jött —, „élni kell és lehet, még ha huszonöt vaságyon és köztük és alattuk kétszázhetvenöten akarnak is élni.”

Ez a kálvária első stációja. Az író nem közli, meddig tartott. Talán azért, mert az örökkévalóságot úgyse lehet érzékeltetni. S a vallatási módszerekről szintén egyetlen részlet, egyetlen szó se. Minek is? Az inkvizíció ideje óta fejlettebb a technikája, de lényegében nem módosult. A kihallgatásra és a kihallgatásokra egyébként következtetni lehet abból, hogy miképpen készítették elő:

„Aztán kihallgatás előtt (a kiemelés tőlem) két hétig olyan helyen éltem, ahol az emberek párájától és fűtőtestektől forró, hermetikusan lezárt helyiségben a reggel még friss kenyeret délre fehér penész lepte be, és a hideg vízből gőz párolgott és a teavíznek nem volt gőze. Sok minden volt itt megfordítva — amitől némelyik szívszélhűdést kapott, mások megőrültek. Én csak sáfránysárga lettem és fekélyek támadtak a karomon, a lábaimon.”

Ez a második stáció. A drámaiságot fokozza, hogy továbbra se esik egyetlen szó se „a kihallgatások” tortúrájáról. S arról se, hogy meddig tartott egy kihallgatás. Az eredmény azonban annál inkább látható lesz:

„Mikor visszakerültem a normális cellába, a volt társaim nem ismertek rám. Igaz, párás félhomály volt itt is, villany égett éjjel-nappal, pirosas holdudvaros fénnel szakadatlanul, észbontóan. Gondos, jó kezek, gyakorlottak és erősek, nyúltak a derekam, térdem, a vállam alá, vittek, lefektettek. Teljes egy nap és egész éjjel egyedül birtokoltam egész ágyat. Ez volt a legtöbb, legjobb és legáldozatosabb, amit kétszázhetvenöt egymásra zsúfolt ember tenni tudott...”

Mondom, a vallatás tortúráiról szó sincs, egyetlen szó se. De a kálvária dokumentáris beszámolójának az utolsó oldalán van egy sokatmondó vallomás:

„...most már emberséges örök emléke is felködlik, és ha számítom, kevés volt közöttük a hitvány. Örök közt kevés. Kihallgatók közt egész rendessel, legalábbis én, nem találkoztam”.

Ilyen volt a harmadik stáció:

„Megint nem kellett a kenyér. Csak feküdni, szemet behunyni, nyugodtan számot vetni, félálomba úszni, nem mozdulni...”

És meggyógyultam. Másnap nálam is betegek kerültek az ágyra. Nekem hárman adták oda napi cukorporcióju-

kat, összesen hat szem kockacukrot. És kényszerítettek, addig nem hagytak nyugton, míg meg nem ettem kenyermek legalább a felét.”

Kálvária? A kálváriának meghatározott számú stációi után — nincs tovább. Itt azonban már meg sem számlálhatók az állomások. Erejét veszti minden hasonlat és minden mérték. Az egyetlen, ami az olvasón eluralkodik, hogy mi mindennek lehet alávetni a „kísérleti kutyákat”, akik ezúttal emberek, és hogy mi minden ellenére vannak, akik mégsem pusztulnak bele. Lengyel Józsefet talán valami nem is tudatos, de annál nagyobb eltökéltség, hogy egyszer majd mégis hírt ad az emberi világnak a nem-emberi és oly rettenetesen népes alvilágról, vezette át a szörnyűségeken.

A börtöncella, a „normális” cella folytatása a rabok elszállítása. Miért, hova? Nyilván nem tudják. Csak az tudja, aki elrendeli a szállítást. Következik tehát az útra kelés, illetve az úton levés, melynek célja az áldozatok előtt éppoly áthatolhatatlan titok, mint egész rájuk szakadt sorsuk. Hogy „az úton levés” mennyi ideig tartott, azt az írótól csak részben tudjuk meg. Azt hiszen azért, mert az író előtt is a meghatározhatatlan végtelenbe folyt a tér és az idő. De a kenyérre emlékszük:

„Kenyerrel nemigen volt baj. Kenyeret mindig kaptunk. Ha úton voltunk is és zárt vagonokban, és akkor is, mikor másfél hónapig egy hajóúrben szállítottak bennünket. A vízzel kezdődött a baj, itt a hajóúrben, a világ egyik legvízdúsabb folyóján. Megkaptuk az úti porciót, kenyeret és sóshalat — ám vizet csak 200 grammot egy napra...”

Mindenki gyanús, aki él, és jobb, ha ezrek pusztulnak el ártatlanul, mint hogy csak egy is, aki talán mégse ártatlan, többé-kevésbé szabadon járjon-keljen — minden sorsintéző hóhér-bürokrácia gyakorlatának ez az alapelve. Ha magával az étellel, minden egyes ember személyes életével számolni kellene, és pedig mint olyan értékkel, mely egyszeri, egyetlen és reprodukálhatatlan, abból az következnek, hogy a napok, hetek, hónapok, évek — az életnek az a médiuma, az a pótolhatatlan valami, amit időnek neveznek — olyan kincs, mely számadásra és maximális figyelemre kötelez. Az emberélet és az idő — a kettő egymástól elválaszthatatlan — ilyen értékelése azonban minden teljhatalmú bürokrácia szemében csak az alattvalók érzelmes előítélete, sőt ennél is rosszabb: csírájában elfojtandó rebellió „a felső szervekkel” szemben, melyeknek bagatell az egyes ember élete, és kizárólag az fontos, amit a teljhatalmú hivatalnokok a Nagy Érdek képviselőinek, illetve képviselőinek neveznek, s amin konkrétan a saját hatalmi pozíciójuk mindenáron való biztosítását és megszilárdítását értik. Mindenáron. S épp azért, mert a „minden árat” kizárólag másoknak kell fizetniük. Szenvedéssel, idővel, étellel.

Így foglalhatnám össze a sorsintéző felsőbb szerveknek azt a magatartását, mely Lengyel József tanúságtételének minden lapjáról és a borzalmak számtalan átélt változatából bontakozik ki az olvasni tudó előtt.

Mihelyt a rabok megérkeznek rendeltetési helyükre, már nem üldözi őket a messzi távolból a felsőbb szervek bármiféle tevékeny, szadista gonoszsága. Valami más történt: a sorsintéző hatalmak kiktatták őket az élet kereteiből és normáiból. A sorsintéző szervek számára, miután végrehajtották a deportálást, érdektelenné vált, hogy a deportáltak élnek-e, halnak-e, mint élnek, illetve mint halnak bele az ottani életfeltételekbe. Villanásnyi gondolatra, szóra se érdemes. A sorsintéző felsőbb szervek szempontjából a deportáltak a véglegesen elintézett kérdések közül valók. Sorsuk akta, melyet már soha többé nem kell, nincs és nem lehet miért elővenni. Közömbös, hogy ez az elintézett akta százezer vagy több millió emberegyed életét vagy halálát jelenti, csak az a fontos, hogy mint minden más akta, kifogásolhatatlan alapossggal és mindenkit megfélemlítő, jótékonyan megretentő következetességgel intéződött el.

Bámulatosan, valósággal raportszerűen tárgyilagos Lengyel Józsefnek ez a számadása. Ebben rejlik emberi-művészi hitelessége, innen a szinte zord érzékeltető és meggyőző ereje.

Az adott keretek között semmiképp se lehet feladatomban, hogy aféle „tartalmi kivonatot” készítek ennek az iszonyú kornak ebből a nagy dokumentumából. De néhány megdöbbentő részletre fel kell hívnom a figyelmet: a beszámoló írója mínusz negyvenöt fokos fagyban, éjjeli sötétségben tápáskodik fel barakkbeli fekvőhelyéről, hogy a legnépesebb brigáddal, a sírásók brigádjával, a „szálas kemény arcú lettek, széles hátú oroszok, keskeny vállú kínaiak, nagy fejű, görbe lábú burjátok és örmények, zsidók, mindenféle népek” társaságában csákánnyal, feszítővassal sírt ásni induljon. Kint a helyszínen máglyát kell rakniuk, hogy a csontkeményre fagyott föld felengedjen. „Másodnap értünk le a lágy, fagyatlan földre. Ekkor nagy barlangokat vájtunk a megfagyott réteg alatt, hogy nekünk több kenyérünk, az utolsó útról érkezőknek több férőhelye legyen” —, s hogy így ő is hozzájusson a maximális, a sírásóknak járó napi hetven deka kenyérhez. Amikor a szanitécek megtöltik a gödröt a kocsiszám odahordott, a kimustrált, legrongyosabb kórházi ingekbe öltöztetett halottakkal, a sírásók, hacsak lehet, elfordítják fejüket. „Féltünk tőlük, féltünk az ő sorsuktól”, mondja Lengyel József. Az ilyen részletek, legalábbis engem, nem kevésbé riasztanak meg, mint az a pár mondat, amely a magukat kommunistának nevező pribékek által szibériai gyűjtőtáborba hurcolt magyar k o m m u n i s t a életének ezt a szakaszát bevezeti:

„Kinn valahol háború, nagy háború indult. Nekünk, a drótsövény mögött, erről tudni se szabadott, de persze tudtuk, és még inkább éreztük. Mert reggelente az átlátszó zöld káposztalevesben ritka lett a káposztalevél is, ebédet nem kaptunk, és az esti krumplileves földszagú volt, zavaros és krumpli alig akadt benne. A kenyér, a megcsappant kenyér-adag lett most az élet és halál, minden.”

Szó szerint minden. Sikerült annyira degradálni az emberben az embert — az embert, kinek kora ifjúságától élete uralkodó szenved-

délye a politika, a kontinensek és államok viszonyának elemzése, a személyes részvétel az osztályok és társadalmi rendszerek között izgalmasan dúló küzdelemben — sikerült a drótsövény mögé zárt forradalmárt, ezt az egykor minden idegszálával elkötelezett harcostársat annyira kirekeszteni, olyannyira nyomorultul pórévé tenni, hogy az „odakint” világrengető eseményei őt csak mint valami valószínűtlenül távoli csillag lakóiról szóló hírfoszlányok, távoli, szinte más fajtájú élők fölött zúgó zivatar híre érintik. Neki az életből nem maradt s nem maradhatott meg más, mint hogy kiszolgáltatott kreatúra legyen, aki rémlátásosan, szűkölve tudja, hogy egyre közeledik az a nap, amikor az ő sorsa is beteljesedik, akár hullává merevült társaié:

„A halottak karóvékony lábára madzaggal keskeny táblácska van rákötve, olyasféle, amilyent raktárnokok kötnek a kulcsokra . . . A táblácskán a halott neve tintaceruzával és ügyének száma.”

S mindez a sztalini szocialista állam hatalmi szerveinek, annak a sztalini szocialista államnak a nevében, melyért ez a rabbá tett ember rajongva küzdött. A sztalini szocialista állam égisze alatt, a sztalini szocialista állam adminisztratív apparátusának alkalmazásával sikerült e szocialista állam harcos hívójét olyan nyomorulttá tenniük, hogy a priccs meztelen deszkáján fekvé a világ ügye helyett, minden mást elfödve, immár csakis a híg és bűdös leves és mindenekfölött a lucskos és rossz kenyéradag lecsökkentett dekái váltak személyes ügyévé.

„Fekszik az ember egész nap. És egész nap enni akar. Kenyér! Másra gondolni nem tud. És ha elalszik, evésről álmodik.”

Mert a sírásók brigádja a tábor arisztokráciája, s aki — mint az emlékezősek írója a fagyott lába miatt — kihull a hetven deka kenyeret kapó táborig arisztokraták sorából, az a pária sorsánál alábbra bukkott. S kialakul előttünk a kép: még haldoklók is gyilkolni tudnák egymást egy-egy falat ellopott kenyérért; és a korrupció és a protekció számtalan fajtája ebben a külön, állativá aljasított társadalmi szervezetben. A korrupció és a protekció eszközei és céljai egy-egy darab krumplihéj vagy a legnagyobb kincs, a kenyér.

„Vannak, akik a krumplihéj evéstől dagadtak meg, vannak, akik csak sót szórnak a forralt vízbe . . . Kora tavasszal megkezdődik a fűevés. A fű a tábor területén sohase bír fél centinél magasabbra megnőni. Már hajnalban ott járnak, pontosabban négykézláb mászkálnak, félig fekvé csúszkálnak a fűszedők. Körömével csipegetik a fűveket és rakják a nagy »Pullman«-jukba — jó néhány órai munkába kerül egy ilyen edény megtöltése. Mert amíg szedik, meg is lopják magukat, — azaz nyersen eszik a fűvet . . .

Egy kedves, okos, fiatal művészettörténészt, ideges ujjú, finom alkatú embert láttam így, fűszedés és fűevés közben néhány hónap alatt lassan elhülyülni és végül meghalni.

A fűevés az intellektuelek közt divatozott leginkább.”

Az olvasónak a koncentrációs táborokra kell gondolnia, melyeknek drótsövényei mögé Hitler záratta és ölette, egyebek közt az éhhalál módszereivel is, a deportáltak milliói, köztük kommunistákat is. De akik ama poklok változatokban gazdag iszonyatait csodamód, legalábbis 1945-ig, túlélték, azoknak akkor, a romba dőlt Harmadik Birodalomban, ütött a szabadulás órája. Lengyel József feljegyzéseiből megtudjuk, hogy a szabadulás önmaga és sorstársai számára, akik életben maradtak a sztalini koncentrációs táborokban, a távoli Szibériában még a háború végével se következett be. Élő emberek olyan alaposan degradáltak pusztá aktákká, elintézett akták ügyszámaivá, hogy ott távol, az aktákat készítő hivatalnokok jól fűtött irodáiban sokáig senkinek eszébe se jutottak.

Az idővel számoló időérzék a hivatalnokban csak a maga hivatalbeli órái és az előléptetéséhez szükséges esztendőik iránt él. Ha alattvalókról vagy épp deportáltakról van szó, az idő a közömbös médiumok sorába süllyed. Nem számít. Nincs. Az *Elejétől végig* írója megint nem kommentál, csak megállapítja: „...mikor már semmit se várok: jó egy évvel a háború után — egy valahol kiadott határidő legvégén — december 30-án, kiengednek. Huszonhat hónappal később, mint ahogy letellett kiszabott büntetésem.”

Tán nem is rosszakarát volt, hogy így történt. Lehet, hogy pusztá feledékenység vagy szórakozottság játszott közre. De ez a szabadulás is csak formálisnak bizonyult. A váróteremben, ahová Lengyel József eljut, harmincöt fokos hidegben férfiak, nők, aggastyánok és gyerekek alszanak a cementpadlón, s a vasúti pénztár előtt, melyet fél órával vonatindulás előtt nyitnak, hetek óta, nap nap után tömegek állnak sorba. Eredménytelenül. Megtudjuk az írótól, hogy ebben az új infernóban, a fagytól támadt gennyes kelevények és ürülékek bűzében, éhségtől és tetvektől elgyötörve is akad, aki arról álmodozik, hogy a másik pokolban, a táborban talán mégis jobb. Ott feküdt a többivel három lány, akik szintén a táborból szabadultak.

„Az egyik lány kicsi, sovány. Sánta is, meg félszemű. Ez mondta el, hogy már tíz napja fekszenek itt a váróteremben. A kenyérüket már rég megették, az útiköltséget elköltötték.

A másik lány, nagyon fekete szemű, csendes mosolyú. Az arca piszkos, éhségtől sárga, de még így is nagyon szép...

A harmadik teljesen elhülyült roncs. Éjjel a cementpadlón mindig maga alá vizek. Vattás nadrágjából rettenetes bűz terjeng. Mindenki löki, hajtja, kergeti, olyan bűdös.

Egyszer délelőtt... a félszemű sánta odajön hozzám...

— Mondja, ha mi most teszünk összetörünk valami kirakatüveget, vagy ablakot, akkor minket elfognak?

— Mért akartok kirakatüveget törni? — kérdezem.

— Vissza akarunk kerülni a táborba. Már nem bírjuk tovább...

— Célra vezet-e? — kérdezem, mérlegelem. — Lehet, hogy börtönbe kerülnétek, de lehet, hogy csak megvernek benneteket és kilöknek az őrszobából.

— Én hallottam, hogy ablakverésért egy évet adnak.

— Csak, — feleltem oktató hanghordozással — nem akkor, mikor te akarnád. Még a börtönbe se akkor jut az ember, mikor szeretne.

— Értem — feleli a sánta lány és fél szeme nagyon nem szépen mutatja izgalmát. — De mit tegyünk?”

„Mennek a vonatok. Szép, jó, meleg vonatok. De ide már mind megtelve érkeznek és kiszálló nincs.” A tizenegyedik napon megérkezik egy csupa teherkocsiból álló vonat, ez csak tíznaponként egyszer indul a nagy szibériai vasútvonalon, Vladivosztkából Moszkvába. „Büntetésüket letöltött gonosztevők utaznak ezzel a vonattal (őket, ha letelt a büntetésük, pontosan kiengedik).” Erre a vonatra nem lehet jegyet váltani, ezen a vonaton az őserdő törvénye az úr, megtörténik, hogy akiket az utasok a felszállásnál nem rúgnak le, azokat kirabolják, s aztán útközben dobják ki a holttestüket. Az *Elejétől végig* írójának nincs csomagja, amit féltennie kellene, mellé szegődik a szerencse, és beengedik, főlészállhat, fűtő lesz az egyik vagonban. Eljut Alekszandrovig, ahol „szabad emberként” huszonkét hónapot él, már a tetvektől megszabadítva, hol alkalmi munkákból, hol pedig koldusként. De a huszonkettedik hónapban, amikor már egy jó öltözet ruhája is van, egy éjjel újra eljönnek érte. Megint börtön. Az idő most sem számít:

„...négy hónapig vizsgálják az ügyemet és megállapítják, hogy semmi ügyem nincs. De egy hideg március eleji napon újra rabkocsiba ülhetek és utazom vissza, pont oda, ahonnan elindultam. »Teljes jogú polgár vagyok«, magyarázzák elindulás előtt, választójogom van és minden egyéb. Csak a lakhelyemet, ahová vinni fognak, azt nem hagyhatom el. Mert avval büntettet követnék el, melyért húszévi börtön jár...”

Így „a teljes jogú polgár” valamelyik szibériai kolhoz csőszeként, hivatalosan mint a kolhoz erdőkerülője, választójoga birtokában továbbbi hat évet tölt Szibériában.

„Meddig bírom még? ... Nemsokára, talán már születésnapomra, új kenyérkereset vár. Levett kalappal járni házról házra ... Már készítem a kolduló, kántáló énekemet, az undorítót, hogy gyorsabban a kezembe nyomják a rézpénzt, vagy karéj kenyeret.”

Az olvasó megszámlolhatja; az én számításom szerint tizenhét év az, amit ebből az emberéletből visszahozhatatlanul és visszaadhatatlanul elraboltak. Legalább tizenhét év, minden gyógyíthatatlan testi és lelki következményével együtt. S annál hatalmasabb erejű az *Elejétől végig* írójának a gesztusa, aki könyvét a „kommunista mozgalomnak ajánlotta” mert „tudta, hogy a forradalom újra kiharcolja az emberi méltóságot.”

Ami azonban hihetetlennek látszik, mégis igaz: akadtak javíthatatlan hivatalnoklelkek, akik nyilvánosan helytelenítették, hogy Lengyel József az *Új Írásban* megírta, amit nem megírni talán élete legnagyobb mulasztása lett volna.

Lengyel Józsefnek a közeli múltból szóló tanúvallomása riasztó és intő, hiteles dokumentum, soha többé el nem hallgatható vádirat ama korszak és rendszer ellen, mely a humánusért vívott forradalmat, a szocialista forradalmat úgy eltorzította, hogy egy felülkerekedett, gyáva és karrierista buzgóságtól ihletett bürokrata apparátus hatalomittasan túltehető magát minden legelementárisabb emberségen. Mintha az emberség valami méltatlan, csak pusztá nyavalyás és nyavalygós előítélet lenne. Nem tényeket közöl, mint Lengyel József, de hasonló, korunkbeli tényektől felajzott, zaklatott képzelettel írta meg Déry Tibor a *G. A. úr X-ben* című művét; csak az *Új Írás* közölte (1963. november, december) e hatalmas, delíriumos, de ugyanakkor tárgyilagos, úgyszólván világhíres higgadtsággal előadott látomások első fejezeteit.

Déry Tibornak százszorosan is igaza van abban, hogy azt, amit történelemtudománynak neveznek, nem tartja „sokkal megbízhatóbbnak a költői képzeletnél.” Százszorosan is igaza van ebben, mert a legközvetlenebb jelen is alá van vetve a különböző önkényes értelmezéseknek és értékeléseknek, tehát mennyivel inkább az elmúlt korok és elporladt emberek. S mi is volna a mi történelmi tudatunk a múltat rekonstruáló képzelet alkotó hatalma nélkül?

A költői fikció, mely eleve fikciónak vallja magát, igazabb. S a képzelet történelmileg is többet mondhat az emberi sors lehetőségeinek alakulásáról, az emberi szorongásról és még a társadalmi szervezetek fejlődési irányáról vagy irányvesztettségéről is, mint az a történelemtudomány, mely úgy tesz, mintha egzakt megismerés volna, holott valójában minden jelennek és jelenbeli érdekszövevénynek távlatától függően ingadozik és változik a múltak képe a jelen idők hullámainak fénytörésében. Déry tehát nem a múltból indult a jelen felfedezésére, hanem „az ismert vagy ismerni vélt jelenből”, az ebben a jelenben már jelentkezett és jelentkező tendenciákból, ezeknek a tendenciáknak feltételezett teljes kifejlődéséből fakadó jövő felé. Ő maga meg is nevezi, hogy mit akart ábrázolni: „a rémületemet”, mondja.

„Nem azt írtam le tehát, ami lesz — nem vagyok próféta sem eszemmel, sem eszfélotimmal — hanem azt, ami lehetne... Hogy milyen lesz a jövőnk? ez az ember sorsdöntő kérdése: én csak azt írtam meg, hogy milyen ne legyen.”

S mint az *Elejétől végig* írójának az ajánlása, a Déry rövid előszavának utolsó mondata is a bizalomról szól, mely talán éppúgy valami fix pont utáni vágynak, óhajnak, mint magának a megtalált fix pontnak, éppúgy az áhitott bizonyosságnak, mint magának a bizonyosságnak a kifejezése, de az adott körülmények között minden-

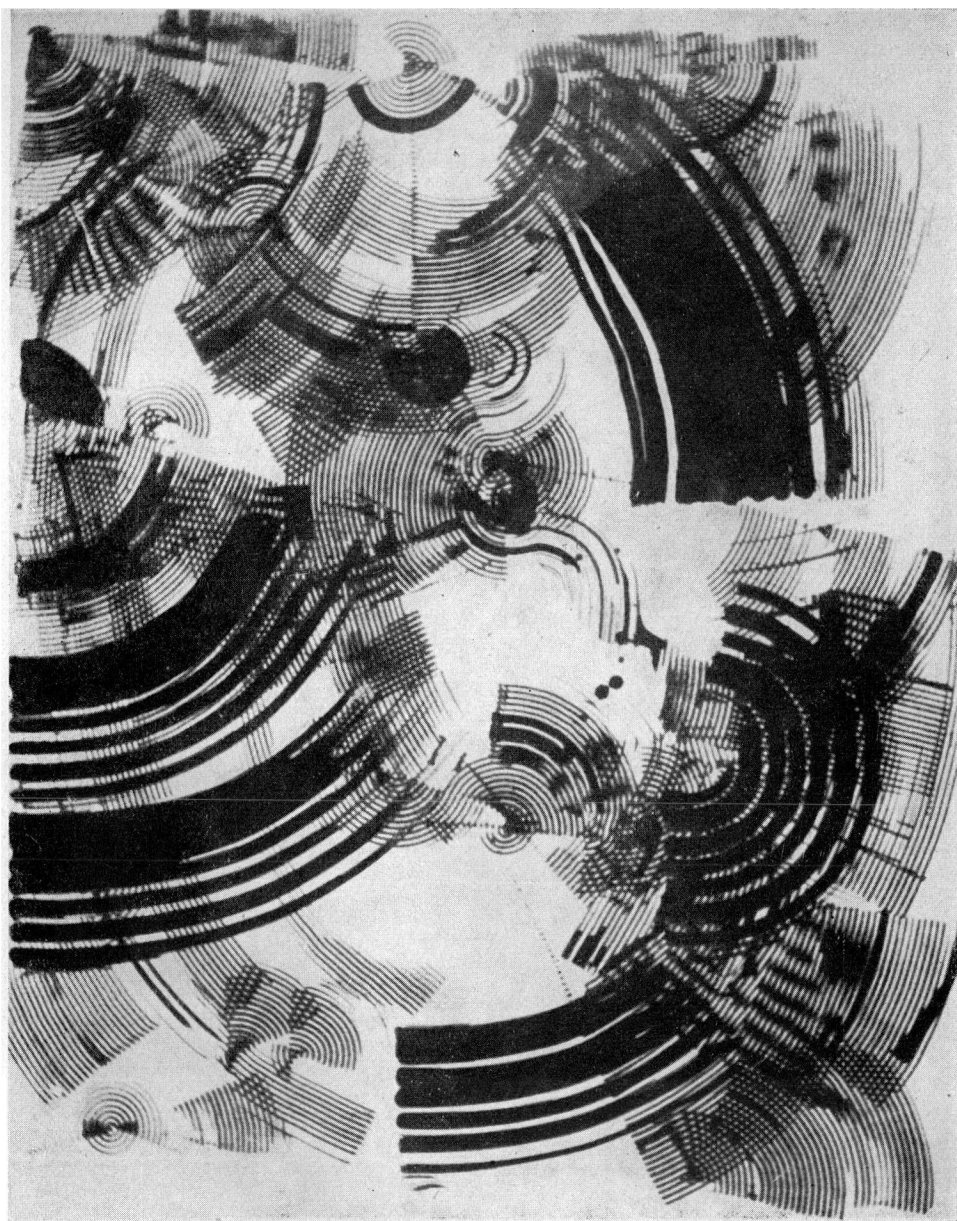
esetre az ő merészen ábrázolt, merészen megvallott „rémületének” a mentségére is mintegy alibiül kell szolgálnia, hiszen az író, aki megírta, hogy milyen lehetne, illetve milyen ne legyen a jövőnk, hozzáfűzi: „S az emberiség és a szocializmus iránti bizalmamról tanúskodik, hogy megírtam.”

Déry Tibor fikciója kettős: költői képzelete egy jövőendő világbeli állapotot ír le, egy állapotot, mely jó volna, ha sohase lehetne valóság (s amely a mai világban már észrevehető tendenciákban potenciálisan fenyeget), a másik fikciója pedig barátja, bizonyos G. A. („már feltehetően nincs az élők sorában”), akitől, úgymond, a kézirat származik, melyet, ellentétben G. A. kifejezett rendelkezésével, hogy a kézirat elolvasás után megsemmisítendő, Déry mégis közread. Déry Tibor a Jonathan Swifttel egyenrangú régi nagy mesterek ironikus inkognitójának szenttelen álarcában úgy tesz, mintha ő, „a kiadó” nem is volna tudatában annak, hogy micsoda utópia, helyesebben micsoda apokaliptikus ellen-utópia, micsoda minden utópiából való kijózanodás, micsoda józan, immár tartós rémület látomás-sorozata vált a kézirat soraiban epikumká. Déry a legnagyobbak mintáját követve megjátssza a gyanútlan kívülállót, és úgy tesz, mintha nem tudná, hogy műve milyen de profundis clamavi:

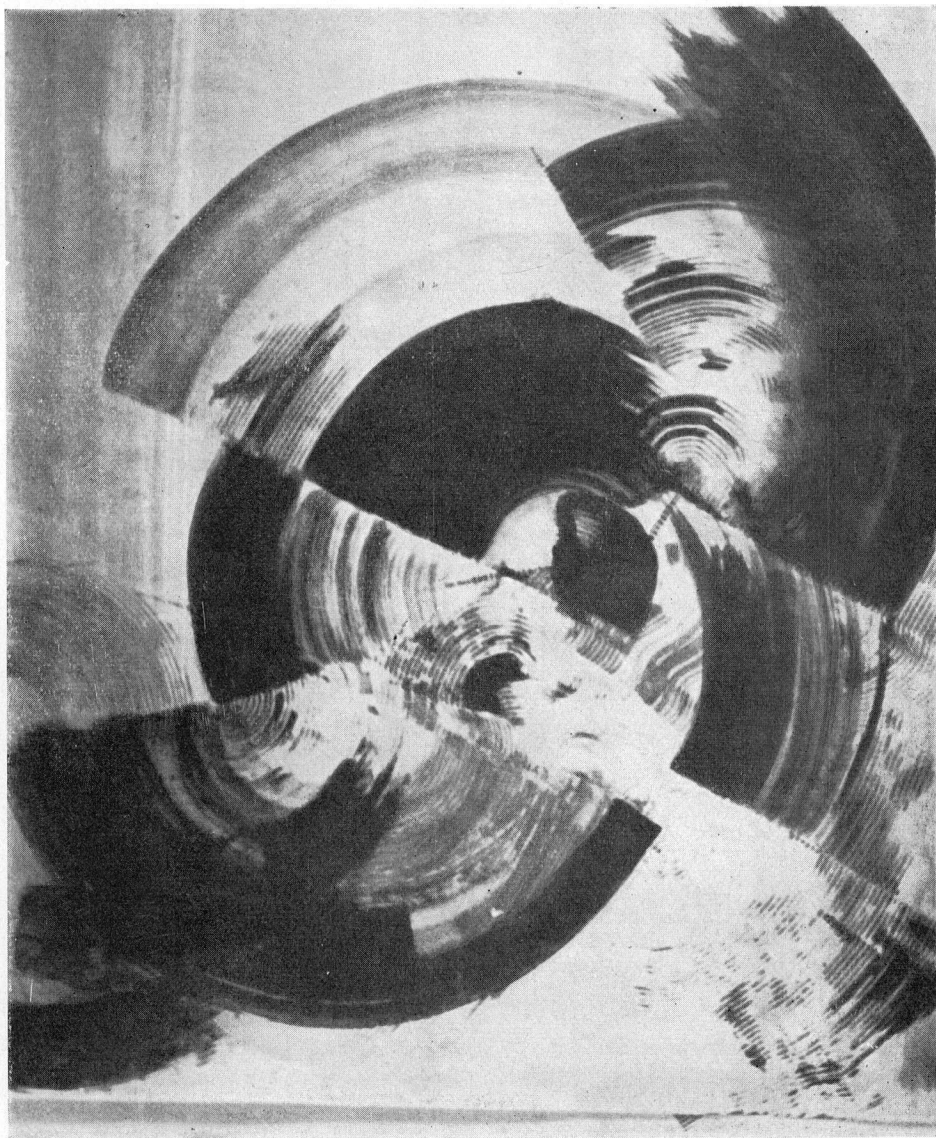
„... a könyv néhány olvasója talán hálás lesz nekem azért a derűs, szórakoztató percekért, melyeket hütlenségemnek” — ti. annak, hogy nem semmisítette meg, hanem kiadta a kéziratot — „köszönhet.”

A kézirat fiktív szerzője, amint Déry Tibor portretírozza, önmagában is kezdettől fogva felkelti, majd lenyűgözi figyelmünket és gondolatainkat. Ez a fiktív szerző rejtélyes és nem kevésbé átlátszóan világos lény. Kísértetiesen világos — tán ez a megközelítően pontos meghatározás. Déry tudja oly szuggesztíven, annyi hétköznapi részlettel, a látszólag közönséges konkrét adatok teljes rejtélyességével bemutatni, hogy ez a G. A. hamarosan mint ismerősünk jelenik meg, s mint személyes ismerősünk izgat. Mint ismerősünk. Éppoly közeli, de éppoly titokzatosan ismeretlen is, mint a távoli vagy akár közeli embereink, akikről úgy szoktunk beszélni, hogy „ismerjük” őket. Déry már a gimnáziumban — hogy minél jobban elmossa a fikció és a valóság közti határvonalat, még azt is megmondja, hogy a pesti Markó utcai gimnáziumban — megismerkedett a vidékről, szegény szülőktől származott, de szerencsésen tandíjmentességhez jutott G. A.-val. A gimnázium VII. osztályában lettek barátok: „egymást karolva jártunk végig néhány rajongó, ifjúi esztendőt”, s mégis csak véletlenül tudta meg tőle, „hogy egyidőben festőnek készült... a Múcsarnok elfogadta s kiállította két olajfestményét, tájképét, a főváros az egyiket meg is vásárolta, sem a zsűrinek, sem az illetékes kultúr tanácsosnak sejtelve se lévén róla, hogy szerzője rövidnadrágos diák”. S G. A. az első fantasztikus sikerekből, még érettségi előtt, azt a konzekvenciát vont le, hogy jobb abbahagyni „a festészetet s elégette összes képeit, rajzait, vázlatait, én” — folytatja Déry — „egyet sem láttam közülük.”

Déry csak elbeszél. Az olvasóra bízta, hogy keressen vagy ne keressen, s hogy ha keres, milyen magyarázatot találjon az ő „szemérme-

ACS JOZSEF a kör terjedése

ÁCS JÓZSEF erő és mozgás

sen zárkózott, szűziesen szilaj s makacsul kemény” G. A.-ját annyira jellemző, immár ifjúkorában jelentkező magatartására. Miféle önemésztő keresés, vagy ami ugyanazt jelenti, önemésztő menekülés jut kifejezésre ennek a G. A.-nak a magatartásában? Valaki, akit a siker, az a „reusszálás”, amiről mások álmodnak, amit mások irigyelnének, épp a siker fegyverez le s kerget az önmagával való meghasonulásba? Valaki, aki mintha gyanússá válnék önmaga előtt azért, mert elismerésben részesült? Az előtte megnyílt pálya, a karrier lehetősége, mint fenyegetés? Megfutamodik előle, ahogy másokat a balsiker tör le? A siker, mint olyan valami, ami őt a saját szemében kompromittálja? Vagy csak a magányát féltette?

Egy bizonyos: Déry G. A.-ja kezdettől fogva és mindvégig a bujdosónak egy mai válfaját képviseli. Azt az embert, akinek sorsa az utazás, mindig úton van, nem azért, mert reméli, hogy megérkezhet valahová, hanem fordítva: mintha születésétől fogva illúzióként hagyta volna maga mögött, hogy valaha is, bárhol is haza érkezhessen.

„Hosszú sovány fiú volt, amikor megismertem, keskeny arcú, nagy sötét szemekkel, vékony, gúnyos szájjal, finoman mintázott, kissé hajlott orra fölött magas, könnyen ráncolódó homlokkal... Félelmetes csöndbe s közömbösségbe tudott zárkózni, s ilyenkor engem is kirekesztett életéből, eltűnt, hetekig nem láttam, bujdosott előlem, holott máskülönben napokig együtt voltunk.”

Nyilván különleges lény. Mindig hidakat épít, de amint egy-egy ilyen híd elkészül, vagy mielőtt még elkészül, felrobbantja maga mögött. A puszta létezését, az egzisztenciát, mint megmásíthatatlanul ránehezedő súlyt, viseli.

„Hazudni azonban sohasem hazudott, sem érdekből, sem tapintatból, sem félelemből, sem szeretetből. A legkisebb föllentéstől, eltúlzástól, mellébeszéléstől, elkenéstől is úgy irtózott, mintha helyrehozhatatlanul beszennyezné vele kényes, büszke tisztaságát... A kicsinyességig pontos, szinte pedáns volt, mint egy sebész kése. Ez a két tulajdonság teszi, gondolom, értékké könyvét. Meg lehet bízni abban, amit mint szemtanú elmondott és leír.”

S ehhez fűzi Déry a maga antiromantikus, személyes írói hitvallását: „S én ennél többet, jobbat könyvről, írásról nem tudnék mondani.”

G. A. ezen a ponton mintha „kiadójának”, Déry Tibornak az alter egójává válna. Mert G. A. minden sekélyes elképzelés ellenére, semmiképp se afféle nagy kalandokat átélő bolygó zsidó, mint ahogy az ilyen társadalomba való beilleszkedésre képtelen lényeket a romantikus fantázia színezné ki. Déry G. A.-ja, akinek mindenki káprázatos, nagy jövőt jósolt, s akinek erre kivételes szellemi képességei meg is adták volna a módot, rögtön érettségi után a lehető legszürkébb helyet választja a társadalmi ranglétrán. Ahelyett, hogy folytatná tanulmányait,

ifjúsága virágában úgy tesz, „mint a holtbeteg ember, aki egyszer s mindenkorra leszámolt minden magasabb törekvéssel, világi kielégüléssel, társadalmi ragyogással, sőt életével is...” Gyakornok lesz egy kereskedelmi vállalat irodájában, havi 80 korona fizetéssel. Déry azt írja róla, hogy „évekig moccanás nélkül megült az irodában... Most is szinte naponta találkoztunk s megállapíthattam, hogy magántisztviselői álarca alatt mitsem változott, ragyogó képességei nem koptak el.”

Ez rendkívül fontosnak látszik nekem a G. A. jellemzésében. Nem azért lett szürke hivatalnokká, mert elszürkült, hanem mert a legpatetikusabb, legizgalmasabb, „legromantikusabb” életpálya se lett volna adekvát kifejezése benső élete feszültségének. A szürkesség csak a szürkéket riasztja el, viszont G. A. a maga inkognitójának áthatolhatatlan biztonságát épp e szürkességben leli meg.

„Az irodából vonult be katonának az első világháborúba, melyet szerencsésen átvészelt. Olasz hadifogságba esett, 1920 végén ért haza, a hazai forradalmakból, ellenforradalmakból semmit sem látott. Újra beállt az irodába.”

Déry Tibor zsenialitását dicséri, hogy hősét kívül hagyja a forradalmi és ellenforradalmi eseményeken. G. A. beáll régi helyére, mintha időközben nem is lett volna háború, forradalom és ellenforradalom. Úgy fest, mint minden kispolgár, és épp azért fest úgy, mert semmi sincs benne a kispolgárból. Ő az az ember, aki tervszerűen és tudatosan megtesz mindent, hogy külső, látható magatartásában csöppet se, lehetőleg a legkevésbé se hasonlítson önmagához.

Hamis volna, legalábbis az én felfogásom szerint, az az elképzelés, hogy Déry Tibor G. A.-ja a meg nem értett nagyság búskomor finctoraival jár-keel hivatalbeli kollégái s általában az emberek között. Elképzelésem szerint ez a G. A. nem túl szívélyes ugyan, de feltétlenül udvarias, előzékeny és lelkiismeretesen korrekt a társadalmi érintkezésben. A külső formák gondos megőrzése, esetenként a könyved társasági csevegés biztosítja neki a hallgató magába mélyedés, egyáltalán a hallgatás, a benső csend tartós sértetlenségét. Ez az elrejtőzött hallgatás természetesen nem holmi senkivel se közölhető titok következménye. Egyszerűen a magányosság az, ami megoszthatatlan. Csak nem feltűnni. A kívülről nézve mindenki máséhoz hasonló, a többiekétől el nem ütő „rendes” életmód az ő kívülről láthatatlan, de annál áthatolhatatlanabb páncélja. G. A.-nak ez a következetes, noli me tangeré-nek nevezhető magatartása valósággal utólagos vágyálma lehet az olyan embernek, aki visszatekintve saját életútjára, azt elhibázottnak ítéli, épp azért, mert nagyon is nyilvánosan, egész lényét exponálva, sokat volt fórumon és keveredett bele ellenállhatatlan szenvedéllyel a lármás közéleti és politikai küzdelmekbe, vagy épp az élükre dobódott:

Déry Tibor finom fortéllyal teszi hitelessé a fiktív G. A. portréját azzal is, hogy — kontrapunktként — a maga közismert önéletrajzából közölt adatokkal illusztrálja: „... én a Horthy korszak elől emigrációba mentem, ő Pesten maradt.”

Maradt, s megint nem valamiféle félreértettség miatt szenvedő roncsként, hanem azért, mert nyilván egész jól megértették azok, akik úgy találták, hogy G. A.-nak nincsenek ambíciói, se a saját sorsát, se a külvilágot illetően. Elég, vagy talán túl sok dolgot, elintézni valót ad neki egyszerűen az, hogy v a n, tehát a saját egyszeri léte.

Amit pedig Déry Tibor még elmond róla, pontosan beleillik abba a képbe, melyet én formáltam magamnak erről a rendkívüli személyiségről. G. A. ugyanis egy napon, két év múlva, váratlanul beállított Déryhez Párizsban:

„Szokatlanul jókedvű volt ez alatt a párizsi fél év alatt, tele életkedvvel, tettekre kész egészséggel, fiatal kíváncsisággal s feszült munkakedvvel, csak épp nem tudta még, hogy mit célozzon meg vele... Két hónap alatt úgy tanult meg franciául, hogy a Kelemen-féle kis kézi szótárt betéve megtanulta, az A betűtől a Z betűig.”

Ez a motívum döntő fontosságú. Nem a Chateaubriand típusú melankolikus s nem is a gauguini távoli szigetekre vágyódó nosztalgikus típus ez a G. A., hanem ha valamiféle irodalmi rokonságot kellene megnevezni, akkor inkább egy korosabb Rimbaud az, aki előttünk áll. Egy Rimbaud, aki nem hagyja abba, de el se kezdi a költészetet. S, ahogy nagyon jelentősen Déry mondja: „csak épp nem tudta még, hogy mit célozzon” az életkedvével, egészségevel, tettekre készségevel. „Várt nem sietett, bizonyos akart lenni a dolgában”, írja Déry Tibor, és a következőkben rájövünk, hogy hiába várt, hiába nem sietett, a saját személyénél is áthatolhatatlanabb világban megmaradt elzárt és kizárt idegennek, megmaradt kitaláltottnak, a maga páncéljába fojtott szemlélőnek, lucid szemlélőnek.

„Aztán elutazott Afrikába, Algírba, onnét Marokkóba, majd Belga Kongóba. Közben egyszer Londonból is kaptam tőle hírt. De életéről mit sem tudtam, ötsoros leveleket írt, címet nem adott. Holnap talán bővebben, írta mindegyikben, de a holnapi levelek nem érkeztek meg. Utolsó híradása 1925-ben, Dél-Amerikában, Rio de Janeiróban.”

Úgy látszik, hogy ez az időpont, mikor démonikus fordulat következik be G. A. életében. A Magyar Kender-Textil- és Juta R. T. pesti központi irodája kis magántisztviselőjének még lehetett saját és következetesen keresztülvitt szubjektív programja. Most azonban mintha ő vált volna azzá, ami elől talán tudatosan, talán öntudatlanul mindig menedéket keresett: külső elemek, látványok, benyomások, őt kívülről megrohanó és leterítő élmények objektumává. Mert az a bizonyos nagyvilág, amellyel közvetlen kontaktusba kerül, minden féltett szubjektív egyensúlyánál erősebbnek, a rettegett túlerőnek bizonyul. Az utazások hosszú sora mind kevésbé a vándoré és mindinkább a magát elvesztett, útját hiába kereső emberé. Nem áltatás, hanem önáltatás, valahányszor leírja a szót: „holnap talán többet”. A közbeszúrt „talán” arra vall, hogy az önáltatás is habozó, halasztó, eleve kétséges. Már nem alakítja, hanem szemléli az életet és a maga életét, mely

egyre inkább kisiklik személyes hatalmából. A saját sorsa vak lesz, akár a személytelen objektív külvilág, s ami megmarad neki, az a nézés, a látás, a szemlélő monomániája. Egy kíváncsiság, mely önmagában is reménytelen, és következményeiben, mennél inkább igyekszik kielégíteni őt, a kíváncsit, annál boldogtalanabbá teszi. Megrokkant bele, aggastyán lett. „Itt élni már nincs kedvem. Irgalmat csak magamtól kaphatnék, de én nem adok”, így hangzik a Budapest, 1931. augusztus 3-áról datált, barátjához, a későbbi „hűtlen kiadójához”, Déry Tiborhoz írt búcsúlevelének utolsó passzusa. A levélhez kéziratcsomagot mellékel azzal a meghagyással, hogy a címzett azt elolvasás után semmisítse meg. „Elpusztíthatatlan életkedvet nem fogja kikezdeni az olvasmány, de idegen kézbe nem kerülhet”, írja ebben a kísérőlevélben a fiktív és mégis annyira ismerős, eleven G. A. a valóságos Déry Tibornak.

Figyelemreméltó, hogy Déry Tibor antidatalja a kézirat keletkezésének időpontját. Úgy tesz, mintha a mű 1929-ben keletkezett volna. Ugyancsak figyelemreméltó, hogy a fiktív kéziratcsomag szerzője, maga a fiktív G. A. is egy további fikciót, „egy csak a képzeletben élő G. A.-t teremtett”, akit „elfogulatlanul nézhet, kezelhet, hűvösebben bírálhat, nem kénytelen percenként részt vállalni minden izgalmából, érzelméből.” Ha az objektív valóság iránt való démonikus kíváncsiság objektivitás, akkor legyen a szemlélőt lehetőleg kikapcsoló objektivitás — mintha ez húzódná meg a kettős fikció mögött.

Hol az az X. város, melynek határáig G. A.-nak a vasút végállomásától három hétig kellett gyalogolnia? Déry következtetése szerint: „bizonyosra vehető, hogy nem Európában...” Igazság szerint: felesleges találgatni a kontinenseket. Van egy vasúti végállomás, amelyen túl tér és idő fantomatikussá válik, és épp a fantomatikus bontakoztatja ki a realitás rejtett lényegét, a fantomatikus lesz maga a realitás.

„A kiadó” Budapest, 1963. októberi keltezéssel azt állítja, hogy több mint harminc évig várt a könyv kiadásával. S az embernek kedve volna keserű iróniával felvetni a kérdést: talán azért, mert a közbeeső harminc év mindjobban meggyőzte „a kiadót”, hogy a könyv aktualitása egyre nagyobb, sőt már nagyobb nem is lehet.

Miféle végállomás az, ahová a mozdony „már csak hat rövid kocsit vontatott, a fővonalakról kiselejtezett, romlott vagonokat, kopott ülésekkel, porlepte villanylámpákkal, betört ablakokkal”. Miféle végállomás az, ahonnan már a vonat nem megy tovább s ahonnan G. A. háromheti gyaloglás után jut el abba a bizonyos X. városba?

Ez a végállomás aligha a tér, sokkal valószínűbbnek látszik, hogy az idő végső állomása. Ahogy azt egykor, még nem is oly régen, a történelem optimista teoretikusai mondták volt, a társadalmi és emberi fejlődés végállomása. A pont, ahol megáll a vonat, a nincs továbbja annak, ahova a történelem viharos útjain az ember eljutott. A világ és az idő vége. Azon túl van X város, azaz ennek a végnek a teljes kibontakozása. Egyelőre azonban a vonat a végállomáson vesztegel. G. A. végigjárja a vagonokat: mindössze egy parasztfarmájú öregemberre s az utolsó rázós kocsiban még egy bóbiskoló vénasszonyra bukkan. Egyikük sem vált szót G. A.-val, noha együtt töltik az éjszakát a váróterem lócáin. Hajnalban, míg G. A. a sínek között járva vár az

állomásfőnök felébredésére, látja, hogy az öreg paraszt és a vénasszony, egy-egy fehér batyuval a kezükben, egymás mögött baktatva, porfelhőket kavarva elindultak valamilyen hegy felé vezető poros országúton. „Hideg volt, a síkság felől borzongató, csendes, kitartó szél fúj.”

Nemcsak az öreg paraszt és a vénasszony volt szótlan és mogorva, hogy még csak el se köszönt G. A.-tól. Az az ember benyomása, hogy „a végállomáson” senkinek sincs kedve ismerkedni, senki sincs, akinek valami közölni- vagy kérdeznivalója vagy bármi okból siethetnékje volna. „A végállomás” főnöke is csak jó későn lép ki lakásából s megy be hivatalába. G. A. hozzá intézett kérdésére, hogy miként juthatna el a végállomásra X városba, először ő is úgy reagál, hogy nem felel. Mintha itt elszoktak volna a beszédől. Itt senki se kérdez semmit. Mintha mindenki végleg leszámolt volna mindennel, mintha mindenki úgys tudná mindazt, amit érdemes tudni. Legalábbis számomra feltűnő, hogy G. A.-t senki meg nem kérdi, honnan jön, kicsoda, mit keres erre. Senki nem vár senkitől semmit. Itt, úgy látszik, a kíváncsiság megszűnt emberi tulajdonság lenni. G. A.-nak meg kell ismételnie kérdését.

Végül a mozdonyvezető, akinek a szerelvényt csak tíz nap múlva kell „a végállomásra” visszaindítania, s aki, akárcsak az állomásfőnök, szófukar, rosszkedvű, mogorva ember, „az unalom nyomása alatt” vállalkozik rá, hogy „egy kordén, mely elé egy apró termetű világosszürke számár volt fogva, öreg bőrén tenyérnagyságú, szőrehagyott foltokkal”, elszállítja háromnapos járóföldre X-től. S késő délután neki is vágnak az állomásépület előtt elterülő homokos talajú síkságnak: „borotvaéles, hosszú szálú, szürke pusztai fű terítette le laza szőnyegével, itt-ott sűrű cserjések szabálytalan, szeszélyes alakú mintáit emelve ki boldogtalan szövege fölé”. A „boldogtalan síkságon” elinduló két ember között a következő párbeszéd hangzik:

„— Út nincs? — kérdezte G. A.

— Nincs — mondta a mozdonyvezető. — Benőtte a gaz.”

Ebből megtudjuk, hogy valaha volt itt út. A beszélgetés így folytatódik:

„— Nem járnak erre?

Az ember mogorva tekintetet vetett utasára.

— Minek járnának?... Ha nincs miért járjanak, akkor nem járnak.”

Az olvasó retrospektíve kezdi megérteni az állomásfőnök mogorvaságát és még inkább a mozdonyvezető barátságtalan szófukarságát, amikor az író a gazzal benőtt síkságról az égbolt, azaz a mennyboltozatot láthatatlanná tompító, szürke színű, „sűrű, egyenletes felhőmennyezet” felé irányítja tekintetünket. S ez a „savanyútej anyagára” emlékeztető „megalvadt ég” egy olyan síkság fölé nehezedik, ahol egy madarat se látni, s nyoma sincs „semmiféle állati életnek, gyíknak, rovarnak, bogárnak, gilisztának.” Még gilisztának sem. Az olvasó csak arra következtethet, hogy ezen az elátkozott síkságon valami minden élőlényt és minden élőlény megújulását még magvában megsimmisítő

Gyilkos, maga a halál süvöltött végig, s hogy talán a hideg szél, „amely egyenletesen húzott nyugat felől”, még ennek a minden életet és életlehetőséget kioltó, süvöltő halálnak volna a visszamaradt és maradandó lidérces fuvallata. S a tájékozódás módja?

„... mindig egyenesen a széllal szemben kell haladni.

— S ha eláll a szél?

— Nem áll el.

— Éjszaka sem?

Az ember felelet helyett rosszkedvűen vállat vont... A vontató állat... nagyobbára lépésben haladt s csak fütttyjelre váltott át csendes ügetésbe, de néhány perc múlva újra lelassított s a mozdonyvezetőnek ismét szájához kellett emelnie sípját.”

S ez a sípszó hátborzongató, vad zeneként hat az olvasóra, valami örökös haláltánchoz komponált zene tépett foszlányaiként:

„Szüntelenül, reggeltől késő estig szólt az éles, bosszankodó füttyszó a végeláthatatlan, szélfúttá lapályon, az ide-oda hajlongó fű vékony sziszegésén és a cserjék halk pörölésén kívül az egyetlen hang, amely ezekben a napokban G. A. dobhártyáját érte.”

Ez az egyetlen hang, mert a mozdonyvezető szótlán maradt.

„A kerekek mélyen besüppedtek a homokba, még azok csikorgtak néha, s hébe-hóba ki kellett szállni a kordéból, hogy a kerékagyig elmerült járműt ki lehessen vonszolni tetszhalálából; ilyenkor a mozdonyvezető a szamarat, G. A. a kordét toltá.”

Így tart a vándorlás három napig. S ami azután következik, az a rendkívülinél is ijesztőbb. Nem tudom, hogy az író tudatosan vagy öntudatlanul elevenített-e fel egy ősrégi bibliai motívumot, a Bálám szamarának a megszólalását. Az ótestamentumban ugyanis megíratott, hogy Amit Bálám próféta nem lát, azt a szamar, melyen Bálám üget, nemcsak megérzi, hanem látja is.

„Felkele azért Bálám reggel, és megnyergelé az ő szamarát, és elméne a Moáb Fejedelmeivel. De megharagvék az Isten, hogy ő elmenne velek. És megállá az Úrnak Angyala azon útban... ő pedig üget vala az ő szamarán, és két szolgája vala vele. Látván pedig a szamar, hogy az Úrnak Angyala állana az úton, és mezítelen fegyver volna kezében, kitére az útból, és méne a mezőre, azért megveré Bálám az ő szamarát, hogy megtérítené azt az útra.”

De az Úr Angyala és a szamar, ellentétben Bálámmal, kitérően értik egymást.

„És megállá annakutánna az Úrnak Angyala a szőlőknek szoros útján, holott mind egyfelől, mind másfelől fal vala,

látván pedig másodszor a szamár az Úrnak Angyalát, szorula a falhoz és Bálámnak is lábát szorítja a falhoz: annakéért ismét kezdé verni.”

A szamár háta nem fáj az Úr Angyalának, Bálám pedig nyilván csak dühös a szerinte értelmetlen és makacs számárra.

„Annakutánna az Úrnak Angyala ismét tovább méne, és megállta szoros helyen, hol ki nem térhetnek vala sem jobbra, sem balra. Mikor pedig látta volna a szamár az Úrnak Angyalát, lefeküvék Bálám alatt; azért megharagvék Bálám és megveré pálcával a számárt.”

És a szentírás azért szentírás, mert csodák történnek benne, és megeshet, hogy ellentétben a köznapi prófétákkal, a szentírásbeli belátja, hogy a szamár okosabb nála. Ez nagyobb csoda, mint az, hogy az Úr „megnyitá a számárnak száját”, amely emberi hangon szólal meg. A párbeszédben a prófétával szemben a szamár abszolút fölényben marad:

„Mit vétettem neked, hogy immár engemet háromszor vertél meg?

Akkor monda Bálám a számárnak: Mert megcsúfoltál engemet. Vajha volna fegyver kezemben, nyilván megölnélek most téged. És monda a szamár Bálámnak: Avagy nem te szamarad vagyok-é, melyen szoktál járni, miólta tiéd lettem, mind e napig? Avagy szoktam volt-e valaha eképpen cselekedni teveled?”

A megszólaló és a ráadásul még önérzetében megsértett, ékesen szóló szamár kérdésére Bálám a számára szemrehányását igazoló egyetlen rövid szóval felel: nem.

De az Úr a próféta szemét csak ezután nyitja meg. Most már Bálám is látja az útját elálló Angyalt, aki meztelen fegyvert tart kezében, és aki most már értésére adja, hogy az életét is az ő lucid szamarának köszönheti:

„Ha ki nem tért volna (ti. a szamár) az én orcám előtt, tudd meg, hogy most megöltelek volna és ötet elevenen megtartottam volna.”

Bálám most újra megfélekedzik igazságtalanul bántalmazott alattvalójáról, a számárról és hálátlanul csak feljebbvalója, az Isten kegyét akarja visszanyerni. Lehajtott fejjel borul le Isten előtt, csak Istenre összpontosítja figyelmét és bűnbánatát. A számárral sajnos a szentírás se foglalkozik többé.

G. A. útirajzában, ellentétben a bibliával, a szamár és gazdája, a mozdonyvezető, az első pillanatban megértik egymást. Bálám óta az ember nyilván közelebb került az állati félelem rokoni átéréséhez. Az író nem közli, hogy mi az a közös titok, ami miatt a mozdonyvezető nemcsak megérti, hogy a számárra kell hallgatnia, hanem azonosul az állat rémületével.

„Negyednap délfelé a szamár megállt, lassan felemelte fejét s ordítani kezdett. Úgy hallatszott, mintha okádni akarna, égnék emelt feje a nagy, könnybe lábadt szemekkel is úgy festett, mint egy halálra rémült gyereké, aki először hány életében s nem tudja, mi történik vele. A hang azonban, mely egy mély hörgéssel kezdődött, s egy világosabb, s egyre magasabb sikoltással fejezte be magát, mind erősebb lett s minden újrakezdésnél visítőbb és kétségbeesettebb; az embernek az volt a benyomása, hogy a legközelebbi bőgésnél megszakad az állat belseje s kifordul tátott száján; a tüdő, a szív s a belek élete már foszlányokban lógott ki a hangból. Behorpadt vékonyával, görcsösen hullámozó hasával s felemelt, ide-oda reszkető fejével a vén szamár az elképzelhető, legnagyobb állati kétségbeesés hangjait hallatta, rekedt, fűrészelő hörgései mint ha egyenesen az ivarszerveiből emelkednének torkába, kifordítanak nyelvét s átfúrnák véres orrlikait... A mozdonyvezető lehorgasztott fejjel, mozdulatlanul állt az állat mellett.

— Nem megyünk tovább, uram — mondta egy idő múlva.”

A többes szám első személy nyilván a mozdonyvezetőre és szamarára vonatkozott. A mozdonyvezető mintha tisztában lett volna vele, hogy az életösztön, az éleslátás teljesen elpártolt az embertől — az állat javára. Az állat rémülettel borzadt vissza a kártékony, vad és buta szörny, az ember uralmának további színhelyétől.

„— Hogy érti? — kérdezte G. A.

A mozdonyvezető a földre nézett. — Nem mehetek tovább — ismételte.

— Elérkeztünk már, ameddig kialakultuk?

— Sajnálom, uram — mondta a mozdonyvezető, a szokott-nál is idegesebben.”

G. A. még mindig nem érti, hogy a szamár példáját követve az ember is így megmakacsolhatja magát. De a mozdonyvezető további magyarázkodás helyett

„hátralépett a kordéhoz, kiemelte belőle G. A. táskáját és hátizsákját, leállította őket a földre, majd újra előrement a szamár fejéhez, megfogta a gyeplyét s lassan megfordította a járművet. Az állat rögtön elhallgatott.”

G. A. ingerült, mint a szentírás Bálámja. Magyarázatot keres és követel.

„A mozdonyvezetőnek kidagadtak a halántékerei. — Nincs mit beszéljek, uram — mondta. — Nem megyünk tovább.

— Mennyire vagyok még X-től?

— Nyolcnapi járásnyira.”

De a mozdonyvezető már fel is szállt a visszafelé fordított kor-déba, és a szemrehányásra csak annyit felelt: „— Visszajöhet velem, ha akar.”

G. A. azonban, ellentétben a számmal, az állomásfőnökkel és a mozdonyvezetővel, kíváncsi. Őt még izgatják a titkok, benne még él a tudás vágya, a vállalkozás kedve. Úgy is mondhatnám: ő még ember, és pedig a szónak a végállomáson idejétmúlt értelmében. Csakis ezzel lehet magyarázni, hogy az olyannyira barátságtalan lapályon („A táj . . . egyforma száraz lelkiismeretességgel görgette ki magából hullámtalan szürke lepedőit. A szél nem állt el, éjszaka is egyenletesen zörgette a cserjék aprólevelű ágait . . .”) egyedül, gyalogosan is folytatta útját. Háromnapi erőltetett gyaloglás után, jobb keze megdagadt csuklója miatt el kell dobnia nehéz borjúbőr útitáskáját s csak a testi higiénia szempontjából legszükségesebbet „mentette át” hátizsákjába. De megy előre; az olvasó pedig követi útján, mely minél esztelenebb, gyakorlati szempontból minél céltalanabb — vagy talán úgy kellene mondani —, minél öncélúbb a kíváncsiságnak ez az elszántsága, annál inkább az emberben élő emberi megszállottságot bizonyítja.

G. A.-t kísérve fantasztikusan borzalmas úton járunk. S mintha magának az emberinek a képzetébe kapaszkodnánk meg, az egyetlen látható emberibe ezen az úton, mely észnek, rendnek, minden értelemmel összeférhetőnek a mind viharosabb és ugyanakkor mind közömbösebben félelmetes negációja. Mint a végállomás főnöke vagy a mozdonyvezető, az író is éppoly szófukar, ha az olvasó felvilágosítást vár tőle.

„A síkság lassan éledni kezdett”, jelenti az író, s ha az olvasó immár emberi kéz, emberi élet nyomaira várna, akkor téved is, meg nem is. Téved, mert „az éledő síkságon” nem az élő emberi kéz eleven, hanem csak a hajdani emberi kéz egykori műveinek nyomaival, az életet és a halált túlélő roncsaival találkozik. Eleinte csak egy darab rozsdás dróttól, pléhlemeztől, lukas vasfazéktól éled meg a síkság. Ez az egyetlen szó, „éledés”, valami minden étellel ellenkezőt jelent: maga a természet se bírja el büntetlenül az ember, az egykori ember nyomait. A szürkészöld síkság is megváltoztatta színét;

„rendszeretlenül, egymásra hányva s a talajt is megfestve rozsdabarna színükkal szögesdrót-tekercek, s kibogozhatatlan kígyómozdulatokkal egymásba gabalyodott, összevissza kúszó, különböző vastagságú huzalok heverték a ritkás fűben, mely szemlátomást elcsenevészedett s romlásnak indult a rozsdás vasak egészségtelen szomszédságában.”

A síkság életét az egykori ember és az egykori ember keze műve fertőzte meg. A természet lett beteg az ember „egészségtelen szomszédságában”, az emberében, akinek már egyetlen porladó csontjára se lehet ráakadni, mint ahogy az ember egykori jelenléte következtében, semmiféle más élőlényre sem. A síkság éledése csak a hajdani emberi agynak és a hajdani emberi kéznek mintegy ördögnél ördögibb megcsúfolása. Ez a síkság szétszórt és egyre inkább, egyre sűrűbben halmozódó, lélektelen, elfödeletlen és beláthatatlanul óriási temetőt beborító, emberkéz alkotta roncsok színtere. Rajta az egyet-

len élőlény G. A.; minden egyéb rosszabb a legpusztább pusztaságnál. Mert hajdani emberek valaha volt városainak, otthoni berendezésének, üzemének, közlekedési eszközeinek a föld színét beborító, elrondító, kísérteties, nem, nem kísérteties, hanem az anyag természetének megfelelően közömbös, el nem takarított és soha többé el se takarítható néma jelenléte ez.

„Bármilyen óvatosan lépkedett, a drótok jobbról-balról beleakaszkodtak, feltépték nadrágját, vagy váratlanul felugrottak talpa alól s az arcába csaptak. Menetsebessége a negyedére csökkent.

Másnap valamennyire megjavult az út, a szögesdrótok és huzalok közé egyéb hulladékvasak is keveredtek, melyek helyenként kisimították az utat s megkönnyítették a járást. Eltört vízvezetéki csövek, Bergman-csövek, T-vasak, radiátoralkatrészek borították be a földet sok kilométernyi hosszúságban s feltehetően ugyanolyan szélességben; G. A. kísérletei, hogy jobbra vagy balra kitérjen és újra füves területre érjen, minden alkalommal csődöt mondtak. Egy ízben egy nagy átmérőjű csatornacső tetején lépkedve, elcsúszott, bakancsa beszorult a cső és egy élére állított vasgerenda közé, bokája megdagadt. A füves szürke részek szinte teljesen eltűntek... a rozsdás vashulladék folyamatosan beborította a földet.”

Campanella óta minden utópia élvezettel, rajongva színezi ki, hogy mint válik az ember a természet urává; ez az antiutópista szellemben fogant könyv is erről beszél, de a maga módján:

„A szél mintha finom rozsdaport szórt volna szét a levegőbe, az ólmos nappali fény még valamivel homályosabbá vált, az oxidált vas kesernyés szaga mindjobban kiszorította a fű és a bokrok száraz illatát.”

Az embert itt egyedül megtestesítő ember, G. A. útja elé — valósággal jelképesen — az ember keze nyomára se emlékeztető, holt és gyilkos barikádokként meredő technika éppolyan gonosz, mint amilyen ártatlanok hegyeket alkotó maradványai. „Ócskavastelep”, amely még csak nem is démoni. Hiszen ami valaha éltette, minden szellem, minden vágy, terv, lélek, akarat — nyomtalanul a semmibe veszett. Ez a Nihil birodalma, melyben egy szétzúzott világ emlékei — emlékező nélkül — tapinthatóan, élesen, sebeket ütve, torzan és feleslegesen, alkotóik nélkül valahogy a lakatlan földön feledtettek. Az immár mihaszna dolgok néma rengetege megmerevedett, mint valami apokaliptikus látomás, melynek azonban Látnoka se maradt. Mert G. A. — aki „éjszakára a hideg szél elől egy hatalmas vascső belsejébe húzódott — emberrel még mindig nem találkozott.”

Mint ahogy a végállomás után, a szamaras kordén útra kelve, csak a mozdonyvezető sipjának mindegyre felhangzó sívító vezényszava, most „a tökéletes némaságban, a teljes csendben” csak a saját lihegése és „az időnként a lába alól felkunkorodó és egymásnak csapódó drótok makacs, fémes zörgése” éri G. A. dobhártyáját. Az író nem mondja,

de az olvasó észreveszi: még a sakálok üvöltése se hallatszik, sakálok-nak és hiénáknak sincs mit keresniük ezen az ócskavastelepen. Itt minden csak élettelen hulladék. Minden egyéni és minden szervezett társadalmi élet tartozéka térdmagasságig érő pusztá hulladékká vált.

„Az út megint csak estefelé javult fel valamennyire, amikor a dróthulladékok ritkulni kezdtek s közöttük előbb egyenként, majd egymásra dobálva s néhol embermagasságú dombokat alakítva, használt konyhaedények... bográcsok, serpenyők, kiégett sütőlapok gyülekeztek, meghasadt, hatalmas üstök, kilukadt katlanok, majd egyre több használt, eltört gépalkatrész, lendítőkerekek, tengelyek, kazánok, különböző hosszúságú s vastagságú fémkarok, csörlők, fogaskerekek, hengerek.”

Egy egész napi járőföldnyi területen viszont csak fogaskerekek halmozódtak és semmi más. Aztán már elgyötörve az úttól és a föld, illetve az ócskavastelep örökös rozsdabarna színétől, néhány órai menetelés után egy reggel mintha csak pajkos ördögöcskék incselkednének G. A.-val; távcsövével úgy látta, „hogy kb. tíz kilométernyire.. mintha valamilyen hatalmas vézfelület, feltehetően egy nagy tó zárná le a látóhatárt.” A *Szentivánéji álom* vagy *A vihar* Prosperója azonban nem honos az ócskavastelepen, ahol minden lélektelen. A tó helyett:

„Krómozott vagy nikkelezett fehér fémből készült, felismerhetetlen rendeltetésű, nem rozsdásodó gépalkatrészek, szerszámok és műszerek roncsai gyűltek itt össze felmérhetetlen hosszúságban és szélességben s mögöttük — újabb kétnapi járásnyira — ismét folytatódott a rozsdás hulladékvas véget nem érő áradata.”

Áradata. Mintha gépalkatrészek, szerszámok, vas, fém és acél tömegek valami fantasztikus áradást játszottak volna, paradox kaján kedvteléssel. Tökéletesen közömbösek persze, de úgy hatnak az emberre, mintha az eleven életet volna kedvük csúfolni. Mert mikor G. A. eljut a különböző vastagságú és méretű, a földet beborító vaslemezekig, „melyeken ismét jóval könnyebben esett a járás”, az olvasónak elháríthatatlanul hátborzongató benyomása támad: talán valami infernális huncutsággal karikírozzák a vidámságot és az eleven embert. Az író a következőket mondja:

„A lemezek G. A. szöges bakancsai alatt vidáman megkonduktak, egymásba harapva zörögtek és csikorogtak s a néma pusztaságot messzehangzón betöltötték emberi léptek eleven ütemével.”

Követve G. A.-t gyötrelmes útján, X város irányában, én, az olvasó, hadd álljak meg egy pillanatra. A már-már áttekinthetetlenül nagy mennyiségű és sokrétű háborúellenes irodalmi művek között az élmény izzása, a forradalmi — és az ezzel egyértelmű — emberi vehemenciával az ún. férfierények, a minden vérontást a haza és a

hazák nevében glorifikáló háborús retorika pórére vetköztetése, az öldöklésben, gyújtogatásban és rombolásban magát kitomboló hősies-ségnek a megbélyegző diffamálása tekintetében a világirodalomban, meggyőződésem szerint, Miroslav Krleža hangja, szava, leírásai és látomásai szenvedélyességben és erőben felülmúlnak minden más háborúellenes tendenciától ihletett irodalmi művet. S Krležának a háborúval és háborúkkal foglalkozó alkotásaiban egyetlen jelző sem olyan gyakori, mint a „buta”. Gyakoriságát tekintve, egyetlen szó riválisa talán, a „búzós”. Buta és búzós: ez az, ami mindig új összetételekben és mindig új erővel tér vissza, ha Krleža arról a gorillához is méltatlan, szervezett mézárósiparról szól, melyet a történelemkönyvek és hazafias iskolai olvasmányok romantikus ködben csillogtatva, nemzeti dicsőségnek és szent, hősies háborúnak neveznek.

Déry Tibor azonban nem a háborút, hanem azt írja le, ami egy feltételezett, a legmodernebb, a maximálisan fejlett technikai és kémiai eszközökkel viselt háború után támadt valóság. Déry Tibor témája a *post festum*. Hogy tíz, ötven vagy még több évvel ezelőtt volt-e az a háború, nem tudjuk, nem is fontos. De abban, ahogy szenttelenül, tárgyilagosan, minden kommentár nélkül a maga módján felvillantja az olvasó szeme előtt a háború után-nak a látványát, azt hiszem, eléri a szenvedélyes, forradalmi és emberi negációnak az emberiért viaskodó, talán kétségbeesetten viaskodó krležai művészet színvonalát:

„G. A. gyaloglásának tizedik vagy tizenegyedik napján pillantotta meg az első rozsdás ágyút, mely meredeken felállított óriási csövével mozdulatlanul nézte a fénytelen eget. A következő napok során földön heverő ágyúcsövek, feldúlt harcokcsi-roncsok és oldalukon fekvő vagy kerekeikkel ég felé nyújtózó vasúti vagonok között vitt az útja; becslése szerint több tízezernyi, nagyobbára sértetlen s csak az idő által rongált vasúti kocsi s nem kisebb számú repülőgép- és autó-hulla vette körül hármassal övezetben X város közvetlen környékét. Az elégtelen táplálkozástól elgyengülve G. A. útjának ezen az utolsó szakaszán naponta már csak négy-öt mérföldet tett meg; ágyúcsöveken kellett egyensúlyoznia, tankok között átnyomakodnia, az egymásra dült vasúti kocsikra felkúsznia s túlsó oldalukon újra leereszkednie, mert a járművek oly hosszú sorokban torlaszolták el a nyugati irányt, hogy megkerülésük négy-ötszörös idővesztésbe került volna. Már mind a két lába fel volt törve, a keze véresre horzsolva . . .

Időközben az eső is megeredt s a nedves vasakon, a vagonok lépcsőin, ütközőin, a földön heverő kerekeken, csöveken, vastengelyeken minden lépés kétszeres erőfeszítésbe került. Embert még nem lehetett látni, s éppily kevésbé bármiféle szerves állati létnek nyomát vagy hulladékát.”

Milliárdnyi részből összetett, egyetlen, minden emberi méretet meghaladó óriási dögként terül el és teszi lakhatatlanná, járhatatlanná a földet az, ami egykor a civilizáció, a társas lét embernek szol-

gáló és termékeny elevenséggel lüktető, a földet behálózó csodás mechanizmusa volt. Döggé lett, amely nem is búzlik; még csak azt se lehetne ráfogni, hogy buta dög. Kívül esik minden emberi-értelmi kategórián. Valami, ami már nem is a halál jelenléte, minthogy hiányzik hozzá a kontraszt: az élet. Dög. A minden funkcióját, értelmét és célját rég elvesztett, még feloszlásra se képes, maradéktalan Nihil. S mint ilyen, paradox módon, valami torzan, közömbösen és mozdulatlanul terjedő és meredő emlékműve az életnek, amely megszűnt. Annak, hogy ezen a planétán sok százezer évig szívek dobogtak, kezek és agyak munkálkodtak, hogy volt és egyre hatalmasabb lett egy kimeríthetetlen emberi lelemény, mely fejlettségének egy bizonyos fokán, a gyilkosságnak és öngyilkosságnak különleges kombinációjával egyedüli győztessé a földet elborító ócskavastelepet, a képzeletet megszegyenítően gigászi méretű, milliárdnyi részből összetett egyetlen Dögöt tette.

Ámde úgy látszik, hogy túl a végállomáson, túl az ócskavasteleppé bomlott világon, kideríthetetlen véletlen következtében, X város túlélte ezt a végső gyilkos-öngyilkos, az élet elleni sikeres végső merényletet, a folythatatlan háborút.

„Az első ház, amelyet G. A. egy reggel jókora távolságban a felszálló ködön át megpillantott — amennyire a párás, sűrű levegőn át ki lehetett venni... bérháznak látszott. G. A. feléje irányította lépteit. A ház lakatlan volt, teteje beszakadva, egyik fala félig bedülve. Úgy állt az ócskavas-áradat közepette, mint egy leszerelt, vak világítótorony a tenger közepén, a hulladékok feltorlódtak a falak mentén s egészen az első emeleti ablaknyílásokig gyűrődtek fel. Mögötte, jókora távolságban újabb házak váltak ki a ködből, ezúttal már kisebb, összeszaladt csoportokban, három-négy ház egymás mellett... ezek is romházak voltak, de minthogy körülöttük a rozsdás vashulladék lefojtotta a földet, falaikon nyoma sem volt annak a megszokott, eleven küsző növényzetnek, amely a beomlott vidéki házakat körülburjánozza. Már több évtizede lakatlanok lehettek... az eltört csővezetékek kilógtak üregeikből, a tátongó réseken át látni lehetett a földig roskadt lépcsőházat s a beomlott padlást. G. A. csak harmadnapra észlelt olyan házakat, melyeknek elpusztult lakószobáiban régi bútorroncsok, egy-egy bedőlt ágy, felfordított csonka asztal vagy szék egyensúlyozott a mélység fölött, egy üres, ferde képerket ragadt a falra.”

Jelentőségteljes utalást olvashatunk ki a fenti sorokból: a házak, illetve romjaik már több évtizede lakatlanok lehettek. Ebből az olvasó arra következtethet, hogy X városban, melyhez immár egyre közelebb kerülünk, legalábbis egy egész nemzedék nőtt fel, amely már „természetesnek” fogadja el azt, ami bennünket megborzaszt. Nyilván valamikor, amikor még volt az, amit nagyvilágnak szoktunk nevezni, ez az X afféle világváros lehetett. E hajdani metropolis pereme egész kiterjedésében olyannyira romokban hever, hogy G. A.-nak „még három napi erőltetett menetelésre volt szüksége, hogy lakott területre érjen.” Addig

egyelőre minden alig megkülönböztethetően — hajdani. A hajdani gyárépületek éppúgy, mint a hajdani lakóházak, a földön tótágast álló vasúti kocsik, a hajdani állomást megelőző épületek, irányítótornyok, őrházak — minden inkább afféle rejtély, meg kell fejteni, hogy mi volt egykor a funkciója. A hajdani város hajdani peremén még mindig nem látható élő ember.

Kitűnő az írónak az a megfigyelése, hogy a pusztulás szünetlen, napokon át elénk táruló képe nem is melankóliát, csak közönyt vált ki. A mennyiség mérhetetlensége nem egy új kvalitást, hanem az egyhangúságba belefáradó érzékek eltompulását, unalmat idéznek elő. Kevésbé megrázók, mint egyetlenegy lángokban álló ház látványa. Mint ahogy van a fájdalomnak is egy foka, mely valósággal érzéketlenít, megfoszt az eszmélettől.

„... G. A. sokat ásítózott. A romok között csak a szél füttyült, más hang nem hallatszott. A pusztulás képe nem volt félelmetes, csak unalmas, nem szolgált változatossággal. Az ember elálmosodott, elkedvetlenedett, mint egy temetőben...

Három nap alatt végül is beért a városba... A beroskadt falak törmeléke néhol emeletnyi magasságban meredeken eltorlaszolta a szűk utcákat; ha G. A. nem akart vagy nem tudott átjutni az akadályon — néha négykézláb is alig bírt felvergődni a tetejére — hosszú kerülőkre kényszerült, melyek nemegyszer visszavetették kiinduló helyére. Itt-ott, egy-egy aránylag épen maradt ház előtt valamilyen okból fel volt szagatva a kövezet, látni lehetett a gödrök mélyén a vastag szennyvízlevezető csatornát s az egymásba kuszálódott villanykábeleket. A közlekedés nem volt veszélytelen, egy alkalommal közvetlenül G. A. háta mögött beomlott egy fal s egy több emeletes magas porfelhőt kavart maga fölé.

Dél felé járhatott az idő, amikor a süket csendben, melyet csak egy-egy lezuhanó téglakoppanása vagy az elcsúszó száraz homok csikorgása tört meg, meghallotta a város első eleven hangját... Füle oly mohón szívta be az életnek ezt az első jelét, hogy önkéntelenül megállt, visszafogta lélegzetét.”

X városnak ez az első, G. A. fülét megütő eleven hangja valamilyen csikorgó közlekedési eszköz, villamos vagy kisvasút pöfögése. Feltehetően valami kezdetleges utánzata valaminek, amit X város legöregebb lakói emlékezetből rekonstruáltak. X várossal való közelebbi ismerkedésünk ezt teszi valószínűvé; inkább gyermekded kedvtelésből s nem valami célszerűségi szempontból építették. Mert ez az X város, egész társadalmi berendezésében, életmódjában, lakosai magatartásában, a mi mértékünk szerint, igyegetlen, játsszi, gyermekded lények lakóhelyének a benyomását kelti. Igaz, hogy egyébként, külső megjelenésükben nem különböznek tőlünk, a h o m o s a p i e n s nek nevezett lényektől. Már az első ember is, akit G. A. megpillant, teljesen normálisnak látszik, semmi fantasztikus nincs rajta: „kövér, borotvált képű, szemüveges javakorbéli férfi.” A házak nincsenek jó állapotban, körös-körül a szomszéd épületek mind romokban, úgyhogy az utca egy-egy szakasza szinte járhatatlan; azok a házak is, amelyek

még valamennyire jobb állapotban vannak, lakatlannak látszanak; ez a borotvált képű, szemüveges, javakorbeli férfi egy félig bedűlt ház egyik negyedik emeleti ablakában könyökölt, s mikor G. A. tekintete találkozik az övével, az ember a magasban „kedvesen elmosolyodott s egy vidámnak tetsző kiáltással sietve hátralépett az ablaktól.” A tekintetek e hallhatóan barátságos találkozásának azonban — nincs folytatása. G. A. tévedett, mikor a háznak egy vasgerendájára ülve odalent arra várt, hogy az ember, aki oly örvendő és sietve hagyta el az ablakot, lejön hozzá, az idegenhez. Úgy látszik azonban, hogy az a kedves mosoly és a vidám kiáltás csak a benyomásoktól könnyen megcsiklandozható, ártatlan kedély nyájas és spontán megnyilatkozása, úgyszólván öncélú monológja volt. G. A. tehát hosszabb hiábavaló várakozás után felkel a vasgerendáról, és újra elindul.

„G. A. jól ismerte Londont, X kiterjedésben nagyobbnak látszott.”

Ez az X város nekem, az olvasónak egyetlen motívummal marad meg emlékezetemben, azt hiszem, kitörülhetetlenül. Nem a megszámlálhatatlan beomlott házzal, nem a kevés üzlethelyiséggel, mely jobára üres, vagy ha nem, akkor kirakataiban csak portól szürke, rikító, olcsó portéka látható, nem is a kövezettel, mely alig látszik ki a rátelepedett szemétreteg alól, nem az úttestekkel, melyeken semmiféle jármű se fedezhető fel, s melyeket — „mintha közlekedési sztrájk volna” — előzőnlenek a gyalogosok. Mindez csak keret a legfőbb, az egyetlen, hallucinációként kísértő, iszonyú motívumhoz, ami abban a paradox, de meggyőző tényben foglalható össze, hogy ebben a szinte mindig hideg esővel paskolt, örökösen szélfúttá X városban otthonos a nevetés. Talán helyesebb volna kuncogásnak vagy kacarászásnak nevezni. Ennek a vidámságnak olyasféle a hangja, mint amilyennel az ember valami testét csiklandozó érintésre reagál. Bizonyos azonban, hogy elvitathatatlanul van benne valami a derüből, ha ez a derű — nekem, az olvasónak a szemében — a félkegyelműség bizonyos jellegét viseli is magán. Ez a nyájas derű, mondhatnám az idillnek ez a lány atmoszférája hátborzongatóbb, mint Lear király az éji viharban vagy az a démonikus zene és ének, mely Don Giovanni kézfogását kíséri a lakomán megjelenő, vasmarkú komturral. Az elégedettség derűje, ezt Déry Tibor érezte meg velem, iszonyúbb lehet a legsötétebb kétségbeesésnél:

„Noha hideg volt, az emberek — a nők is — nagykabát nélkül jártak, kopott, gyakran rongyos ruhában, fődetlen fővel. Lassan, kényelmesen ballagtak, G. A. nem látott siető embert. A járókelők között itt is, ott is hangos, vidám kacagás hallatszott, amely rögtön maga köré gyűjtött néhány gondtalanul ácsorgó férfit vagy asszonyt, ezek egy ideig körülállták a nevetőket, majd mosolyogva odébbmentek. Ruhájukkal s a vigasztalan, gyűrött környezettel ellentétben az emberek arca általában sima s jókedvű volt, egy vasárnapoló, pihenő tömeg ártatlan jókedvét sétáltatták a romos házak és bérkaszárnyák között, mintha üde, zölden viruló kiránduló-

helyre gyűltek volna össze, elfeledkezni köznapi gondjaikról. A homlokok mögött nem ült hátsó gondolat.”

Ez itt nem a végállomás főnökének vagy a mozdonyvezetőnek a mogorvasága. Az emberek szívesen elegyednek beszédbe az idegennel is, nyájasak, tekintetük nyílt, mosolyuk megnyerő, s az egyik X-beli lakosról maga az író mondja, hogy „nevetése oly kedvesen együgyű s félreérthetetlen volt, mint egy veréb hajnali csicsergése.”

Kicsit a Dosztojevszkij főinkvizítora programjának a megvalósult birodalma ez az X város; a nagy nyáj, mely szendén, vágyak, problémák és összeütközések kínja nélkül, a lehető legteljesebb igénytelenségben, afféle gyengeelméjű üdvözültek módján, elégtlenül fogadja az életet úgy, ahogy adva van. És semmiféle képzelőtehetségtől se háborgatva, hasonló észbeli és szívbéli együgyűséggel várja a kedves halált is.

Itt a *G. A. úr X-ben* című regénynek csak azokról a fejezeteiről van szó, amelyek az *Új Írás* 1963. évi novemberi és decemberi számában jelentek meg folytatásban. De ezek alapján már meg lehetne határozni, hogy a nagy katasztrófa után, amely feltehetően az atomháború volt, miféle társadalmi rendszerben élnek X város lakói; lehetne, ha egyáltalán lehetséges volna ezt a társadalmi formát bármiféle számonkra ismerős fogalommal megjelölni. Körülírni azonban talán lehet: a lelki szegények társadalma ez, ahol az emberek gyengeelméjűen, heherészve, mint játékszerekkel szórakoznak az egykori civilizáció maradványaival, pl. a lifttel, a valahol megmaradt vízvezeték csöveinek zúgásával vagy valamelyik előkelőség lakószobájában a W. C. víztartályának meghúzható fogantyújával. S abból kiindulva, hogy az előkelőségek és a plebs között a legkisebb nyoma sincs valamiféle osztályharcnak, sőt egy egész különös, valóban rendkívül különös, harmonikus, kitűnő modorral szabályozott viszony az uralkodó, továbbá abból a tényből, hogy a kapuk és a lakások szabadon, zár nélkül tárulnak ki mindenki előtt, arra is lehetne következtetni, hogy a szocialista vagy éppen a kommunista rendszernek egy sajtóságos, bár fejtetőre állított, degenerált rendszerével állunk szemben.

„... reggel az utcára kilépve, G. A. megpillantott egy embert, aki egy másiknak a vállán lovagolva épp elhaladt a szálloda előtt. Nem látszott betegnek, jól megtermett, szép szál férfi volt, pirospozsgás arccal s vastag combokkal, amelyek kétoldalt izmosan nekifeszültek az alatta ügető ember nyakának. Jobban is volt öltözve mindazoknál, akiket G. A. ezideig X-ben látott, teljesen ép, világosbarna, erős szövettanadrágot s háziszóttesszerű anyagból készült, aprókockás, sötét kabátot viselt, alatta egy ugyancsak ép, fehér vászoninget, selyemnyakkendővel. Kezén kesztyű volt. Jobbjával teherhordója hajába kapaszkodott, a balban egy rövid nyelvű szijjostort tartott.

Az ember, aki vitte, természetesen jóval kisebbnek s gyengébbnek látszott, mint az, aki a vállán ült. Egyenletes, hosszú léptekkel ügetett az úttesten, karjait ide-oda lóbálva,

egyik kezében egy zsámolyt vitt. Arcát az alatt a rövid pillanat alatt, amíg G. A. előtt elhaladtak, csak homályosan lehetett kivenni... a combok között, ruházata foszladozó, kopott volt, mint általában az itteni polgároké... Ismét megeredt az eső, az ólmos szürke ég idegesen hullámozott a háztetők fölött. A lovagoló ember a szálloda sarkán befordult egy keskeny keresztutcába, melyből heves szélrohamok süvöltöttek elő; látni lehetett, amint a romházakból szétkavargó porfelhőkben mélyen előrehajol... Hogy a szél és a por kettős nyomásában megtartsa egyensúlyát, felsőtestével erősen előredült s lábával hátranyúlva, cipője hegyét beleakasztotta a teherhordó bordái közé.

Az erős szél egy romos ház tetejéről cserepeket sodort le az utcára, úgy pattogtak G. A. körül a kövezeten, mintha egy kőfergetegbe került volna."

G. A. a későbbiek során több ilyen lovassal is találkozik, míg el nem jut egy térre, ahol

„mint egy nagy lovarda porondján, harminc-negyven ember ügetett körbe egy-egy teherhordó vállán. Szorosan egymás mögött haladtak, kezükben lovaglópálcával vagy kurta nyelű ostorral. A tömeg csendben figyelte őket... Jól öltözött, jól táplált, mélabús arcú férfiak voltak, akik méltóságteljes fejtartással komoran néztek maguk elé, egyik kezükkel görcsösen kapaszkodva teherhordójuk sörényébe; emezek valamenynyien szinte kivétel nélkül gyenge testalkatú, sovány embe reknek látszottak... A lovasok néha megsuhintották ostorukat a levegőben, vagy pálcájukkal nagyon óvatosan, szinte gyöngéden végigvágtak teherhordójuk hátán; meglátszott rajtuk, hogy a világért sem akarják őket sem testükben, sem önérzetükben megsérteni."

Az olvasó ezt az önérzetet becsben tartó ostorsuhintást nem fogja kevésbé keserűnek találni, mint Swift humorát. De az olvasó nem számol ez esetben a kollektívával, mert a közönség, mely a teherhordókhoz tartozik, élvezi a látványt. Felhangzik megint a boldog igénytelenségnek az a vidámsága, melyről már szó volt, csak éppen más formában.

„Az eső rendületlenül tovább esett. De az időjárás konok rosszindulata nem botránkoztatta meg sem a lovasokat, sem a nézőket; ezek olyan gyermekesen bájos határozottsággal tartottak ki helyükön, mintha csiklandós tavaszi napsütésben, a lóversenytéren, májusi szellők lepkeszárnyai alól a derbi izgalmas próbagaloppjára figyelnének. De zöld gyep nem volt. A nagy téren, melynek közepe ráccsal volt elkerítve, mély sártenger locsogott a körbe ügető emberek lába alatt, a nézőközönség számára fenntartott részben pedig patakokban folyt a víz a kövezeten. Az emberek — férfiak, asszonyok, öregek, fiatalok vegyesen — figyeltek, nézegettek, csevegtek, lerázták

az esővizet magukról, ide-oda sétálgattak, összefolyó hangjuk mormogva, apró hullámokat verve paskolt az égből zuhanó vízbe. Nevetés ezúttal sehonnan sem hallatszott. Mintha jellegzetes könnyű vidámságuk hirtelen kiapadt volna, komoly felhős homlokkal, halk hangon tárgyaltak egymás közt, résztvevő tekinteteket vetettek a körbe ügető férfiakra.”

S csak természetes, hogy G. A. nem fogja föl mindjárt, hogy kik azok, akikre egy mellette álló fiatalasszony, nagy, lelkes szemében csillogó könnyel azt mondja: „Szegények!” A fiatalasszony „a társadalom vértanúit”, a lovasokat sajnálta, akik a téren reggeli sétalovaglásukra jönnek össze. S már csak G. A. és az asszony rövid párbeszédét idézem. A fiatalasszony mellett, kezébe csimpaszkodva, egy kisgyerek áll. G. A. megkérdi:

„ — Meg tudná mondani, asszonyom, hogy milyen javadalmazásban részesülnek ezek a teherhordók?

A fiatalasszony riadt tekintetet vetett rá. — Semmilyenben. Mért fizetnének nekik? — mondta, szemlátomást ijedten. — Nem elég, hogy a nyakukba ültethetik őket s hosszabb ideig ficáncolhatnak alattuk? ... Viziontlátásra, uram. Megbocsáson, haza kell vinnem a gyereket.

— Én még nem akarok hazamenni — mondta a fiú.

A fiatalasszony elnevette magát. — Hát akkor maradj! — kiáltotta üde hangján, s a következő pillanatban eltűnt a tömegben.”

Így kerülünk vissza egy fantasztikus realitásból abba a másikba, melyben a boldogan éljenző alattvalók egy felkent, jól táplált, róluk gondoskodó, őket irányító, a népért való gondviselés terhét viselő papirendet, áhítatos tisztelettel hordoznak a vállaikon. Itt Déry Tibor perspektívát villant fel, a végletekig deformált, a hívő és idiotikusan passzív alattvalóét, aki nem is érti, hogy többet kaphatna az élettől, mint hogy „a társadalom vértanúit”, az előkelőket, a mélabúsan nagy gondokba merülteket „nyakukba ültethetik s hosszabb ideig ficáncolhatnak alattuk.”

A magyarországi kritikában fel-felhangzott a vád, illetve vádként hangzott fel, hogy Déry regénye egzisztencialista szellemű. A vád nem volna alaptalan, ha nem a való *egzisztencia* meghatározott *tendenciái* tükröződnének megrázó erővel Déry regénye eddigi fejezeteiben. S ezért, ha már kell valamiféle jelző a *G. A. úr X-ben* című „útirajz részleteihez”, akkor sokkal helyénvalóbb volna a realista jelző. A realizmus fogalma ugyanis sokkal, de sokkal sokrétűbb, mint ahogy azt bölcselmetek képzelik, ó, Horatio!

VLADO GOTOVAC VERSEI

MINDEN VILÁGBÓL SZÜLETIK

I.

V á r o s

Senkit többé nem mentenek meg a legszebb gyermekek sem
Ki világrajött mentse a fejét
Az anyák mind borúsabban cipelik hasukat az esernyők alatt
A város benépesül de öröm nélkül
Az emberek faarccal elmennek a balesetek színhelye mellett
A szerencsétlenül jártak fölé csak kíváncsiak és ápolók hajolnak
Az idő nagyobb becsben van mint a halottak
Az élőkkel még lehet üzletet kötni
A versírás parlagi idill
A művészet hasznosabb a sorsnál
A betegek sokba kerülnek mindenki türelmetlen velük
A figyelmesség túl nagy fényűzés
A rokkantak sem feledkezhetnek meg az idő múlásáról
A szórakozás is verejtéket és erőt követel
Városban élni nem dicsőség gépkocsi nélkül
Az emberek közt csak technikai előnyök vannak

II.

M e g ú j u l á s

Az erősek kiteszik magukat az égnek s a szegénységnek
Magukkal viszik gyermekeiket és elbújnak velük
Énekelnek nekik s fölkészítik őket a szenvedésre
Gyermekeik öröme a kitartásnál kezdődik
Az apák előre örülnek mi mindent visel majd el a gyermekük
Mert a világnak szüksége van az ő nehéz sorsukra
Hogy új erőt nyerhessen a testvériség a szerelem az ének

Beszélni kell a napról holdról és csillagokról
 Ők tartják nyitva fölöttünk az áldásos eget
 Nyugodtan elnézve a többiek sürgését
 Nélkülük meg kellene feledkezni a földről
 Míg ők kibírják az ember is kibírja

VERS VESZÉLYES DOLGOKÉRT

Nincs mentség
 Valóban nincs mentség
 Gondoltam látván mindezeket a dolgokat
 Mert az idő bősége kiüríti az ember teremtményeit
 S most értelmetlenek mint a bábok
 Mint az ágyról lecsüngő lábak reggelente
 Aki használja őket másra gondol
 Valóban nincs mentség gondoltam
 Amíg mindezt fölcserélhetjük elhajíthatjuk visszavehetjük
 Anélkül hogy a legcsekélyebb esemény volna

A tárgyak mindinkább közös használatra valók
 És nem vesznek részt magányunkban
 Úgy vannak nálunk mint akárhol
 A szobánk annyi mint egy pohár desztillált víz

Nincs mentség gondoltam minden időközben
 Túl egyszerű minden ami menteni próbál
 Ezért én több jó és több rossz napot keresek
 Hogy napjaim múlásával nőjenek a veszélyek
 Hogy ne lehessen pótolni semmit ami az enyém volt az időt se
 Életemet saját tettei vessék alá próbának
 Olyan szobákban lakjam ahol minden percben meg lehet halni
 Élet serkenjen dolgaim sivatagában
 Melyről az idő lerágta a gyöngeséget
 S az emlékek új helyet foglalnak el fájdalomunk és szerelmünk mellett
 Talán mint mágikus maszkok vagy egy más idő műemlékei
 Melyekből ugyanaz a sors mered ránk minden végétével
 S az én szemem is egy bronz álarcból néz
 Farkasszemet a világgal mely változik de nem múlik
 És a meglódult élet egymáshoz sodor bennünket

SOHASEM GONDOLTAM

Sohasem gondoltam megválni az angyaltól
 Az angyaltól aki semmit sem tehet értem
 Az angyaltól aki semmit sem tehet ellenem
 Az angyaltól kinek lebegése tartósan kitölti térségeimet
 Az angyaltól ki nem ment meg se fájdalomtól se boldogságtól
 Az angyaltól aki csupán igazol
 Sosem hagyom abba a harcot ezzel a fölényes szellemmel
 Akár még egy életre juthat belőle
 Ha meghalok segítsen ez rajta ha nem késő

POMPEJI ÓR RAPORTJA

Az utcákon le-fől hullámzott a tavasz
 Mozdulatok százait gyűjtötte egybe a tereken
 Segítve a leányoknak az átalakulásban
 Hogy mindegyik elfoglalja a teret ahol majd lebegni fog
 Az órák könnyelműen különböztek az idő jelzésében
 Mintha őket is magával ragadta volna ez a derús játék
 Minden mérték gondatlanságtól sugárzott
 Az én fegyverem is csillogott mint a szerelem bájos kelléke
 Lépésem táncmozdulatnak is beillett
 A város elnyújtózott mint egy császári lakoma részvevője
 A délután olyan volt mint két fogás közt elégedett szusszantás
 Hogy meddig tarthatott volna így ez a nap nem tudom
 De a legelső gondolat megbillentette volna
 Hogy az egyensúlyt helyreállító kis megerőltetés mindent visszahozzon
 A megfeszülő test a figyelő arc újrakezdi az életet
 De abban már több az emberi vonás
 kevés kell a szívnek hogy elveszítse a világot
 És kínban hozzálásson újat teremteni
 Csak egy gondolatot kell fölkapnia

Aznap a világ elszakadt az embertől
 A város hirtelen kijózanodott szendergésből halálba zuhanva
 Én pedig átléptem a csöndbe ahol többé nincs múlás
 Némán mint minden ami a szabadságát nem veszítheti el
 És ma sem azért szólok mert elhagytam hosszú életem
 Hanem mert ebben a percben szerepeink úgy megközelítették egymást
 Hogy áthallik a por bizalmas suttogása

Amilyen lassú az idő úgy hullanak a szavaim is
 Mert íme le-fől hullámzik a tavasz
 És annyi kedves lény suhan el a térben amiben hinnünk kéne
 Ugyanazzal a tisztelettel a súly iránt mely emberéletet indít
 Míg a város hullámzik ünnepség és romlás közt
 Bennem megmarad az ami bennetek is megmaradhat
 Ugyanennyi bátorság mellett

Gyöngéd szarkofág s lány vonal őrzi a szerelmet
 Minden időben megmenekülnek a dolgok
 Ha belépnek a fölöslegesség csöndjébe
 Körös-körül sokan osonnak mintegy zsákmányra lesve
 És visszatérnek íme hogy jön létre ez a közelség
 Amely által én belső tükörré válok s ti velem együtt nézitek
 Hogy roppan össze városra város mert a halál mindig nehéz
 Átengedem nektek ezt a látványt de tudjátok meg nem minden éled újjá
 Nem tartozik az élethez ki az én arcommal nézi az életet
 És mi nem menthetjük meg a várost se a világot
 Mi csak kettős zsákmány vagyunk melyet csillagok s utódok kerülgetnek
 Mindegyik a maga útján

Engem köszöntöttek s én benneteket köszöntlek
 Ugyanaz előtt az esemény előtt
 Mert szinte mindegy hogy a világ vagy az ember szakadt-e el a várostól
 Ne búsuljatok mert azok akik tovább mennek
 S itt hagynak benneteket ebben a halk porban
 Visszatérnek majd és köszöntenek ugyanezekkel a szavakkal
 Mindegy hogy meddig tart az út

MAGÁRA MARADT ORFEUSZ

Úgy látszik csakugyan hallom a felhőket
 Egyre jobban szolgál a hallásom
 Minden dologból hangok ütődnek hozzám
 Nem vonulhatok vissza többé a csöndbe
 A szúnyog jajszavát is ki tudnám fejezni
 Vagy a foglyul ejtett légy fájdalmát
 Mindinkább kivesz fülemből az ember
 Szavai neszekké válnak
 Minden más hanggal egyenlőkké
 Talán valami húrtales hegedű
 Visszhangzik halkán a mennybolton
 És a csillagok kéjben remegnek
 És elhalnak és kialusznak lehullnak
 Míg a kék mélyből új hang-özön tolul föl
 Mintha egy dob szólítna teremtésre
 A felhők gondtalanul visszafelelnek
 Csak a gyerekek énekelnek velük
 Hallani vélem a szavak eltűnnek
 Mert mind kevesebb bennük ez az ének
 Egyre jobban szolgál a hallásom
 lemehetnek a holtak közé

ARS POETICA

I.

Míg én szenvedek, egy film, csupa ismerős arccal,
 Egy stúdió, tele a hangjukat sokszorozó magnetofonokkal
 Harsogja a kérdést: mit vétettem — hogy arcom alatt ég a párna?
 Ez pótolja az emlékezőtehetség frissességét a sivatagban,
 Miközben a legfőbb kérdésem — mivel is foglalkozhat még a képzelet? —
 Fölkutat mindent egy elhanyagolt, sosem tárgyalt esetért,
 Mert ez az egyetlen hely, ahol a melankólia megfér,
 Mert ez az egyetlen hely, amit gépek nem regisztrálnak,
 Mert ez az egyetlen hely, ahol a pontosság eltörpül a lehetőségek mellett
 S ahol álommal és játékkal kombinálhatom;
 Mert már csak a meglepetés ad erős életet.

II.

Jóság és szépség találkozik a költészetben, mert ez az, ami
 a legjobban látható
 másoknak.
 Ez a legfontosabb beszélgetés az emberek közt, és csak a költő,
 aki állhatatosan föl-fölküjtja,
 Mert neki ez nem feladat, hisz a beszélgetés a lény,
 Egyedül ő felel a kudarcért.
 De ez nem hálátlanság
 ahogy egyesek gondolják, akik erről írnak,
 hisz ez még inkább megalázná a költőt.

III.

Megpróbálok úgy tekinteni a verset, mint szükségszerű formát,
Melyben megmutatkoznak a törvények, amiknek alá kell magamat vetnem,
De úgy látom, olyasmi ez, mint amikor a halnak egy egész tenger megnyílik.
S bár nyoma sincs itt a finom kesztyűk eleganciájának,
Mert szerintem ez mesterkélttség volna,
Szeretem, ha valami elmerül igazi elemében.

IV.

Ha fűt a buzgalom, némi megvetéssel elegyítve,
Hogy versünk pontosan és világosan kifejezze a lelket,
Pontosságon csak azokat a szavakat, azokat a formákat értsük,
Amelyek nyíltak, mint ahogy az éj kinyílik a csillagoknak;
Világosságon csak azokat a szavakat, azt a módot értsük,
Amelynek terében elfér a saját erőnk, szellemünk által
Teremtett és igazolt élet.
Mert, végül is, ha patkányt teszünk vázába, oly nagy az undorunk,
A váza azért nekünk is virág helyéül szolgál.
Vannak erősebb képek is, melyekkel harcunk vívhatjuk,
De mi már elítéltük a mértéktelenséget
A szirmai számát folyton megújító virágot tekintve,
Milyen teljes; minden álomnak helyet tud adni.
Az undort pedig tartalékoljuk arra, ami sohasem változtatja meg a világot,
Mert az már nem lehet vers, hanem kihívás.
Ha fűt a buzgalom, hogy korunknak is teremtsünk költőt,
Keressük meg előbb a veszélyeket.
Ez az erő, amely mögött eltűnhetünk —
Amely egyedül elég erős a versnek.

NEM LEHET MEGVÁLTOZTATNI

Voltál és ezen többé nem lehet változtatni. Soha.
Az okok mik meghatároznak s a tér amit elfoglalsz pótolhatatlan:
Senki sem hányhatja el az énjét.
A veszteség magánügy akár a tévedés.
Nem térsz vissza de tárgyaid rendje változatlan:
Mert ami titokká válik amit már gyermekeid sem tudnak
Nem kevesebb akármilyen dicsőségnél. Semmi sem jelentéktelen.
Az ifjúságnak szerelme van; az öregségnek bölcsessége; a halott főlöseges
[tárgy.
Semmi kilátásod arra hogy visszatérj s bármit is kijavíts
De az akit senki sem cserélhet föl soha
Nem hányódhat el bármekkora is a világ.

Ács Károly fordításai

BONYOLULT ÖRÖMÖK

FÜST MILÁN KÜLTÉSZETÉNEK FELÉPÍTÉSE

Bányai János

Egy szóval mondom: hol a szív pihen
S a láz elült, a láznak vége már
S a hajnaloknak nem kell prédikátor,
Mert rémek nem leselkednek a mélyükön.

Füst Milán: *A völgyben*

Füst Milán esztétikájával (*Látomás és indulat a művészetben*) dilemma elé állította a kritikust: a költő azt állítja, hogy esztétikája nem a spekulatív gondolkodás rendszerező hajlamának eredménye, tehát nem a tudományos vagy kritikai kontempláció az esztétika módszere, hanem a költő, a lírikus gyakorlata, éppen ezért különös módon módszere az önmegfigyelés; teljesen szubjektív tehát, de jellegéből nem hiányzik a megfigyelés objektivitása sem. A kritikus dilemmája akkor merül fel, amikor választ keres Füst Milán költészetének néhány fontos kérdésére. Vajon megengedhet-e magának annyi szabadságot, hogy Füst verseinek megfigyelése közben, a költő esztétikájában kutasson élményének legpontosabb kifejezése után, azt tűzve ki célul, hogy a költészet eredményeit az esztétika eredményeihez és fogalmaihoz hozza közelebb, sőt azok segítségével fogalmazza meg. Ez a lényeges kérdés, úgy hiszem, még jó néhány kritikus munkája közben felmerül. Kétségtelen, hogy az esztétika bizonyos kiindulópontjai és eredményei, következtetései jótékony hatással lehetnek a kritikus munkájára, de bizonyos az is, hogy meghatározzák a kritika módszerét, sőt megmászhatják a kritikus néhány meggyőződését, ha azok argumentumát az esztétikában és nem a költészetben keresi. Ugyan-

akkor a kritikus nem zárhatja el magát az esztétikától, különösen abban az esetben nem, ha, amint már mondtuk, az esztétika a költő gyakorlatának eredménye.

Ebben az írásban felhasználhatjuk majd az esztétika eredményeit, ha nem is közvetlen idézetek formájában, hanem közvetve, bizonyos meghatározásokban. Nem az esztétikáról vallott véleményünk eredményezte, hogy nem támaszkodunk rá mindenben, hanem elsősorban — bármennyire is lényegesnek tartjuk a költő gyakorlatát, mint az esztétika forrását — az a meggyőződésünk, hogy Füst Milán esztétikája nem foglalja magába — legalábbis nem mindig s mindenkor — költészete minőségeit, pontosabban: esztétikájának minősége nem esik mindig egybe költészete minőségével. Ezt a szempontot még akkor is védeni tudjuk, ha bizonyosak vagyunk abban, hogy a két nagy mű, a költészet és az esztétika forrása megközelítőleg egybeesik. Mindkettőben az élmény, a művészet és az élet élménye az elsődleges; nem is választhatjuk külön ezt a két élményforrást: az esztétika sem, a költészet sem mentes e két központi élmény hatásától. (Külön kellene beszélnünk az élmény jelentőségéről az esztétikában és a költészetben, de ez most nem tartozik közvetlenül problémánkhoz.)

Füst Milán költészetéről beszélünk majd, s nem esztétikájáról, s ez elég ok arra, hogy esztétikáját, amennyire lehet, mellőzzük.

1.

A költészet anyagának, a mondatnak, a szónak, a hangnak, az árnyalatoknak hullámmozgásuk van; ahogy a grafikai lapon végigvonul a műalkotás intenzitásától és jelentőségétől függő, belső tartalmi vihar, ahogy a zenei alkotásban összecsapnak a harmónia és a diszharmonia elemei, úgy a költészet anyagának is megvan a mozgási felülete, kilengése, eltolódása. A költészet anyagának ezt az örökös mozgását nem a szavak szótári jelentése, nem a hangok, a mondatok közhasználati alakjai vagy állandósultsága, semmiképpen a megszokás, a konvenció adja meg; csak a költészetben, a költészet testében, vérkeringésében nyilvánulhat meg ez a hullámmozgás: a vers belső felépítésében. Nem csupán a ritmus, a skandálás, a mérték, s nem mindig a belső értelmi és érzelmi ritmus mutatja fel a hullámmozgás jegyeit, hanem a konvencióktól, a mértékektől való eltolódás, elválás. A költészet éppen ezzel a belső hullámmozgással realizálja a költészet fogalmát. Füst Milán költészetének felépítése nagyrészt bizonyíthatja ezt az állítást. Költészetében semmit sem helyettesít, semmit sem ábrázol ez a mozgás. Nem is kelt zavart, nem is nyugtat meg. A költészet realizációjának egyik lényeges lehetőségét feltételezi. A későbbi elemzések során rámutatunk majd Füst Milán költészetének erre az egyéni sajátosságára.

Az anyagnak ez a szabad mozgása végigvonul Füst Milán költészetének minden állomásán: az élmény még nincs formához, szavakhoz, hasonlatokhoz, szimbólumokhoz s nincs jelentéshez rögzítve; az élmény új színekkel és hangokkal telítődik, azok árnyalatával gazdago-

dik, de sohasem válik véglegessé, sohasem tökéletes. Füst Milán néhány versének első formája csupán az élmény kifejezése, csupán az élmény tartósítása, csak később, újabb élmények, újabb árnyalatok átélése után születik meg a végleges alak, a vers utolsó, de nem biztos, hogy végérvényes formája. Véges, de nem végérvényes formája, mert éppen a belső hullámozás, a költészet anyagának belső mozgása alakítja át ismételten ezt a formát.

Alkotás közben összecsap a költő előtt az élmény jelentősége a kifejezés intellektuális lehetőségével; az élmény amorf szubsztanciája a forma és a kifejezés (a jelentés) sztereotíp fogalmával ütközik meg. Az élmény sürget, s a költő nem tud ellenállni, a lehetetlennel kerül szembe. Ha nem tudja leküzdeni magában az élmény sürgetését, akkor a kifejezés intellektuális lehetősége megváltoztatja az élményt: elvetélt. Ezt bizonyítják Füst Milán, egyébként kitűnő, *elhagyott versei*.

A költészet anyagának teherbíró képességét vizsgálja Füst Milán, amikor új élmények egész sorával tér vissza a régi versekhez. Mennyit tudnak ezek az elemek elviselni a belső összeütközés, a hullámozás érzelmi és értelmi súlyából. Tökéletesen sohasem fejezheti ki a vers az élményt, s a költő mégis, a hullámozás ösztökélésére, a végtelen felé törekszik: beleegyezik az elemek harcába és kiemeli abból a gyöngyszemet.

A költemény sohasem szabadulhat fel teljesen a kialakulás, az írás, a kifejezésért való harc lendületétől és tüzetől. Megőrzi a szavak jelentésében, a hangok, a színek ellentétében vagy harmóniájában, a ritmus egyenletes ütemében vagy meg-megszakadó, elakadó és újra induló rendszerében ezt a hullámozást. A költemény tehát nemcsak az érzéscsomók és értelmi meghatározások kifejezése, hanem a kialakulásnak, a *teremtésnek* is tanúja. Ez lényeges határkö, ha a költészet megismerésének lehetőségéről az érzés, a hangulat s nemcsak az élmény vagy az élmény jelentése és forrása a költészet kritikájának döntő kritériuma, hanem az is, amit ez a belső harc, a szavak, a színek, az árnyalatok közötti örökös harc, összeütközés, megsemmisülés és feltámadás, tehát a belső hullámozás nyújt a versnek. Hogy mennyire téves azoknak az álláspontja, akik csupán a költészet jelentését kutatják s nem figyelnek fel annak sajátos, szabad, belső konstitúciójára, mi sem bizonyíthatná jobban, mint maga az alkotás, a teremtés szerepe a költészetben.

Illyés Gyula ellen sokszor felmerült már, s manapság is felmerül az a vád, hogy költészete a próza felé közelít; arra nincs jogunk s nem is készültünk fel rá, hogy érdemlegesen határozzuk meg e vád jogosultságát, de annyit mindenesetre elmondhatunk, hogy néhány versében ennek a harcnak, a kiválasztás feltételének, a válogatás kritikái lehetőségének hiányát látjuk, s talán ezért állíthatnánk, ha más szempontokat nem vennénk figyelembe, a vád jogát. Illyés költészetében a jelentés, a vers jelentése kerül előtérbe, ennek igazolását keresi a költő, az élmény sürgetésének hódol be, s nem veszi figyelembe a kifejezés intellektuális lehetőségének, a szavak teherbíró képességének fontosságát. Különös módon azonban ez is csak egy olyan nagy költőegyéniség példáján mutatkozhat meg, mint amilyen

Illyés Gyula. Éppen Illyés Gyula költői arculatának sajátossága teszi ezt a megjegyzést mellékké, a vádat pedig fölöslegessé. Bármennyire is könnyebb volna Illyés példáján megvizsgálni ezt a problémát, mint Füst Milánén, ezt nem tehetjük, mert nem tartjuk Illyés költészetében elsődlegesnek ezt a szempontot. Füst Milánnál nyilvánvaló ez a probléma: verseinek kezdeti feltétele ez a belső feszültség; számára a költemény, a kész mű tökéletessége a kérdés, versei a mívsesség látszatától menekülnek a szabad forma felé, mégis a legkötöttebb belső ritmust teremtik meg. Költeményének belső felépítését nem a forma és nem a jelentés adja meg, hanem ennek a hullámszásnak, ennek a látszólagos nyelvi ziláltságnak és szellemi feszültségnek hangsúlyozott jelenvalósága. Itt a vers belső felépítése a döntő kritérium, Illyés Gyula verseiben a jelentés kerül előtérbe. Helytelen volna ebből a szempontból elmarasztalni vagy igazolni az egyik költőt a másikkal szemben: mindketten költői alkatuk szerint (a fentiek alapján világosak az eltérések) különálló, egyéni arculatot mutatnak.

A költemény belső hullámszásának két szempontjára figyelmeztetünk eddig: az egyik a költő állandó harca (a belső feszültség megörzése), az élmény fegyverzetében, a kifejezésért, a másik pedig az a sajátosság, amelyet a vers megöriz ebből a harcból, s amely ilyen értelemben a vers belső felépítését adja.

Füst Milán költészetének vizsgálatakor számunkra ez a második szempont a fontos, de mert a közöttük levő szemmel látható függőségi viszonyt (az egyik forrása lehet a másiknak) nem kerülhetjük el, szólnunk kell az első szempontról.

Alkotás közben két egyéniség munkálkodik a költőben: a költő és a kritikus. Az emóció és a gondolat összefüggésének kérdése ez. (Mennyiben és miben lehet szerepe a gondolatnak — a költészet anyagának minőségi megkülönböztetésének — az emóció kifejezése, formává válása közben?) Ez az állítás nemcsak azt bizonyítja, hogy az utóbbi időben a költők tesznek legtöbbet a kritikáért és a legjobb kritikái gyakorlattal rendelkeznek (T. S. Eliot, Herbert Read, Miodrag Pavlović, Vlado Gotovac, Füst Milán), hanem azt is, hogy a költő még akkor sem mentesülhet a kritikustól, a kritikus értelmi, gondolati tevékenységétől, amikor emócióját fejezi ki. De hogyan egyeztethető össze egy személyben a költő és a kritikus, amikor az egyik oldalon az érzelem, a másikon pedig a gondolat munkálkodik? Ez a kérdés világosabbá válik, ha T. S. Eliot-nak a kritikusról vallott véleményét idézzük: „Az irodalmi kritikusknak nem lehet semmiféle emóciója, kivéve azokat, melyeket közvetlenül a műalkotás hív elő — de ezeket az emóciókat (. . .), ha jelentősek, meglehet, hogy egyáltalán nem nevezhetjük emócióknak.” S ha ehhez még hozzátesszük Nikola Koljević egyik gondolatát, mely szintén T. S. Eliot példáján fogant, akkor úgy hiszem, teljes mértékben megláthatjuk a kérdés jelentőségét: „A költészet, a szó legszélesebb értelmében mint alkotás és a kritika mint a megalkotott értelmének kivizsgálása — az irodalom két teljes állapota, két extrémén önálló célja, melyek, hogy kielégülhessenek, feltételezik egymást.” A kérdést ezek után már kibővíthetjük: milyen értelmű és milyen rangú az a szerep, amit a kritikus játszik a vers alkotása közben, illetve egyáltalán van-e szerepe a költészetben a kri-

tikának, melynek nincsenek önálló emóciói, vagy egyszerűen: a kritika tevékenysége csupán a kész művel szemben nyilvánul meg vagy a vers születésében is része van? A kérdés megoldása körül aligha merülhet fel kétely: a kritika, mint a megalkotott kivizsgálása, nemcsak a kész művel állhat szemben, nemcsak annak minőségét és értékeit méri, ellenőrzi, hanem a vers írása közben különbséget tesz a költészet anyagának minőségei között. Ez a megállapítás feltétlenül szembekerül azokkal a téves elképzelésekkel, hogy a költő csupán egy meghatározott eszmei vagy eszményi irányvonalat követ, s csak arra törekszik, hogy ennek az irányvonalnak megfelelően alakítsa, „karcsúsítsa” versét. A kritikus jelenléte nem csökkenti tehát az élmény intenzitását, inkább azt feltételezi, hogy az élmény maradéktalanul és a legjobb anyagban tárja fel jelentését. Elsőbbségi jogról sem beszélhetünk; legfeljebb annyiban, hogy ennek az alkotási szenvedésnek nem kritika, hanem vers az eredménye. Arról sem beszélhetünk, hogy a kritikus „megmagyarázza” a költőt, vagy fordítva, bár bizonyos az, hogy a kritikus és a költő közös megállapodásra jutnak, és legtöbb esetben ezek a közös pontok nyújtják a kész mű, a költemény belső hullámszásának jelentését. (Idővel ez az emóció és a gondolat közötti rejtett, de sokszor tragikus harc olyan tapasztalatokat nyújthat, melyek legbiztosabb tényei lehetnek a kritikus gyakorlatának. Csak figyelmeztetünk itt Füst Milán Esztétikájára — *Látomás és indulat a művészetben* —, melynek forrása a költő tapasztalata.)

A zárójel előtti mondatban megjelöltük már a két sajátos szempont találkozásának lehetőségét: a kritikus és a költő megegyezése teremti meg a kiválasztott költői elemek, a költészet anyagának belső felépítését. Ezt a jellegzetes felépítést vizsgáljuk meg Füst Milán költészetében.

2.

A végtelen sorsdöntő fontosságú a költészetben: a költészet elemeinek láncolata nem ott ér véget, ahol a költő befejezi költeményét, hanem bizonyos esztétikai érdekek és célok révén túlmutat a befejezésen. A költészet fogalma realizációjának ily módon csak egyetlen reális időbeli meghatározója lehet, a jövő. Bizonyos misztifikációk ellen hadakozik ezzel a költészet: az esszéírók egész sora bizonygatta már azt, hogy abban a pillanatban, amikor a gondolat formában és kifejezésben realizálódik, amikor tehát megnyilvánul, elveszti elsődleges szépségét, megváltozik, átalakul. Ez a metamorfózis kétségtelenül evidens feltétele annak, hogy megszüntessünk mindenféle tévhitet az őszinteség fogalma körül, de egy másik szinten egy nyilvánvaló tévedésről tanúskodik, arról, hogy ily módon nem vesszük figyelembe a költészet távlatait, s elsősorban a végtelen fontosságát a költészetben. Az esztétikai érdek — a mű tökéletessége, belső egyensúlya és az esztétikai cél — az élménynek olyan minőségű közlése, mely az olvasóban is esztétikai érdeklődést vált ki; amennyire ezek az érdekek és célok esztétikaiak, annyira etikaiak is, mert az alkotó magatartásának etikai jelenítését, legalábbis annak igényét közlik. Ez az

etikai és az esztétikai közötti közvetlen kapcsolat Füst Milán költészetének fontos jellemvonása, de sohasem válik költészete tartalmává. Füst Milán költészete tehát nem azt a kérdést veti fel, hogy mennyire válhat ez az egzisztenciális kapcsolat a költemény, az alkotás tartalmává vagy annak jelentésévé, axiómájává, hanem mindenekelőtt azt, hogy az esztétikai létezhet-e egyáltalán a költészetben etikai minőség nélkül? A sok rossz költő, a dilettánsok és amatőrök seregében, a giccs és a közhely paradicsomában mindig csak az egyik szempont emelkedik ki, s mindig a másik ellenére, a másikkal szemben: legtöbbször az esztétikai, ritkábban az etikai, mert ennél nagyon is nyilvánvaló, nagyon is könnyen meghatározható a dilettantizmus. Bizonyos értelemben tehát azt is állíthatnánk, hogy a giccs és az igazi művészi alkotás elhatárolásának és pontos meghatározásának egyik döntő kritériuma éppen az esztétikai és az etikai minőség és jelentés különválasztása.

A két világháború között ez a különválasztás egy rossz értelmű romanticizmus (a szocialista realizmus) programjává vált; elítélte és megsemmisítette Babel életművét, megtagadta és tévesnek ítélte Paszternák költészetét, hogy bizonyos egészen érdektelen, de az etikai romantika szintjén mozgó dilettáns műveket ítélhessen „haladónak” és mindenekelőtt „hasznosnak”. Nemrégiben egy belgrádi esztéta szembeállította Majakovszkij és Blok költészetét, és éppen az esztétikai minőség szempontjából marasztalta el az elsőt, hogy a második igazságát, költészetének értékét bizonyíthassa; ugyanakkor nem tévesztette szem elől sem Majakovszkij sem Blok állásfoglalását, illetve állásfoglalásának kialakulását. Ezek a példák kitűnő argumentumokként szolgálnak számunkra amellet, hogy az esztétikai célokon és érdekeken túl, illetve *azokban* az etikai magatartás sajátosságát véljük felfedezni.

Döntő fontosságú ez a meghatározás azért is, mert az esztétikainak bizonyos immanens etikai jellemzőt ad.

3.

Füst Milán költészetében kétségtelen egy elzárkózási törekvés: *elzárkózása esztétikai*.

Mint akit hordó tetején a saját horkolása ébreszt,

Nem tudja, mint került oda,

Körötte pókok, dongafák s lábatlan bábok furcsa népe s fázik is...

Úgy ébredtem rá egykor én, hogy itt vagyok...

— írja a *Köd előttem, köd utánam* című versében. Számára minden ébredés az elzárkózás ellentéte; az a pillanat, amikor hirtelen, mint ahogy a felgyulladó villanyfény megvilágítja a sötétben levő szobát, ráismer, „ráébred” a pókok, a dongafák, a lábatlan bábok furcsa világára, s egyszerre tudatossá válik benne, „hogy itt vagyok...” Az élet ellenére, az étellel szemben történik az ébredés. Hiányolja azt a világot, amelyben felébredt, mert „Több rejtély volt a lét nekem s több édesség”, s ezzel újra szembekerült vele, újra ellentét van közte és a világ között.

Ahogy Kierkegaard számára a becsületesség kérdése egyenlő azal, hogy „költői princípiumok szerint kell élni az életet”, annyira fontos Füst Milán számára az, hogy az étellel szemben, az élet gazdagságával szemben az esztétikai elzárkózást válassza, mely önmagában sokkal kevesebb minden költői törekvésnél, de sokkal több is annál, mert nem a valóság lehetőségeit keresi a költészetben, hanem a költészetet az életben. Ennek az elzárkózásnak tehát nem az a központi feltétele, hogy megszabadítsa a verset mindentől, ami megzavarhatná egyedülálló integritását, hanem az, hogy az élet gazdagságát valamelyest is megfelelő költői minőséggel helyettesítse. A költészetet élvezni, csak a költészetben gyönyörködni —, de ezt nem lehet másként, mint szenvedélyesen élvezni magában az életben, az élet jelenvalóságában. Az életet úgy élni, mint a költészetet. Ennek a törekvésnek lényeges határait akkor vonhatjuk meg teljes biztonsággal, ha a költészetet nem azonosítjuk az étellel, ha elismerjük integritását. Az összeolvadó árnyalatok jégcsapjait a kéz melegében felolvasztani, tehát eltüntetni a különbségeket, egyenlővé tenni a hőmérsékletet — ez a célja annak az ébredésnek és annak az álomnak, mely Füst Milán költészetében az esztétikai elzárkózás központi kategóriája. Költészetének jelentésbeli gazdagságát nyújtja.

Amennyire az esztétikai elzárkózás meghatározza Füst Milán költészetének jelentését, annyira meghatározza költészete felépítését is. A költészetet alkotó megszokott elemek elől az élmény, az esztétikait nyújtó élmény jelentésébe zárkózik.

A *Nyugatban* (1909. április 16.) jelentek meg Füst Milánnak a *Hajó megy el* és a *Notturmo* című versei. Később mindkét vers megváltozott, a címük is: az első: *Messzi fény*, a második *Oh nincs vigasz!* címmel jelent meg a költő végleges szövegét közlő kötetében (*Összes versei*). Talán fölösleges lenne összevetni a versek két változatát, az elsődlegest a véglegessel, ha ezt nem azzal a céllal tennénk, hogy az élmény metamorfózisát és a kifejezés változását vizsgáljuk. Az esztétikait nyújtó élmény magja mindkét versben azonos, azzal a különbséggel, hogy az elsődlegessel szemben a véglegesben tömörebb és pontosabb a kifejezés. „A nap is elmegy”, írja az első változatban (*Hajó megy el*), és ez az egyszerű közlés már sejteti a rezignációt, mely a végleges szövegben (*Messzi fény*) a következő változatban jelenik meg: „S a nap is, lángban álló gálya megy mögötte más égtáj felé... / Elmúlt a nap.” A lassú és nyugodt hullámvázis ritmusában alakul ki az elmúlás víziója: a tenger, a tájkép nyújtja a költőnek a formát, a belső ritmus képét, a vers hangulatát. A tenger képe változatlan a két versben: „A végtelen és nagytömegű tenger mélye pirosan tükrözik.”, de ebben a *decorumban* (a költemény jelentésének járulékában) talán az elsődleges képek és szimbólumok könnyed megjelenésében vagy annak következtében az elmúlás, a vele járó rezignáció csak *játéknak* tűnik, hogy a végleges változathoz eltűnjön ez a megtévesztő fogalom, és így az élmény megszabaduljon minden kötöttségtől, teljesebben bontakozzon ki. A versből eltűnik a nő is: csak halvány, szerelmet rejtő sejtés marad meg a végleges változatban: „Hisz úgysis téli álom már nekem a földi lét, / Amelyből felriadok olykor s mint a fák, / Az ég felé jajongok s *messzi fény*, feléd”. A nő reális jelenléte, a nő távozásának

képe csak megzavarta az első versben az elmúlás képeinek kialakulását, a másodikban, amikor szimbólummá válik (a távozó nő — messiás fény), már tisztább lesz a vers értelmi felépítése, nem kelthet zavaró asszociációkat; megteremti ezzel a költészetnek azt a sajátos hatalmát, hogy a költő élményével megközelítőleg azonosul az olvasó élménye. Elzárkózik tehát a költő az első vers realitásától, a fogalmakkal és képekkel való pontos megjelöléstől, és az esztétikai felé közelít, a versben éli át az élményt, a vers maga lesz az élmény. Ezt a Kierkegaard életművészetéhez hasonló elzárkózási tendenciát Füst Milán a költemény belső, lényeges képeinek átformálásával teszi nyilvánvalóvá. Eltérve a fenti módszertől, előbb a második, tehát a végleges versből idézünk: „S vak erők / Vonulnak itt, mint orjás látomások?” A végleges versben az „orjás látomásoknak” csak egy másik, tehát az elsőtől különböző képét látjuk: „Az ég tornyai s az égő tűzzel teli árkok?” De ez a látomás itt kérdés, bizonyos értelemben titok, a titok képe, tehát a szó igazi értelmében nem is látomás. Az első versnek van két sora, melyre valóban vonatkozhat a végleges vers döbbenetes kérdése a látomásokról: félelmet, rettenetet sejtet a kérdés, s elveszti életességét, elveszti nyilvánvaló, reális szenvedélyét az első vers két sora nélkül: „Óriás koporsók szállnak a nap felé: az ég a robajtól megrendül. / Merev királyok bronztrónusukon, nagy ravatalok fáklyákkal jönnek.” Talán a „vak erők” és az „orjás látomások” egyszerűbb, közvetlenebb kifejezése mindannak, amit az első vers két sorának fantasztikumára nyújt: a fantasztikum rövidebb életű a valóságnál, sőt a fogalmi közlésnél is. S valóban a két vers, az elsődleges és a végleges közötti különbséget, amint ki is mutattuk, nem az élmény jelentésének eltolódásában, metamorfózisában látjuk hanem éppen az együttes élmény telítődésében, új színekkel, árnyalatokkal való gazdagodásában. Tehát a különbség mindenekelőtt a kifejezésben van. Füst Milán az első vers ritmusát megzavarta az expresszionista képek sorával, örvényt teremtett a nyugodt hullámszerű tengerben, és mindezt leküzdötte a második, a végleges versben, olyképpen, hogy a látomást a tengeren kívülre tette, s csak fogalomként közölte. Újra az elzárkózás. A fantasztikus látomás kimarad a versből, hogy az értelmi és intellektuális jelentés minél pontosabb, minél közvetlenebb legyen.

A *Notturmo* és végleges változata, az *Oh nincs vigasz!* című versekben is kimutathatnánk mindezt, azzal az eltéréssel, hogy itt az élmény nagyobb változásokat szenved, de a végkövetkeztetések aligha különböznek lényegesen az első két változat példájától. Ezért nem térünk külön ki erre az újabb változatra.

Füst Milán költészetének nyilvánvaló esztétikai értelmű elzárkózását világosan példázza a fenti két vers összehasonlítása: az élet gazdagságával (a látomásokkal, az expresszionista képekkel, a kaotikus ritmussal) szemben a nyugodtabb, a lassúbb, a közvetlenebb esztétikai szférát választja, de ezzel korántsem mond ellent az életnek, az élet gazdagságának. Olyan paradoxon ez, mely éltető hatással van a költészetre. S ezt az éltető hatást Füst Milán jól ismeri. A vers gazdagságát, a költemény tisztaságát választja, de nyilván csak azért, mert felismerte az alkotás, a teremtés, az újrateremtés szerepét és funkcióját a költészetben, tehát a vers integritását, a vers esztétikai

valóságát. S ez a gazdagság nyújtja költészetének azt a sajátos felépítést, melynek jelentését az ilyen értelmű, paradoxonra épült esztétikai elzárkózásban láttuk meg.

Az esztétikai elzárkózás magatartás is. Etikai értelmét ismét csak a fenti paradoxon alapján tudjuk legpontosabban meghatározni. Az élettől való elzárkózás nem az élet tagadását fejezi ki, hanem az élet fokozott ismeretét, az élet és a költészet egyidejű élvezését, boldogságot és szenvedést.

4.

Költői életmű ritkán olyan kiegyensúlyozott és egyenes vonalú, nagyobb ívelések és bukások, megrázkódtatások nélküli, mint Füst Miláné. A költő rendszerint életének minden pillanatában követni tudja és követi is hangulatát, sejtéseit, megdöbbenéseit. Élményeit rendszerint elkülöníti egymástól, s csak nagyobb erőfeszítések árán ismerhetjük meg azt az általánosabb vonalat és irányt, mely bizonyos értelemben az életmű általános minőségét tartalmazza. A költő az élmény kényszerének hatására mindenkor a költemény felé fordul, a költeménybe menekül; sokszor napokig fojtogatja a vers, s amikor elkészült vele, amikor mindent elmondott, megnyugszik, s később csak ritkán tér vissza a vershez. Sokszor a véletlen határozza meg indulatát és látomását, a véletlenek szabad játéka pedig ritkán lehet hasonló vagy megközelítőleg egyértelmű. A költő eltávolodik a verstől, az új vers felé indul, az új mű képét keresi. Füst Milán a legnagyobb intenzitással írta, hosszú életében, azt a száz verset, melyet életműnek nevez a kritika. Élete minden szakaszában ugyanazok a versek nyugtalanították, visszatért az első élményhez, de nem azzal a céllal, hogy az új érzések és élmények hatására átformálja az első verset, hanem azzal az elhatározással, hogy a végtelen felé forduljon a verssel. Az éjszaka virágainak új illatával és új szirmaival élesztgeti az elhervadt virágot vagy a hervadót, de sohasem nyúl hozzá akkor, ha nem látja meg az elmúlás kórokozóit. Költészetének erre a különös sajátosságára mutattunk az előzőkben, s most, hogy azt az egyes esetet általánosítottuk, úgy hisszük, közelebb férköztünk ahhoz a jellemzőhöz, mely meghatározza Füst Milán költői életművét.

Füst Milán költészetének mindig van egy sorsdöntő pillanata, azt is állíthatnánk, *állapota*.

Az a pillanat vagy állapot ez, amikor a költő látszólag légüres térben mozog, amikor csak izlelgeti versét és élményét, de nem tudja, nem ismeri annak titkos kulcsait és képleteit. Az a pillanat ez, amikor a költőben megszakad a költészetbe vetett hit, amikor úgy rémlik, nincs tovább, nincs távlat és nincs lehetőség, csak *vereség*. A költő laboratóriumi munkája közben sokszor megismétlődik ez az állapot, s legtöbbször, legtöbbször a versbe menekülnek, hogy megszabaduljanak a kételytől. Biztonságot keresnek az alkotásban; nem merik fenéig inni a megtorpanás keserű poharát. Rendszerint úgy járnak ezek, mint Füst Milánnak az a regényhőse (*A parnasszus felé* című regényben), aki teljes meggyőződéssel állítja, hogy kétszer kettő öt,

és semmiképpen sem tud ettől a képzettől megszabadulni. A biztonságot jelenti számukra a meggyőződés, még a tévedés is. S ebből az állapotból nem tudnak kilábolni.

Füst Milán elfogadja a megtorpanás, a vereség állapotát, sokszor készakarva válik hitetlenné, hogy később közelebb kerülhessen a hithez. Elfogadja a kételyt a költészetben, a kételyt mint állapotot, s ezt közli. Számára a biztonságot nem a szilárd meggyőződés, nem a tévedés emberi formája és emberi értéke nyújtja, hanem maga az az állapot, amit a kétely jelent. Különösen az újabb versek ciklusában vált ez az állapot költészete tartalmává. Valami hedonisztikus élvezetet jelent ez, valami konkrét realitást. Élvezni az elmúlást — Füst Milán számára annyit jelent, mint élvezni az életet, pontosabban, az utolsó verset írni, az utolsó költeményhez jutni:

Nagy urak órája egy kastély felett, havas éjszakán,
Végsőt kongattam még egyszer, éji időben, mutattam az időket
[s megálltam
S hogy nincs oly órás e világon, aki szóra bírhatja kedvemet újra.

— írja a *Barokk elégia: búcsú mesterségemtől* című költeményében, hogy a lányok (csak őket szerettem!) hirdethessék szenvedését.

Elfáradt szívét ezentúl pihenteti, ója
Csendet akar most már az öreg óra.

Unja ő már figyelni az időket!
Múljanak el felette!

— mondja ugyanott a hirdetés parancsát, s az óra, az a tanú, mely legtöbbet tud mondani az éjfélről, a viharról, a sikoltásról, a kurjongatásról, most elnémult, megunta a szüntelen örködést, a fürge halál járta át testét. Nem feledhet semmit, megőrzi az emlékeket, de unja már az új élményeket. S amint a *Henrik király!* című versben mondja:

De minek a szó? Nincs többé dolgom itt.
Akár az álmodó, a másik oldalra fordulok,
De nem álmodom már tovább. Mert nincs is mit. Minek a szó?
Hiába mondjátok, én sosem éltem.

— nem kell neki a szó, nem kell a kongatás, az idők feletti örködés, mert most a fürge halál bizonytalanná teszi azt is, hogy élt valamikor. A szkepszis tölti be a verset, a költő ahhoz idomítja minden élményét, ahhoz viszi közelebb sorsát: a szellemek utcáját járja. Minden, amit tesz, minden, amit mond, az utolsó tette, az utolsó szó. S minek tovább? Egyetlen versben, egyetlen kongatásban megőrizheti azt, ami kedves számára; úgy fordul másik oldalára, mint az álmodó, de nem álmodik, s ekkor már valóban minek a szó? Elmúlt felette a viharok és az éjszakák, a fényes napok és a sárga tájak világa, elmúlt az élet, mely fontosabb volt mindennél:

Hogy nincsen hajnalod, mely néked énekelne s nincsen éjszakád,
Mely érdekelne, — néha tompán sírsz.

— vallja a *Szózat az aggastyánhoz* című versében, és a fanyar, tompa sírás, a tragikus fájdalom, az életet minden ízében élvező férfi megtorpanásának kifejezése lesz; elmúltak felette az éjszakák, a viharok, az örömek, az élet bonyolult örömei, a fájdalmak, s tompán itt maradt a sírás, s ez a tompa sírás:

Akár az álomlátás íze, oly fanyar a sárga táj
S akár a tenger mélye, hallgatag.

(*Egy magános lovas*) s ez a hasonlat, a valósághoz nagyon közel álló sárga táj és a tenger mélyének hallgatása közli a költő hangulatát, a költő szenvedésének minőségét.

A régi versekben csak fanyar sejtés volt az esztétikai elzárkózás, a teljesebb élet követelése, a nagyobb élvezetek áhítása és könyörgés az ismeretlenek, a titkok feltárásáért, itt azonban, az újabb versek világában, a szellemek utcájában már teljes valóságában jelenik meg, minden összetevőjével együtt: költészete tartalmává válik az elmúlás, s ennek kifejezése valóban nem lehet más — ahogy Füst Milán költészetének felépítése bizonyítja —, mint az esztétikai elzárkózás.

5.

Azt nem kell külön bizonygatni, hogy Füst Milán költészetében a szubjektív hatalma mennyire elsődleges: a fenti példák ezt világosan ábrázolják. Az pedig, hogy kifejezésében maximálisan objektív, menekül minden intimitástól, a tárgyak és a tájak lehetnek csak szubjektív, individuális költői világának kifejezői, csupán egy a sok paradoxon közül, melyet Füst Milán költészete felmutat. Csak a tárgyak fogalma fejezheti ki költészetében az érzéseket; a tájak pedig teljesen átalakulnak a versben, a vers szerves részévé válnak, annak belső sajátosságát igyekeznek követni, s így sokszor szembekerülnek természeti képükkel.

Füst Milánt a tárgyakban rejlő drámai elem foglalkoztatja: nem maga a tárgy, nem a tárgy törvényszerűsége (ez a fizikai formákat kielégítő tárgyi világ megsemmisítené a költő érzését, a költő világát), tehát nem a tárgy valósága, hanem a tárgyban rejlő dinamikus drámai hullámozás. Érzése és élménye saját képe szerint változtatja meg a tárgyakat, de ezt nem képekben, nem metaforákban, nem szimbólumokban fejezi ki, hanem a tárgy elsődleges jelentésével, a tárgyak sajátos belső láncolatával. Füst Milán költészetének ezek a legfontosabb elemei.

Oh, nem a szépségnek való már ingerült szemem!

— mondja az *Objektív kórus* ötödik versében, a *Kívánságban*, de még itt van a remény:

De majd! — Majd akkor tán a napba nevetek, mint őseim
És szellős lesz a lelkem, mint a virradat
S pihétlen-tiszta és magasztos lesz az életem!

Ez az áhitat, ez a könyörgés végigvonul Füst Milán egész költészetén; az ima patetikájával mondja el vádjait az élet és az isten ellen, s ez a pátosz határozza meg verseinek ritmusát, lejtését, a szavak fűzését, a képek láncolatát. A szeretet és a hit az, ami hiányzott életéből, bár mindig ott volt előtte a lehetőség, a szépség, a megnyugvás ingere. De legtöbbször nem volt már ereje arra, hogy kivárja a szépséget, az érzés, a hangulat, a látomás szépségét, s ezért a verset másként építi: lerázza róla a hangulatot jellemző szavakat, és a tárgyak, és a tájak felé fordul, rendszerint a rút képek felé, azokat itatja át érzésével, azokat nemesíti poétikussá; gondolatát közli nagy figyelemmel, mert a régi versek áhított örökös vasárnapja nem jött el: (*Kívánság*)

Ó mikor fogom megérni már, hogy karcsu, tiszta ujjaim
Majd nem fertőzi meg a sárló munka zsíros szennye rútan
S hogy mindéig vasárnap lesz már mindegyik napon?!

Valamit elveszt a költő, de megtalálja megtorpanása kifejezését, a tárgyakat, a vad, kopár tájakat: *Habok a köd alatt* című verse a fatális eltűnés, a megsemmisülés képét festi meg:

Kiváltak a ködből, majd eltűntek benne nyomtalan!

Ahogy az uszályok emelkedtek ki a ködből és tűntek el újra, úgy tűnik el szelleméből a hit, a könyörgés pátosza, a biztonság, és megjelenik a félelem, a víz, mely: „... sárgán lapúlt, sunyított és figyelt”, és „alattomosan világított a sűrű köd mögül.” (i. m.) Ugyanakkor a vízzel szemben kialakul a láng világa, a köddel szemben a fény, de ez már nem az öröm jelentésével telítődik, inkább az elbukás tragikus értelmével. Az *Álom az ifjúságról* című vers az öregség utolsó fohásza az ifjúsághoz, de amennyire fájdalmas ez a fohász, annyira keserű az ítélet is, melyet a költő mond az ifjúságról: az ifjúság:

A láng... oly esztelen, akár a láng,
Mely lobog meztelen,
Mert nincsen kérge s eszi önmagát vadúl
Sír és viháncol önmagának, aztán visszahull.

Ezekben a versekben már teljesen kialakult a tájkép, melynek csak közvetve van köze a természetihez: a költemény belső domborművét alkotja meg. A költeményben, a költemény testében és belső hullámzásában alakul ki ez a tájkép, ott formálódik meg, s csak ott nyerheti el igazi jelentését. A köd, a víz, a láng, a fény — ezek az elemek alkotják, ezekből alakul ki a vers völgye és dombja. A *Tél* című vers festi meg az egyik legfájdóbb tájat:

S már itt harsog feletted az apokalypszis száraz kőfürgetege, melyben
A fagyott göröngy majd úgy repül, akár a vak madár,
Veri a szél, a forgó-szél veri, tölcserben forog, avagy a rohanó szélvihar
Lökéseiben csapdos, szárazon kopog és megver...

Már itt nyilvánvaló (kövessük a vers ritmusát, figyeljük meg a hangok váltakozását, a szél csapásainak fokozását!), hogy a táj, a tájkép

nem a valóság, nem a látott, hanem a gondolt. Tartalom szerint, amint Kierkegaard mondaná, a lehetőség és a valóság között nincs különbség, forma szerint azonban lényeges az eltérés. A táj Füst Milán versében átalakul: nem díszlet, nem költői kép, nem a vers kelléke, hanem közvetlen, poétikus kényszer. Vagy nézzük meg *A jelenés* című vers harcmezejét:

No de mert csontokon átal volt repülésük
 A csontok mezején. S e csontok is oly komorak voltak,
 Elárasztotta őket a víz, megette a tűz, hogy csupa fehérség sandított
[fel a mezőkön,
 Mondom, a csontok mezején...

Nemcsak a látomás lélegzet-visszafojtó, (figyeljük meg az elemek, a víz és a tűz, a komorság és a fehérség összecsapásait, s ismét az egyenletes ritmus megbolygatását) apokaliptikus árnyalatait mutatja ez a néhány verssor, hanem a költői elemek metamorfózisát is. A tárgyak, a csontok, melyeket eláraszt a víz és elrág a tűz, mezővé válnak, olyan tájjá, melynek megfestéséhez csak a költőnek van elég színe, árnyalata.

Világosan és meggyőződéssel szögezhetjük le most már, hogy Füst Milán költészetében a tárgyaknak és a tájképeknek különös jelentésük van: eltérnek a természeti képtől, sőt értelmetlen igyekezet volna forrásukat abban kutatni. Füst Milán az „álombeli lángok ama tájképet” figyelmeztet:

... hol a nap
 Aranyabroncsokat ereget, sötét tűzkarikákat hajigál s hol gyorsan
 kavarogva
 Füstöt vet a fény s eliramlik...

Nincs szükség arra, hogy a vers előzményeinek születését tanulmányozzuk — kivéve, ha netalán valamiféle „előmunkálatokat” végzünk a vers „megértéséhez” — (ezek az előmunkálatok sok esetben veszélyesek lehetnek — a vers egészének, teljességének megértését akadályozzák), mert a vers forrásával csak ritkán azonos. A vers minősége mindig fontosabb forrásánál. Ezt kell tanulmányoznunk. Füst Milán verseinek minőségét a tárgyak és tájak versbeli értéke határozza meg, nem pedig az előzetes élmény, vagy akár a képek természeti hűsége. Nem a fénykép pontosságával közelít a költő a tájhoz, hanem a vers méreteinek távlatából. A tárgyak és a tájak a költő emóciójában alakulnak olyanná, ahogy a versben jelennek meg: csak ezért nevezhetjük a költészetben a tájképet is alkotásnak, teremtésnek. S ezt az állítást Füst Milán költészete szépen példázza. Füst Milán költészetét nem a metaforák, nem a hasonlatok alkotják, hanem a tárgyak, a dolgok, bizonyos objektivitás. Minden objektitásnak a költészetben csak *közönyös igazsága* lehet, ezért a nagy költő előtt fel sem merülhet az a lehetőség, hogy költészetét a tárgyak, a dolgok, a tájak objektív mozaiklapjaiból alkossa meg, teremtse meg. A közönyös vers nem lehet a költészet célja.

6.

Füst Milán költészetének csak néhány fontosabb elemére figyelemztettünk itt, ma még úgy látjuk, a legfontosabbakra.

A költői elemek belső hullámozásából indultunk ki, s az esztétikai elzárkózás szempontja után ennek a belső hullámozásnak értelmi és érzelmi jelentőségére figyelemztetve, Füst Milán költészetének felépítését is meghatároztuk.

ODISSZEUSZ HAZATÉRÉSE

Domonkos István

Lám, a tárgyak erős szövetsége csak felveti akaratod. A konyha, melyben látszatra minden elmozdítható, elnyeli zajod, szilárd rendje ellenáll versednek, bár benne születél.

Nincs visszatérés, mert e jelentéktelen illat forrásán pihenve, ez az izgága repedés a falon, a sarokban a folytatása fölött örökös lyuk, a falakról halkan lepergő mész helytálltak a maradás csupán számodra indokolatlan forradalmában.

Lám, két fényhasáb között a falon könyöklő kályhacső árnyéktalan, s bár téged utadon annyi bő, ideiglenesen független fény fűrésztött, annyiszor volt mértéktelenségükben, alantás túlzásaikban árnyékos magadnál is nagyobb, most, aminek hajdan szerves része voltál, most az nyom, taszít, életed árán az vonz, bejáródott a dolgok immár követhetetlennek tűnő sebessége, forgása-ütődése, vonz ez a nagy, józan engedelmességbe való hullottság, döbbenetes egymást őrészük, súlyosabb törvényekre utaló magukba húzódásuk.

A hajdan élők is holtan élnek itt tovább: az ágy fölött fej nagyságú kerek folt, ott nyugtatta fejét, míg olvasott, a szalmán a meleg mélyedés, a párnáról a már-már lecsúszó, parányi jelekkel tele papír. Látod, innen semmi sem hiányozhat, inge makacsul őrzi hajdani kedvesed illatát, emléket sok drága palást, aranyhímzésű fejkötő.

Megérte-e, mondd, oly messzire menni, hisz minden tenger, minden földdarab, pálma, mecset, szirén és szörny egyetlen gondolat, egyazon erőfeszítés hulladéka, megérte-e messzire menni, sorsod annyi könyörtelen halál-sorssal a jeltelességben elkeverni?

Nincs visszatérés. Azt képzelted tán, hogy ami egyszer maradni kész volt s szolgamód nélkülözött: zengés, tombolás, majd visszafogad, az esti imák s a végtelen szerelmes szaladások.

Emlékük kísért, míg kezdő tengerészekkel, számító szűzekkel viaskodsz távoli partokon.

S nem segít a kötés szemeden, nem segít a viasz füleiden, meg-megcsillan esténként a hullámokon, zúg füledben, zajong és locsog.

T E N G E R S Z E M

Fehér Kálmán

1.

Gyémánt gleccsered legszebb
pillanat tárcsáit
végighúzza rajtam
tetőtől talpig
jégszilánkjaid rajtam tollászkodnak

forgolódnak pihe kristályaid
és a nagy nyitott sebemre
billikós hópelyheket hullat
kár hogy gyorsan olvad
szeretném még tartogatni
ezt a sok-sok cicomás fészületet

jégszárnyaid alá veszel
galaktikák ölére
tejutak messzi nyugalmára
két kék
két zöld
tengerszem mélyére

a sebeim
a sebek nagy széles mazók

2.

„Gyere a partjaimra
gyere a tengeremre
fák alatt várnak rád
az emberek itt
sose romlanak
mind mind besózva
a szavuk is
zománc a torkuk
fák alatt várnak rád

Gyere a partjaimra
gyere a tengeremre

csak nézd egy nap
és másnap
várni fogod a holnapot
mert nem jön egy hullám
hogya a partra dobjon

Gyere a partjaimra
gyere a tengeremre
hiába
hiába
úgyis az a sorsod hogy belém fúlj'

3.

Áldozatnak madarakat küldött a Nap

csapongó szárnyúak
kalapált csőrűek
köszörült nyelvűek

szárnyuk alatt penge

leszállnának
nagy begyűek nagy húsupak
leszállnának

kés ölné meg őket

levegőben nem bírja a szárnyuk
repüléshez
föld kell

Mind leszállt tengerszemed kék vizére

4.

tőr
csőr
szemed
madarai
belém vájnak
vérfolyócska
hattyú
nyakú
gondolatba
becsavargatsz
kék
zöld
fásli
pillantásba

5.

öleltelek
kagylónyílón

gyöngyök izegtek benned
mind mind kezitükre előtt
öltözködtek tetszelegtek
csilingeléssel hajukat takarták

öleltelek
kagylónyílón

kint a parton
tengerhez lettél hasonló
homokpikkely ruhádban
moszat

öleltelek

6.

fölrepedt kék szelence
zöld növény
zománcán hempergek

színe befog
ki se jön

ezerszárnyas
tiszavirág pillantásod
rajtam

csigaházban
csigaház

prizmámba futott

7.

Le kellett mennem a színes hajókhoz

pillantásaid úgy élnek
mint a hajók
a hullámokért

Feszüljön a kék vitorla

szemedben árbockötelek
önmagad tengere
világvíz

Ússzanak a fekete jéghegyek távol a kikötőtől

könnyeid
kavicsok
lakatlan szigetek

8.

Kiállok a sírom mellé vezetőnek

gyűrődnek-e
új lánchegyek homlokodon

halálfejes-e
fekete vitorlád

feszülnek-e
vizhártya ujjaid

Kiálltam a sírom mellé vezetőnek

ÉNEK A PRÉRIRŐL

Gulyás József

Derekadban folytatódnak a tagjaim,
bennük mélységeid felé
gyűrűző idegek, erek,
érezlek, mint a saját testemet...
Bordázatod derengő erdő,
szemöldököd horizont iva,
mögötte veszteglő erők...
Ki vagy, te néma beszédű?
Sörényed éneklő szél,
elszédülök
a beleivódott régi esők szagától.

Kavargó patáid szüntelenül mormolják
a tér és idő áramlását...
idő öléből lassú harangkongás
emeli ki a reggeleket,
süllyedt udvarok ügetnek felém,
álomként suhannak át a véremen...
a mélyben fönnakadt szemek
halványan fehérlenek,
közelgő órák derengő körvonalai,
körülttem a városok naponta felhúzott
ketyegő szerkezetek...
látom a felbukkanó idegen arcok
végtelen láncolatát,
látom a hozzád visszatérő utasokat:
vizes tagokkal fáradtan kavarogva
mennek lefelé
vállaid puha talajába...
szívembe csapódott tekintetek
horgai követnek,

kín torlódik a dolgok felszíne alatt,
hullámaidban csontra vetkőzött kezek
jéghideg szábdalása...
udvarok mélyén némaság lebeg,
titokzatos, álló világ,
kegyetlen históriák
szálai szövik át, mint testet az erek...

Izmaid feszes húrjain a szél jajgat...
vénáimba hangtalan peregnek alá
lejárt évszakok emlékei,
tagjaimban iszonyatos kék villódzása
egy távoli víztükörmek,
ó, bőröm alá zsúfolódó sárga éjszakák!
Táltosom, hallod-e?
térded üregéből apám nevetése tör elő.
nevetése repedt pohárnak csengése,
messzi harangok egy esőzöld napon.

Derekadban folytatódnak a tagjaim,
bennük mélységeid felé
gyűrűző idegek, erek,
érezlek, mint a saját testemet...
Húsodban forgó halottak.
Éjszaka bíbicek parázsló hangja
égő szemed,
nyakadon faluk: lüktető sebek,
sörényed éneklő szél,
elszédülök
a beleivódott régi esők szagától.

A szóródban csillogó üvegdarabkák,
holtak könyörgő szemei.
Villámló combjaid közt
hörögve tajtékzik az iszapos szürke levegő...
tudod-e lovam, tudod-e?
maholnap elérjük az égő erdőt,
a barnászöld délutánokon
átüt már a szédítő sárga derengés...
Érzem a közelgő esőket,
fölfakadnak a nem sejtett gondolatok.

Majd fölnyílnak a szél zsilipjei,
s egy napon megszólal az erdő,
és egy napon megkezdődik a könyörtelen
vetőkeztetés,
szél, eső és patkány-csapatok
özönlik el az üres tereket,
szél, eső és patkány-csapatok...
Látom már: nem vagyok én se
mindenható,
elsőnek a kezem mondja fel a szolgálatot.
Lovam, érzed e borzongást?
ahogy térdelve imádkozom
gátak mögött veszteglő erők
küzöbe előtt.

Ú J K A L A N D

Varga Zoltán

1.

Az indulás reggelén a szélhámos jóval előbb ébredt a kelleténél. Az álom buborékja egyetlen pillanat alatt pukkant szét és ejtette vissza a szoba zavartalan, óraketyegéses csendjébe. Először azt hitte, hogy mint már életében annyiszor, most is éppen idejében ébredt. „fej-órája” pontosan működött, de mikor észrevette, hogy teljesen sötét van körülötte, rájött, túl korán van még. Az éjjeliszekrényen álló kis ébresztőóra számlapjának foszforeszkáló fénypontjai is erről győzték meg. Alig néhány perccel múlt kettő, állapította meg. A vonata pedig csak négy óra negyvenöt perckor indul... Csodálkozott és egyben kicsit bosszankodott is váratlan, túl korai ébredése miatt. Még legalább egy órát alhatott volna. Különös, vajon miért ébredt fel ilyen hamar? Ideges lenne? Lehet, bár egyáltalán nem ismeri magát ideges embernek, s mások sem tartják annak. Furcsa, meglepő ez a korai ébredés... Bár nem baj, legalább egészen kényelmesen elintézi mindent. Nem kell sietnie. Igaz, úgyszólván allig van dolga indulás előtt; az este mindent becsomagolt, bőröndjében és aktatáskájában van minden, amire szüksége lehet. A táskában a hamis mérnöki oklevél, s a kabátja zsebében jelenlegi álnevére szóló, de különben valódi útlevele, a vállalata által kiállított, háromhónapos olaszországi tanulmányútra szóló meghatalmazással együtt. Holnap ilyenkor már valahol Rómában lesz... Úgy van, Rómában és nem Milánóban, ahová hivatalos küldetése szól. Útközben leszáll valahol, átvedlik, és aztán elzarándokol Rómába... Minden út Rómába vezet... ezt felelné, ha valaki kérdőre vonná, miért változtatta meg az útirányt. A világ legtermészetesebb hangján mondaná. Vagy in-

kább csodálkozva, kérdéssel válaszolna: „De kérem, hát nem tudja, hogy minden út Rómába vezet?” Szinte sajnálja, hogy erre nem kerülhet sor, nagyon élvezné, milyen elképedt arcot vágna az illető... No de hagyjuk ezt most... Talán alhatna még egy keveset...

Erőszakkal lehunyta a szemét. Néhány percig tényleg azt remélte, kis időre újra magára húzhatja az álmat, bebunkolózhatik a melegébe, de aztán belátta, le kell tennie erről a reményről. Ébrenléte tökéletes, szinte kristálytisza volt, majdnem ridegen, fémesen csengő; semmi jelét sem mutatta az olvadásnak. Az ágylámpát azonban mégsem gyújtotta fel, nem akarta zavarni a mellette alvó Évát. Kezét kinyújtva, tapogatózva megkereste cigarettatárcáját és öngyújtóját. Rágyújtott; mélyen leszívta a füstöt. Sajnálta, amiért a sötétben nem láthatja a kékes, szertefoszló füstkarikákat. Bár nem is tudja, kékesek-e most? ... Egy pillanatra azt a nevetséges kérdést tette fei magának, milyen színű lehet a cigarettafüst sötétben, azután gondolatai előtt újra az előtte álló úthoz tértek vissza:

... Hát igen, ma lelép. Távozik; ismét maga mögött hagy egy világot, egy korszakot, egy szerepet. Levet, lomtárba hajít egy álarcot; kicseréli, másikat tesz fel. Hogy milyen lesz, nem tudja még. A körülmények alakulásától függ; a környezettől, ahová becsöppen. Mindig a környezet alakítja ki a szerepeit. Így alakult ki a mérnök is...

A mérnök, a mérnök... ismételte elégedetten, önmagának hízelegve. Annak ellenére, hogy jó ideje erősen unja már, mégis úgy véli, nagy szerep volt. Egy tőle teljesen idegen embertípus: a szolid, komoly, csak a munkájának élő ember; talán élete legnagyobb alakítása. Nehezebb mint az attasé vagy az impresszárió; még talán a Standard Oil megbízottjájénál is nehezebb. Talán nem lehetett úgy csillogni benne, de annál több elmélyültséget, komolyságot és főleg tudást követelt. Majdnem két éven át, diploma és minden felkészültség nélkül, fontos mérnöki állást betölteni egy gyárban, nem kis dolog, de egy halom áttanulmányozott szakkönyv, nagyszerű kombinálókészsége és főleg rendkívüli találékonysága mindenén átsegítette. Még csak nem is gyanakszik rá senki. Bízna benne; talán szeretik is. Az igazgatója mindenesetre, és bizonyára a munkások közül is többen... Bár ezen nincs is mit csodálkozni, ért hozzá, hogyan kedveltesse meg magát: néhány kedves szó mindenkihez; egy-egy odavetett barátságos mosoly, és a jámborok persze lépre mennek. Ennél a szónál ismét elidőzött egy darabig; szórakozottan játszott vele. Gondolataiban gyakran illette olyan szavakkal az embereket, mint jámborok, jó lelkek, ártatlanok; saját külön belső szótárában ezeknek a kifejezéseknek mérhetetlenül lebecsülő jelentésük volt, mintha csak hülyéknek nevezte volna őket. Hát igen, a jámborok; végül is ez a legmegfelelőbb elnevezés. Mindent elkövetnek, hogy kiérdemeljék. Hogyan is nevezhetné őket másként? ... Ismét mosolygott; érezte, amint ajkai széthúzódnak a sötétben.

Később Éva szabályos lélegzését kezdte figyelni, megpróbálta az óra ketyegéséhez illeszteni: Pontosan négy ketyenés, amíg beszívja és megint négy, amíg kiengedi a levegőt. Tisztán, egyenletesen lélegzik, a legkisebb kellemetlen sipolás vagy sziszegés nélkül. Egybehangolt

ritmus és dallam. Kicsit monoton, de azért kedves. Valahogy megnyugtató. Van benne valami őszinte és gyanútlan, akárcsak magában Évában, aki még nem is sejti, hogy végleg elszakad tőle. Szegény Éva... Furcsa, de valahogy jobban sajnálja, mint a többi átmeneti élettársát. Bár azokat is sajnálja kissé... Annak ellenére, hogy gyakran kihasználta őket... De hát mit is csinálhatott volna más, amikor olyan gyanútlanok voltak. Volt valami kihívó a gyanútlanágukban, abban a feltétlen bizalomban, amellyel rajta csüngtek... És Évára mindez még fokozottabb mértékben vonatkozik; valami nyílt, rácso-dálkozó őszinteség van a tekintetében... Mindjárt az elején ilyen volt; szinte attól a pillanattól kezdve, hogy megismerte. Rögtön elmondott neki mindent, úgyszólván egész élete történetét: hogy egyedül él és van egy kislánya, hogy már több mint három éve elvált durva, iszákos férjétől, és így tovább, és így tovább... Egészében véve talán még a többinél is „kihívóbb” volt; mintha előbbi csalódásából semmit sem tanult volna... Bár ebben nincs is semmi rendkívüli; Éva az a típus, aki semmit sem tanul... Vagy talán inkább könnyen megfeledezik keserű tapasztalatairól; nyilván a vele kapcsolatos esetből sem fog semmilyen következtetést levonni... Hát igen, az ő női rendszerint ilyenek, ehhez a típushoz tartoznak; valahogy ösztönösen, titkos sugallatra ismeri fel őket, mint ahogy Évánál is rögtön rájött, milyen kategóriába tartozik... Szegény, igazán sajnálja... Vagy talán csak sajnál *megválni tőle*? Lehet, hogy így van, ezt igazán nem könnyű eldönteni... De nem is fontos... Mindenesetre, ha csak egy csöpp kalandor szellem lenne benne, szívesen magával vinné, beavatná a titkaiba és a cinkosává tenné... Bár végeredményben mégiscsak az útjában volna, bármilyen megbízható lenne is... A legjobb teljesen egyedül dolgozni; tapasztalatból tudja, hogy a cinkostárs mindig a legrosszabbkor rontja el a játékot... Meg aztán nem is képes mindent megérteni. Talán nincs is olyan ember, aki fel tudná fogni, hogy neki mindig a szerep a legfontosabb, vállalkozását mindig annak érdekessége határozza meg, a haszon pedig, amelyhez általa jut, csupán másodrendűnek számít, és rendszerint csak valami újabb szerep lehetőségét jelenti. Az egészben tulajdonképpen a művészet a fontos, egy-egy szerep kidolgozása... Hát ki tudná ezt igazán megérteni? Senki; még Éva sem, pedig ő igazán sok mindent megért. Vagy legalábbis kötelességének tartja, hogy megértő legyen... Igazán rendes nő... azaz inkább rendes nő volt. Lassan hozzá kell szoknia, hogy múlt időben beszéljen róla...

Cigaretája egészen a körmére égett. Miközben elnyomta az éjjeli-szekerényen álló hamutartóban, eszébe jutott, a hamutartót Éva már azután vette, hogy ő a házba költözött; az első napokban kistányért használt. Jól emlékszik Éva mosolyára, amikor a csészéaljat eléje tette; még a hozzáfűzött szavakat is pontosan fel tudja idézni: „Buta dolog, de egyetlen hamutartó sincs a házban. A régi eltört, és én nem vettem másikat. Nem volt szükségem rá. Egészen elszoktam a férfilátogatótól. Elhiszed?...” Akkor mintha valamivel karcsúbb, törekenyebb lett volna, s az arcszíne is áttetszőbbnek tűnt. Azóta kinyílt, kivirult... Egyszerre látni kívánta Évát. Hirtelen felkattintotta az ágylámpát; felült és nézni kezdte.

Az asszony nem ébredt föl a kigyúló fényre; felhúzott térdekkel az oldalán feküdt, testének vonalai tisztán rajzolódtak ki a könnyű takaró alatt, amely a csípője táján erősen kidomborodott, feljebb az oldalánál hirtelen lefelé süllyedt, majd tovább, a válla felé lassan újra emelkedett. Arcából csak keveset láthatott, részben a dús szőke haj, részben a párna takarta el, amelybe feje mélyen belesüppedt, csak egyik lehunytt pillájú szemét látta és az orrát, ahogy a fehér párna-huzathoz lapul. Igazán kár, hogy itt kell hagynia, jutott eszébe ismét, de hát mit tehet, a mérnök szerepében semmi izgalom sincs többé. Végleg meguntá már; ilyen soká még egyetlen szerepe sem tartott. Igaz ugyan, hogy a dolgok alakulása miatt is egy időre ajánlatos volt félrevonulnia, meghúznia magát, mégis attól tart, ha Éva nincs, előbb abbahagyja. Valóban, nem lehetetlen, hogy éppen miatta tartott ilyen soká...

Néhány pillanatra valami ellágyultság vett erőt rajta. Szegény Éva, szegény Éva, ismételtette magában. Valami meghatározhatatlan gyönyörűséget talált a sajnálatában. Kissé közelebb húzódott hozzá, és a haját kezdte simogatni. Erre felébredt; lezárt szemhéjai hirtelen pattantak fel. Ijedten felült az ágyban. — Hány óra? — kérdezte.

— Negyed három múlt két perccel.

— Akkor korán van még. Ráérsz.

— Tudom.

— De miért csavartad fel a villanyt?

— Váratlanul felébredtem, és nem tudtam újra elaludni... Aztán látni akartalak. Bocsáss meg, hogy felébresztettelek.

— Nem számít.

— Pedig még nem akartalak felkelteni.

— Hát mit akartál?

— Csak így csendben elnézegetni. Hiszen most sokáig nem foglak látni.

Most már újra csak játszott. Éva ébredése elvágta a feltörő gyengédségi hullámot, úgyhogy szavait már nem érezte őszintének. Gyakran megfigyelte, hogy az igazi gyengéd érzések csakis magányos perceiben uralkodnak el rajta, de beszéd vagy cselekvés közben, még ha éppen nem is kizárólag érdekek vezérlik, mindig csak játszik, s ilyenkor sohasem érez igazán; figyelmét önmaga ellenőrzése köti le és az a törekvés, hogy ilyen vagy olyan legyen.

Éva kicsit elmosolyodott; tekintetében egy parányi diadal csillogott: — Pedig tegnap azt mondtad, nem érdemes nagy ügyet csinálni ebből a három hónapból.

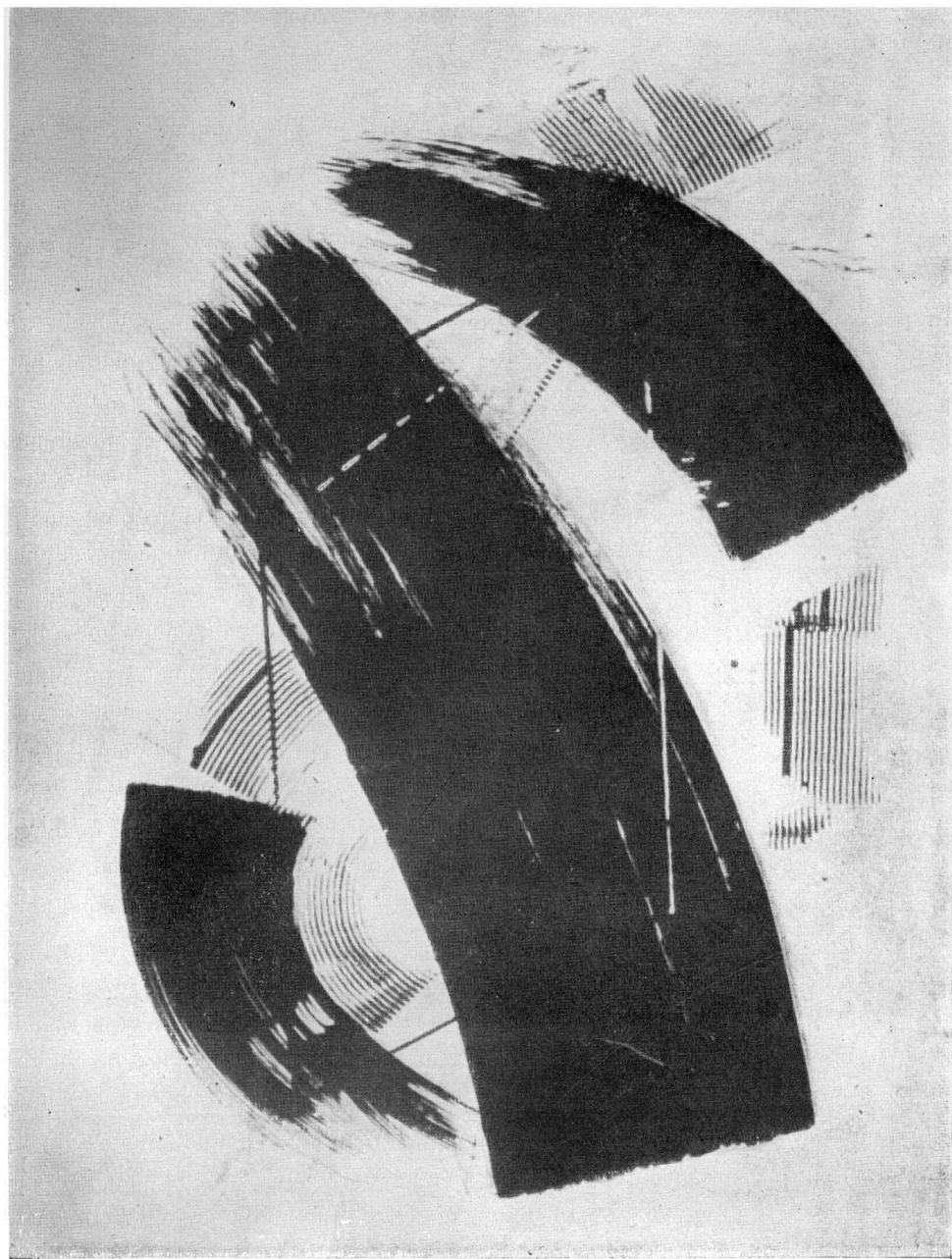
No igen... Azt mondtam.

— Szóval mégis?...

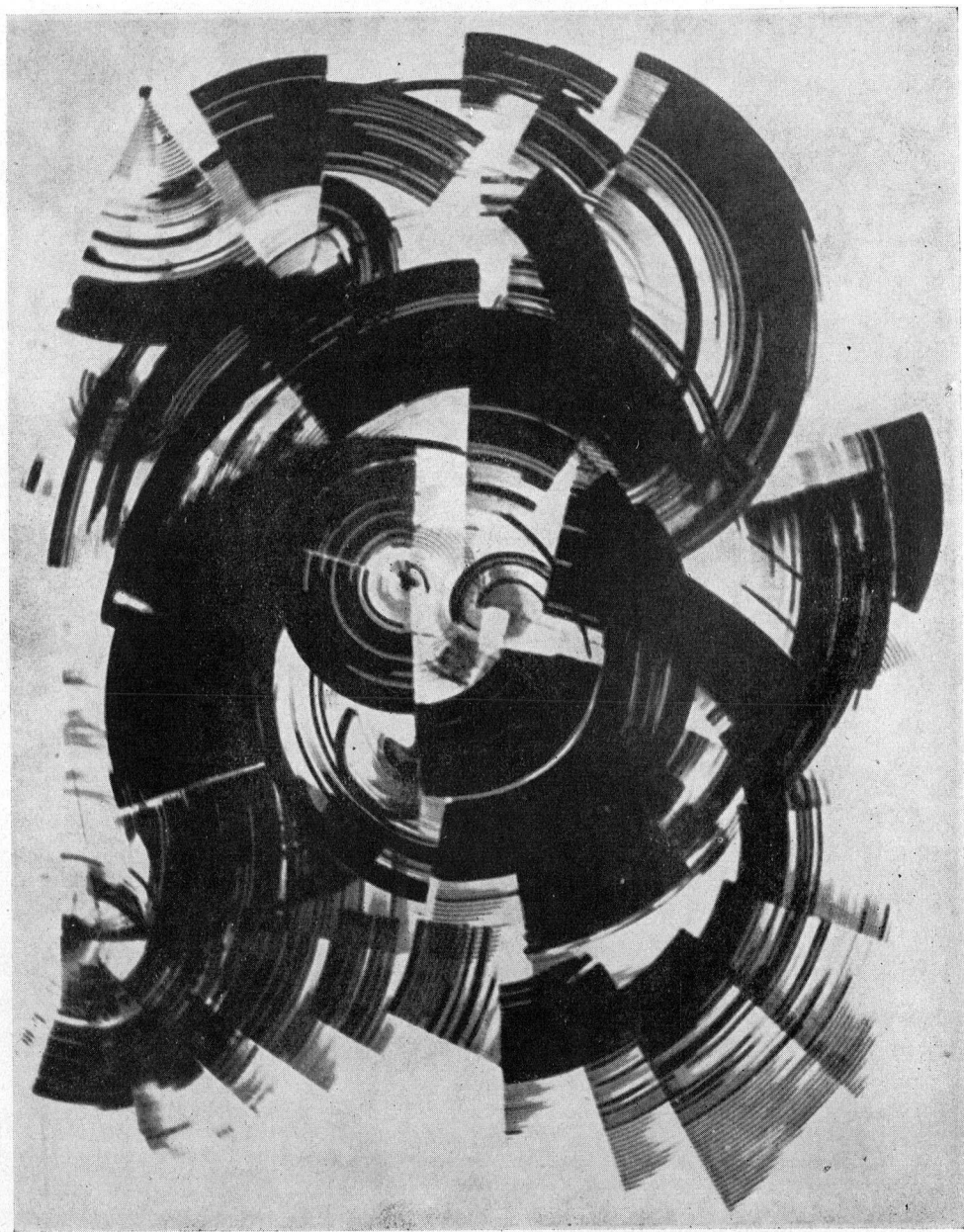
— Lehet, hogy mégis...

— Na látod...

— Te... Hát azt hiszed, olyan könnyű elszakadni tőled?... — Hirtelen, mintha szégyellné ellágyulását, hevesen, majdnem durván magához rántotta az asszonyt. De ez is csak játék volt még. Azután megérezte testének otthonos, bársonyosan meleg illatát...

A C S J Ó Z S E F mehanika

ACS JOSEF hullámmozgás

— Mégis kikísérlek az állomásra — mondta később Éva.

— Úgy beszéltük meg, hogy fölösleges. Jobb, ha itthon maradsz.

— De most mégis így szeretném.

A szélhámos kifogások után keresgélt. Szeretett volna minél előbb túl lenni az elváláson, maga mögött tudni a szerepét. — De akkor Margitka egyedül marad.

— Nem baj. Ilyenkor nagyon mélyen alszik. Nyolc előtt aligha ébred fel.

Egy pillanatig kedve lett volna nyersen rákiáltani: „Maradj itt, ha mondom”, de még idejében letorkolta magát. Úgy érezte, azt a kis időt, ami még hátra van, most már mindenképpen végig kell játszania. Kedvetlenül hagyta rá: — Hát gyere, ha mindenáron így akarsz.

Sietve, kicsit kapkodva öltözködtek. A reggeli szürkület ekkor már erősen eloszlatta a sötétséget; az utca felől egyre több lépés hangja hallatszott, néhány autó motorja is felbűgött már. Valahonnan messzebről az első villamos csörömpölése is elhatolt hozzájuk.

— Várj egy pillanatig — mondta Éva, mikor már útra készen álltak. — Megnézem Margitkát, alszik-e. Vagy nem rúgta-e le magáról a takarót.

Mindketten a rácsos gyerekágyhoz léptek. Miközben Éva a takarót igazgatta, amely kissé lecsúszott a kislány válláról, a szélhámos mozdulatlanul állt, kezét a rácsra téve nézte a gyereket, aki fejét a párnába fúrva az oldalán feküdt, majdnem ugyanolyan helyzetben, mint előbb Éva. Szőke haja is szinte ugyanúgy takarta el félig az arcát, amely nagyon hasonlított Évára. Ha megnő, egészen olyan lesz, mint az anyja, jutott eszébe. A prücsök, ő nevezte el így, igazán helyes kis jószág. Néha egészen jól el tudott szórakozni vele; a térdén lovagoltatta, mesélt neki. És rengeteg játékot vett; annyit, hogy Éva meg is sokallta néha. Szerette látni a örömet. Kár, hogy az Olaszországból ígért nagy hajasbabát hiába várja... Eh ostobaság; a család csak kolonc, akadály. A családos ember mozdulatlanságra kárhoztott lény; nem szabadon úszkáló hal, hanem a fenékhez tapadva vegetáló életet folytat, mint valami szivacs vagy tengeri lilium. Nem független. Már pedig a függetlenség a lényeg, az egyetlen, ami ér valamit... Kissé türelmetlenül szólt rá Évára: — No induljunk végre.

Az autóbuszon keveset szóltak egymáshoz. A szélhámos gyakran az órájára pillantott; ideges türelmetlenség toporzékolt benne. Az idő múlását rendkívül lassúnak érezte, mintha még az autóbusz is lassabban haladt volna, mint máskor. Most már égető szükségét érezte, hogy az egész komédia mielőbb véget érjen.

A vonat már indulásra készen állt, mikor az állomásra értek. A búcsú után sietve ugrott fel a lépcsőn, majd egy fülkében helyet keresett magának. Bár még néhány perc volt hátra az indulásig, mégsem akart az ablakhoz menni; csak mikor a vonat már mozgott, szánta rá magát mégis. Következetesnek kell lenni, minden szerepet „becsületesen” végig kell játszani. A tömegben még fel tudta fedezni Évát; egészen elől állt a peronon. Integteni kezdett, amit Éva a zsebkendő-

jével viszonzott. Persze így szabályszerű, villant az agyába; hosszan, sokáig integetett. A kerekék csattogva forogtak alatta; egyre gyorsabban, egyre gyorsabban...

2.

Az elsőosztályú fülke viszonylag üres volt. Rajta kívül mindössze hárman voltak még: egy középkorú házaspár és egy fiatal diákforma fiú. Csak futólag nézte meg őket: a házaspár testes volt, egymáshoz hasonlultan jól táplált, és valami korlátoltan önelégült benyomást keltett, a fiú viszont sovány, feltűnően hosszú végtagokkal; nagy csontos keze meglepően vékony csuklóhoz kapcsolódott, vékony nyakán pedig korához képest szokatlanul fejlett ádámcsutkája tűnt szembe. A szélhámós egyiküket sem találta túlságosan érdekesnek, sőt valósággal rettegett attól, hogy valamelyikük szóba elegyedhet vele. Mintegy előre jelezni akarva minden ilyen irányú kísérlet kilátástalanságát, a lehetőségekhez képest igyekezett hátat fordítani nekik. Fejét hátravetve a fülke falának támasztotta, mintha aludni kívánna.

A legszívesebben ezt is tette volna, bár tudta, úgymint hiába kísérelné meg. Hangulata egészen más volt, mint amilyenre néhány perccel előbb számított: valami érthetetlenül nyomasztó érzést fedezett föl magában, ami különös szorongással párosult; csalódottnak érezte magát. Másmilyennek képzelte az indulást; azt várta, tekintete előre fordul, kémlelve tapogatózik az ismeretlen jövő mélyében rejlő új élmények felé, s ehelyett úgy tapasztalta, gondolatai mögötte maradnak, mintha képtelenek lennének a vonattal lépést tartani. Az volt az érzése, mintha „otthona”, amely most végérvényesen elmaradt mögötte, szívósan tapadna rá, rugalmas szálakkal fúzi magához, melyek végtelesen hosszára nyúlnak, anélkül hogy túlfeszítve elpattannának. Önkéntelenül is minduntalan Évára gondolt: különös, furcsa lesz a sorsa, talán nem is irigylésre méltó. Igaz ugyan, hogy lassan fog ráeszmélni helyzetére; egy ideig várni fogja a postát, először az ígért képeslapot, majd a levelet, amely megmagyarázza, miért nem hallatott előbb magáról; később mindinkább úgy érzi majd, valami nincsen rendjén, egyre jobban hatalmába keríti az aggodalom, végül pedig belátja, hogy eltűnt, végleg semmivé vált a számára. Valószínűleg a rendőrséggel próbálja majd felderíttetni hollétét, de attól ő nem tart, tudja, mit kell tennie ilyenkor. A gyárbeliek is nyilván hasonlóképpen fognak reagálni, azzal a különbséggel, hogy náluk kevesebb lesz az érzelmi mozzanat, inkább a pénzüket fogják sajnálni. Természetesen érdeklődni fognak a milánói cégnél, megérkezett-e, azután egy ideig megpróbálnak még a nyomára bukkanni, végül legyinteni fognak. Mit is tehetnének mást? ...

Gondolatainak ez az akarata ellenére való minduntalan visszatekintése bosszússá tette. Egészen szokatlan, gondolta ingerülten. Azelőtt nemigen törődött vele, mit hagy maga után. Mi van vele tulajdonképpen? Mintha már nem a régi lenne. Öregszik? ... Meglehet, bár külsőleg ezt nem tapasztalja még; a legtöbben jóval fiatalabbnak vélik a koránál... Úgy látszik azonban, belülről öregszik, vállalkozó

kedve megcsappant, mintha valami titkos, belső maradni vágyás nyugtalanítaná és igyekezne mindenáron felszínre törni... Csak így tudja megmagyarázni ostoba és érzélgős gondolatait...

Azután mintha valami láthatatlan vitatkozó ellenfelet akarna meggyőzni arról, hogy amit tesz, kizárólag az a helyes s egyben csakis az a lehetséges, érvelni kezdett: mást igazán nem tehetett. Elvégre a mérnök szerepét is abba kellett hagynia egyszer. Bármennyire bíztak is benne, a hamis diplomával úzótt játékot mégsem folytathatta a végtelenségig. Sikereit eddig főleg annak köszönhette, hogy mindig tudta, mikor kell abbahagynia a játékot... Akkor, amikor még teljesen veszélytelennek látszik, és nem szabad megvárni, amíg a föld égni kezd a talpa alatt. Ezt már régen megtanulta. De egyébként is a vége felé úgy tapasztalta, mintha ez a szerep már nem is lenne szerep többé. Túlságosan beleszokott, a fejére nőtt; a végén már nem ő uralkodott a szerepen, inkább a szerep őrajta. Abba kellett hagynia mindenképpen; függetlenül attól, jól esik-e neki vagy sem... No de hagyjuk ezt, átmeneti hangulat az egész; rövid idő múlva úgyis leválik róla...

Erőszakkal igyekezett más irányt adni gondolatainak; egykori hasonló távozásokra próbált emlékezni. Gondtalan, vidám hangulatok után tapogatózott, amikor elégedetten, könnyű szívvel vágott neki az útnak, megnyugodva, hogy tökéletesen elrendezett mindent, egyetlen nyomot sem hagyva maga után, de akkori érzéseinek csupán az emléket tudta felidézni, anélkül hogy akár a legcsekélyebb mértékben is újra átélte volna őket, s ezáltal jelenlegi hangulatán bármit is változtatott volna. Gondolatai sehogyan sem engedelmeskedtek akarátának, ficáncoló, sikamlós halakként csúsztak ki a markából, és makacsul kiindulópontjukhoz tértek vissza. Hol Évát látta különböző helyzetekben, a tükör előtt fésülködve, a harisnyáját húzva vagy a gyerekágy fölé hajolva, kicsit szétnyílt pongyolában, úgyhogy beláthat a két melle közé, hol Margitkát a szőnyegre kuporodva, játékaival körülvéve vagy kinn a parkban, amint harmasban tett sétáik során nagy, piros, fehérpetytes labdáját kergetve, a gyp tilos területére téved... Dühösen szólt rá magára: „Kalandor vagyok és nem nyárspolgár! Sohasem engedem meg, hogy bárkihez vagy bármihez is eltéphetetlen érzelmi szálak fűzzenek! Számomra az otthon vagy a család semmit sem jelenthet!”

Azután felkelt és az ablakhoz ment. Kinyitotta; két karját a párkányra fektetve kihajolt rajta. Megpróbált a táj szemléletébe elmerülni. A nap most volt emelkedőben; narancsból fokozatosan sárgába sápadó sugarai egyre jobban előntötték a földeket, facsoportokat, az időnként elszórtan felbukkanó házakat, és mind kivehetőbbé tették a részleteket, a világ most kezdett elevenné, sokszínűvé, valóságossá válni, de mindez mégsem érdekelte. A szántók végtelen sorát elviselhetetlenül unalmasnak érezte, és bár tudta, hogy a vidék később változatosabb lesz, dombok, majd egyre magasabb hegyek következnek, valahogy tőlük sem várt semmit; előre tudta, milyenek lesznek, s ez minden izgalmas várakozástól megfosztotta. Úgy érezte, valami egészen új dologra nem is várhat, átélt már mindent, amit érdemes volt átélni, s ami hátra van még, értelmetlen, fölösleges ismétlődés, egy már látott, újra pergetett film programszerűen előre várt kockáit je-

lenti csupán. A megismételtségnek ez az érzése még inkább lehangolta. Úgy van, egész jövője egyben múlt is már... Cigaretára gyújtott, de a füstöt most sem láthatta, a légáram rögtön elragadta, és a mozdony füstjéhez keverte.

Hogy kedvetlenségét széttépje, és hivatlan, minduntalan tudatába tolakodó gondolatait végleg elűzze, valami határozott, céltudatos cselekvés szükségét érezte. A legjobb lesz talán, ha megsemmisíti hamis mérnöki oklevelét, jutott eszébe. Bár igaz, azért hozta magával, hátha szüksége lesz még rá... De nem, ezen a néven sohasem szerepel többé; B. S. mérnök végleg befejezte pályafutását... A csomagtartóról levette aktatáskáját, és kiment a klozetbe. Magára húzta az ajtót, elővette a diplomát, csóvává gyűrte és a végét meggyújtotta. A helyiség az égő papír keserű, torokkaparó szagával telt meg. Egy ideig a kezében tartotta, nézte, amint a lángok egyre közelebb kerülnek az ujjaihoz, majd mikor kezét égetni kezdték, a W. C. nyílásába süllyesztette. Utána csodálkozott, miért választotta a megsemmisítésnek éppen ezt a módját. Nyilván az is elég lett volna, ha apró darabokra tépi és kihajítja az ablakon. No de mindegy, úgy látszik, valamiért lángokat kívánt látni... Bár lehet, hogy mégse kellett volna megsemmisítenie. Egy mérnöki diploma, még ha hamis is, akármikor jól jöhet. De nem, a múlttal mindig könnyörtelenül szakítani kell...

A fülkébe visszatérve, úgy találta, legalábbis részben, sikerült eloszlatnia borongós hangulatát. Úgy látszik, éppen erre volt szüksége: felperzselni a hidat maga mögött. Könnyebbnek érezte magát; most már sokkal inkább képes volt előre tekinteni. Képzletében olasz tájak, kéken hullámozó tenger, a ciprusok és pínéák csukott és nyitott esernyői, öreg templomok, sikátorok, kiáltozó árusok jelentek meg; már szinte ott is érezte magát. Valami nagyon érdekes szerepet kellene keresnie; mondjuk papi ruhát keríteni valahonnan... Bár igaz, pap is volt már. Kétszer is. Egyszer ferences szerzetes Nápolyban, máskor pedig protestáns lelkész Hollandiában; az utóbbi szerepébe belebukott, és másfél évet ült... Valami egészen mást kellene kitalálnia, teljesen újat és meglepőt... De majd meglátja, mire adódik alkalom, s feltalálja magát. Mindenesetre először tájékozódik. Megpróbálja megkeresni Renzót; ha véletlenül nem ül éppen, valószínűleg meg is találja. Talán ő tud valamit. Vagy szerezhet álruhát. No igen, Renzóra mindig számíthat; rendes haver... Csak azt kell mondania neki, súlyos veszély fenyegeti, és akkor feltétlenül kész segítségére lenni. Alapjában véve jószívű fickó, kár, hogy hülye egy kissé...

Azután megpróbált olaszul gondolkodni; úgy vélte, nem árt gyakorolni egy kicsit. Ejnye, hogy is mondják azt, hogy magas?... Boszszantó... nem jut eszébe... Úgy látszik, kijött a gyakorlatból... *Altro?*... Nem, az „más”, „másik” vagy ilyesmi... De mindenesetre hasonlóan hangzik... Megvan: *alto*... Úgy van... *Altezza* — magasság... Nincs ok aggodalomra. Megy ez még. Pár napi ott-tartózkodás után egészen belejön...

Mikor a vonat megállt egy állomáson, ahol át kellett szállnia, már egészen vidámnak érezte magát. Fürgén lépett le a lépcsőn; tagjait frissnek, rugalmasnak érezte. Az állomáson már türelmetlenül pöfögve ott állt a gyorsvonat, amellyel az országot elhagyni készült.

Sietve vett irányt a hosszú, sötétzöldre festett pullmankocsik felé. Hiába, ez *vonat*, csak most kezdődik az igazi utazás. Végre otthon érzi magát; ez az igazi életeleme, a nemzetközi légkör . . .

És ekkor, egészen váratlanul, kellemetlen nyomást, szorító fájdalmat érzett a mellcsontja táján. Egy kicsit meghökkent: furcsa, már máskor is érezte néhányszor ezt a kellemetlen fájdalmat. Lehet, hogy valami nincs rendben a szívével. No még csak ez kellene . . . Fájdalma annyira fokozódott, hogy kénytelen volt megállni néhány pillanatra. Erre valamennyire alábbhagyott, de mikor újra megindult, hatalmasan, szinte robbanásszerűen tört ki ismét; egész mellkasára, hátára és nyakára is áterjedt. Úgy érezte, szíve óriásivá növekszik és túl-növe mellkasán, szétroppantja a bordáit. Torkából riadt rekedt kiáltás tört fel; bőrröndjét és táskáját elejtve, két kezével rémülten a levegőbe markolt. Azután egyensúlyát elveszítve megingott; még érezte, hogy arca, amelyet ösztönösen oldalt fordított, a betonhoz vágódik, még hallotta a körülötte keletkező izgatott morajt és a több irányból is feléje szaladó léptek zaját, azután súlyosan, alaktalanul, leomló homokfalként rázuhant a sötétség.

3.

A váratlan szívroham teljesen készületlenül érte. Másnap délelőtt, szállodai szobájában, ahol az éjszakát töltötte, miután a gyorsról lemaradt, még mindig az orvossal folytatott párbeszéd foglalkoztatta.

A vasútállomáshoz közel eső orvosi rendelő gumilepedővel letakart heverőjén tért akkor magához. Az orvos idősebb, alacsony, köpcös ember volt; valamikor szénfekete haja erősen őszült, feje egyik oldalán (nem emlékszik határozottan, melyiken) sokkal inkább, mint a másikon. Széles, szögletes arcában volt valami bulldogszerű, anélkül hogy ez ellenszenvenessé tette volna. Ott találta maga mellett; a heverő szélén ült és a pulzusát figyelte.

— Mi történt velem tulajdonképpen? — kérdezte tőle. Az első pillanatban úgy rémlett neki, teljesen jól érzi már magát; a tagjait leláncoló gyengeséget és a testét borító hideg verejtéket csak néhány pillanattal később vette észre.

— Nyugodjon meg. Nincs már semmi baj.

— De hát hogy történt ez? Mi volt ez?

— Egy kis szívroham. Még nem volt hasonló rohama?

— Nem. Most történt velem először ilyesmi.

— Kisebb fájdalmat sem érzett sohasem?

— De igen . . . Néha . . .

— És nem ment orvoshoz?

— Nem. Nem tulajdonítottam neki különösebb fontosságot. Mindig csak néhány percig tartott.

Az orvos nem felelt: elgondolkozva keskenyre préselte egyébként meglehetősen vastag ajkait, de ez éppen elég volt számára, hogy arcáról leolvassa a gondolatokat: „Hát ahhoz képest, hogy először történt, éppen elég csinos kis roham volt”, kétségtelenül valami ilyesmit

gondolhatott. Csak később, kis szünet után szólalt meg: — Hát kérem, az ilyen dolgokkal nem jó tréfálni.

— Ezt elismerem... De hát bizonyára jól tudja, hogy van ez... Az ember mindig nyakig van a munkában... Kérem, ha lehet, vizsgáljon meg egy kicsit. Szeretném tudni, hogy áll a helyzet. Sürgősen tovább kellene utaznom...

Az orvos egy ideig figyelmesen hallgatta a szívét. — Nyilván egy kis szívbillentyűzavar... Persze hosszabb, alaposabb vizsgálatra lenne szükség.

— Mondja meg őszintén, komoly bajnak tartja?

— Hát, ahogy vesszük...

— Kérem, én szeretem tisztán látni a helyzetemet.

— Elég komoly... Úgy is mondhatnám, igen komoly.

— Értem. Szóval ez azt jelenti, hogy egy szép napon, esetleg mindjárt holnap, felfordulhatok.

Az orvos fürkészőn nézett rá. Az volt az érzése, félelmet sejt száraz ténymegállapításnak szánt megjegyzése mögött. Bátorító mosolyal válaszolt. — No, hát ijedelemre azért nincs oka.

— Nem vagyok ijedős. Csak éppen tudni akarok mindent.

— Ha megfelelő életmódot folytat, no és ha szerencséje van, ezzel a bajjal még akár harminc évig is élélhet. Hány éves?

— Negyvenegy — felelte, és ezúttal kivételesen igazat mondott.

— Még fiatal. Akad olyan ember is, aki szívbjajjal született, mégis elég szép kort ért meg... Persze vigyáznia kell magára.

— No és azt hogy csináljam? — Némi gúnnnyal kérdezte ezt, majd túl kihívónak találva a megfogalmazást, hozzátette: — Vagyis tulajdonképpen hogyan kell élnem?

— Hát úgy, ahogy ilyen esetben szokás. Rendszeresen. Kerülni a megerőltetést és az izgalmakat. Mérsékelt dohányzás és alkoholfogyasztás. És persze mérséklet a szerelemben is. Kiegyensúlyozott napi program.

— Sajnos a foglalkozásom ezt nem engedi meg. — Szándékosan tért rá erre, csakhogy minél többet megtudhasson.

— Mi a foglalkozása?

Először kereskedelmi utazót akart mondani, de még idejében meg gondolta magát. — Külkereskedelmi megbízott. Sokat utazom. Most is egy nagyon fontos megbízatást kell elintéznem Olaszországban.

— Értem. Sajnos attól tartok, valami kevésbé fárasztó beosztást kellene keresnie. Azonkívül pedig semmi esetre sem ajánlanám, hogy most folytassa útját. Néhány napig feltétlenül pihennie kell. Legokosabban tenné, ha visszafordulna.

Erre azonban nem tett határozott ígéretet; mindössze valami olyasmit mormogott, hogy majd meglátja, azután elköszönt és távozott a rendeléből...

... Valóban, akkor arra gondolt, alaposan meggondolja, mit is tegyen, de azóta semmivel sem lett okosabb. Ugyanolyan tanácstalan, mint közvetlenül azután, hogy ingatagon, kissé még bizonytalan járással kilépett a rendelő ajtaján.

Az idő tíz óra körül járt, de még mindig nem kelt föl az ágyból. Hanyatt feküdt, cigarettázott; a füst élettelenül, szinte idegesítő moz-

dulatlanságban lebegett fölötte; mereven nézte, mintha tanácsot akarna kiolvasni belőle.

Először arra gondolt, valóban hazautazik, bejelenti, hogy rosszul lett, betegszabadságra iratja ki magát, azután legalább még egy ideig tovább játssza a mérnököt. Végül is ott lesz Éva mellett. Az is valami; elvégre igazán nem volt rossz mellette... De aztán úgy találta, ez lehetetlen. Minden szálát elvágott maga mögött, elégette a diplomáját. Igaz ugyan, hogy egyszer látták már, miért kérnék újra? Lehet, hogy tovább csálhatná őket, ki tudja, meddig. Talán az egész hátralevő életét leélhetné, anélkül hogy bárki is rájönne a titkára. Igen, lehet, hogy valóban így lenne, csakhogy ő nem építhet „talánokra” és „lehetekre”. Ez nem az ő módszere, sohasem így csinálta; mindig igyekezett mindennel előre számolni, s a legtöbb esetben számolt is. Legfeljebb a betegséggel nem... De különben is a visszafordulás vereséget jelentene... Dacos elkeseredéssel arra gondolt, azonnal folytatja útját. Bármilyen legyen is a helyzet, semmit sem változtat eredeti elhatározásán. És nem változtat életmodján sem; addig folytatja, amíg bírja, amíg ki nem csúszik lába alól a talaj. Ha el kell esnie, hát essen el „fronton”, az „első vonalban”.

Néhány percig valóban a rögtöni továbbutazás gondolata foglalkoztatta, annyira, hogy szinte a következő pillanatban kész lett volna felkelni és azonnal kimenni az állomásra. Az idő azonban még nem érkezett el erre, a vonat, amellyel útját folytathatta volna, csak délután fél háromkor indult, úgyhogy az indulás sietsége nem vethetett még véget habozó tépelődésének. Néhány perccel később váratlanul egészen reménytelennek érezte helyzetét. Betegségének tudata egész valójából kiforgatta. Hajlott arra, hogy azt tartsa magáról, nem fél a haláltól, s ezért úgy vélte, elsősorban nem az életéért retteg, inkább az a felismerés zavarja meg, hogy mostantól kezdve újabb *kiszámíthatatlan* tényezővel kell „számolnia”. Nem annyira tegnapi szívroham aggasztotta, még csak nem is kimondottan újonnan felismert szívbjaja, inkább az, hogy bármely pillanatban veszély fenyegeti. Rádöbent, hogy valami titokzatos fenyegetés lóg felette, ami akármelyik pillanatban lecsaphat rá, belejátszhat tervei alakulásába, befolyásolhatja, módosíthatja vagy meg is hiúsíthatja őket; bármikor kész elrontani mindent. Ha elrendez valamit, sohasem tudhatja, véghezviheti-e, befejezheti-e a játékot. Minden percben jöhet egy roham és végezhet vele. Vagy legalábbis egy időre ledöntheti a lábáról. És ez talán még rosszabb, mert segítségre szorulóvá teheti, kiszolgáltatathatja az emberek irgalmának. Mint ahogy tegnap is... Azt sem tudja, kik emelték fel a földről, kik vitték be a rendelőbe. Egyik percről a másikra védtelenné válhat, mások segíteni akarásától, a „jámborok” könyörületétől függhet. Valósággal iszonyattal töltötte el a gondolat, hogy azoktól legyen kénytelen segítséget elfogadni, akiket mindig megvetett és csak becsapásra, kihasználásra érdemesített.

Ehhez hasonló problémákkal azelőtt sohasem került szembe; a betegség kérdése eddig alig foglalkoztatta. De miért is gondolt volna rá? Néhány jelentéktelen náthát vagy légcsőhurutot leszámítva, eddig mindössze kétszer volt beteg. Egyszer Párizsban feküdt három hétig tüdőgyulladásban, egyszer pedig egy bajorországi kisvárosban nyomta

a kórházi ágyat egy ideig, amikor egy viszonylag szerencsés kimenete-
telű autókarambol alkalmával eltörte a sípcsontját. Érdekes, akkor
egyik esetben sem voltak hasonló aggályai. Egészen természetesnek
vette, hogy mivel bajban van, segítenek rajta. És különben is meg-
fizette a segítségüket. Hogy mi módon szerzett pénzzel, az persze más
kérdés... Most azonban úgy érzi, kezében tartja valami. Élete már
nem az, ami volt, nem lehet szakadatlan mozgás, szerepek, kalandok
láncolata; *nem szabad, nem független, nem ura a sorsának többé*. És
ez éppen elég, mert ő *nem tud* és nem is *akar* másképpen élni... Mit
ér, ha helyzetével dacolva tovább utazik? A kalandok varázsos izgal-
mának úgylát vége már, feje fölött a lesújtani kész ököllel úgysem
tudná igazán kiélvezni őket. Csak saját magát csapná be, ha így
tenne... De *szándékosan* ez nem is lehetséges; másoknak képes ha-
zudni, önmagának nem.

Verembe zuhantnak, minden oldalról bekerítettnek érezte magát.
Megpróbálta hidegen, könyörtelen illúziómentességgel szemlélni hely-
zetét: úgy találta, csakis egyetlen lépés van hátra; az, amelyre az
„ellenség” sohasem számít. Nem szabad elfelejteni, hogy létezik egy
vészkiárat is. A környezetébe vesző alig észrevehető kis tapétaajtó,
amelyre más nem is gondol, de amely a beavatottnak egyetlen gomb-
nyomására feltárulhat és járhatóvá teheti a titkos folyosót... Hiszen
világos; ha úgy érzi, nem érdemes tovább csinálni, félredob mindent...
És nem érdemes, valóban nem; morzsákkal nem fogja beérni. Nem al-
kuszik meg; vagy mindent vagy semmit, pótlékra nincs szüksége, neki
elsőrendű áru kell. S az élet is áru, fogyasztási cikk; ha a minősége
nem felel meg, vigye el az ördög... Úgy van, akkor hal meg, amikor
neki tetszik. Sőt talán akkor ura igazán a sorsának, ha ezt teszi...
illetve, *most már* csak akkor...

Mikor idáig ért, egy pillanatra megdöbbsent. Nem tudta biztosan,
komolyan akarja-e vagy csak játszik, ezúttal önmaga előtt. De aztán
tovább haladt. Ott folytatta, ahol abbahagyta:

...Végül is az öngyilkosság a legemberibb halál. Talán úgy is
mondhatná, egyedül emberi, mert csakis ember képes rá. Ez az; az
egyetlen emberhez méltó halál, mert lázadás a beletörődés ellen. Hozzá,
aki mindig ezt tette, csakis ez a halál méltó; ha megtenné, nem tenne
mást, mint amit eddig is tett: lelépne. Megszökne a veszély elől. A
szökés pedig szintén lázadás; még talán érdekesebb is a küzdő, szembe-
szálló lázadásnál, mert csel, vigyor és káröröm van benne. Káröröm
az üldöző dühe miatt, hogy kicsúszott a karmai közül, az a fajta öröm,
ami a fölény érzetét kelti, amit mindig keresett. Bár azt a fölényt, azt
az utolsó kárörömet már nem érezné... És azt sem tudja, tulajdon-
képpen *kivel* vagy *mivel* szemben nyilvánulna meg... De ez nem is
fontos. Amit már nem érez az ember, nem is lehet fontos többé...

Végigszívott cigarettája után rögtön újabba gyújtott, majd úgy
találta, túl meleg van a szobában. Felkelt és kinyitotta az ablakot;
egy-két pillanatig ottmaradt, és arcát kitartotta az üdítőn cirógató
szeptemberi szélbe. Azután visszament, és leült az ágy szélére. Most
már ülve töprengett tovább:

...És ha tényleg befejezi? Hát aztán... Végeredményben nem
akármilyen élet végére tesz pontot. Egy gazdag tartalmas életet hagy

maga után, olyat, amilyen keveseknek jut osztályrészül. Mert igazán teljes csak a kalandor élete lehet, bárhogyan is tiltakoznának ez ellen sokan. Csak olyan életet lehet teljesnek nevezni, amely mindenbe belekóstol és mindenünnen kiszívja a nektárt; minden más meghatározás csak süket duma. Ezt most akárkinek őszintén megmondaná. Olyan őszintén, amilyen őszinte az egész élete volt . . .

Egy pillanatilag közel állt ahhoz, hogy hangosan felkacagjon. Őszinte volt? Igazán? Nevetséges! . . . De valahogy mégis így van: ez őszinte élet volt. Annak ellenére, hogy csupa hazugságból állt. Minden hazugság egyetlen nagy őszinteség részét képezte. Azt tette, amihez kedve volt, és ez is egyfajta őszinteség. A hajlamai szerint élt; ugyan hány ember mondhatja el ezt magáról? . . . Vagy talán mégsem helyes szó erre az őszinteség? Lehet, hogy valami más kifejezés inkább megfelelné . . . De mindegy . . . Elég a filozofálásból . . .

Úgy érezte, eleven tetterő, pezsdülő cselekvési vágy korbácsolja fel. Régi ismerősként üdvözölte ezt az érzést: olyankor vett erőt rajta, ha valami új kalandra, új szerepre készült. Külön szava is volt ennek az állapotnak a megnevezésére: „az ismeretlen előtt”. Ilyenkor mintha minden sürgette volna, ösztökélve, hogy mihamarabb belevesse magát a játékba. Végre itt a még nem próbált, az egészen új. Tehát dologra! Ki kell dolgozni a programot. Először levélírás.

Felállt, táskájából levélpapírt és borítékot vett elő. Először úgy gondolta, Évának ír hosszú beismerő levelet, őszintén megvallva, kicsoda tulajdonképpen, de ugyanakkor megjátsszik valami hamis bűnbánatot. El akarta hallgatni öngyilkosságának igazi okát, s úgy akarta beállítani a dolgokat, mintha minden mardosó lelkiismeretének következménye lenne. Legyen a kép mégis szebb, mint a valóság; higgye legalább valaki, hogy tetteit megbánva, egész életét megtagadva halt meg, nem pedig azért, mert nem akarja megtagadni. A levélpapírt még ezzel a szándékkal tette maga elé, de nyomban ezután meggondolta magát: inkább az Interpol bécsi irodájának ír egy rövid levelet, N. felügyelőnek, aki egy időben sokáig a nyomában volt, alig tudott egérutat nyerni. Nagyon megörült váratlan ötletének. Sietve vetette papírra a sorokat:

Kedves felügyelőm!

Bizonyára csodálkozik, hogy írok Önnek, s ezt igazán nem találom meglepőnek. Nem kívánom drága idejét túl soká igénybe venni, mindössze egy tévedést szeretnék eloszlatni. Mint kézírásomból is láthatja, három évvel ezelőtt nem haltam meg, ahogy azt Ön társaival együtt még ma is hiszi. Mindmáig elég zavartalanul éltem, sőt azt is mondhatnám, életem az utóbbi években szinte a becsületes emberekéhez állt közel. Most azonban sajnos úgy alakultak a dolgok, hogy golyót kell röptenem a koponyámba, s így ön kénytelen lesz másodszor is elsratni engem. Ha érdekli, üres óráiban kinyomozhatja, mivel is töltöttem az időmet, amióta halottnak hitt engem. Sajnos túlságosan lusta vagyok, hogy ehhez adatokkal szolgáljak Önnek. Szíves elnézését kérem ezért, s ismerve meglehetősen úgy is mondhatnám, atyai szívét, hiszem, hogy ezt meg is bocsátja nekem.

Őszinte híve,

P. M.

Mikor befejezte, újra elolvasta a levelet, s eközben szája bal sarka felgömbült, keserű fintorba húzódott. Elégedetlen volt magával. Úgy találta, szemtelen csipkelődő hangja ellenére is van valami érzelgőség a levél modorában. Rövid gondolkodás után négyfelé tépte, majd új papirost vett elő. Ezúttal csak egészen röviden írt:

Kedves felügyelőm!

Szíves engedelmével közlöm Önnel, tévedett, amikor három évvel ezelőtt arra a következtetésre jutott, hogy elpatkoltam. Nyilván őszinte öröme, tudatom Önnel, hogy élek. Arra kérem, próbálja meg kideríteni, most hová megyek és mire készülök.

Őszinte híve,

P. M.

No igen, így sokkal jobb, állapította meg. Így stílusos, összhangban van az egész életével. Ha úgy tetszik, a hajlamai szerint való.

Megcímezte a borítékot, beletette a levelet és sietve leragasztotta. Azután gyorsan felöltözött, és kiment a szobából. Lement a lépcsőn, s a levelet a szálloda bejáratánál levő postaszekrénybe dobta. Elégedetten, majdnem meghatódva nézett utána. Nyelve hegyével kicsit megnyalta a száját.

4.

Ezután lassan sétálva elindult az utcán. Elégedetten állapította meg, hogy revolvere ott van a kabátja zsebében; örült, hogy nem kell visszamennie érte.

Letett szándékáról, hogy a szobában lövi főbe magát; ezt túlságosan sablonosnak ítélte. Öngyilkosság egy hotelszobában; nem különösen érdekes, szinte tipikus eset. Majd inkább másvalahol... Ezenkívül pedig miért vérezné össze az ágyneműt vagy a szőnyeget?... Elvégre most már másokra is tekintettel lehet. No persze, miért okozna riadalmat? Vagy miért tenné ki a szálloda személyzetét a rendőrségi vizsgálat zaklatásának? Inkább elvonul valahová, ahol senkit sem zavar és őt sem zavarja senki...

A város melletti folyó felől egy elbődülő hajókiáltás hangja vonta magára figyelmét, mintegy eszébe juttatta a folyó létezését, és egy régi képre emlékeztette, amikor körülbelül tizenhárom éves korában egyedül csatangolt a folyópart füzesében, és váratlanul egy akasztott emberre bukkanott. Kis görnyedt öregember volt, még lógó helyzete sem tudta teljesen kiegyenesíteni. Bár nem is lógott igazán, inkább állni látszott; térde is egészen kicsit roggyant meg, csak annyira, amennyire a megfeszülő nadrágszíj ezt lehetővé tette. Jól emlékszik, az első pillanatban nem is fogta fel igazán a helyzetet, csak néhány másodperc múlva eszmélt rá. Rettenetesen megrémült akkor, viszont most visszagondolva rá, úgy érzi, nem is volt olyan szörnyű, inkább a

nyugalom és a tökéletes befejezettség benyomását keltette. Igen, egy elhagyott folyópart talán a legmegfelelőbb környezet erre a célra. A legjobb, ha ő is így tesz. Kimegy a folyó partjára, valami eldugott helyre, fűzfák közé... Persze nem köti fel magát... Jobb a revolver...

Magához intett egy taxit és sietve beszállt.

A sofőr sovány volt, barnás arcbőrű és karvalyorrú; arca valószínűtlen hirtelenséggel horpadt be járomcsontja alatt. — Hová tetszik? — kérdezte.

— Kifelé a városból, a folyó mentén.

— De milyen irányban?

— Mindegy. Van itt valami kertvendéglő, halászcserda vagy ilyesmi? Kívül a városon, a folyóparton?

— Van. Több is.

— Vigyen el a legjobb helyre ezek közül. Ha messze van az sem baj.

— Igenis... Ahogy kívánja.

Az idő délre járt; a nap perzselőn és vakítón árasztotta el az utcákat, a mellettük elsuhanó házakat. Vagy félóráig tartott, amíg kiértek a városból, a kocsis ide-oda kanyargott egyik mellékutcából a másikba. A szélhámos látta, hogy a sofőr igyekszik minél jobban felhajtani a taxamétert; máskor nem tűrte volna szó nélkül az ilyesmit, de most csöppet sem bántotta. Jó volt a robogó kocsiban ülni és lehunyni a szemét. Talán ez lenne a legjobb, jutott eszébe egy pillanatra, beszállni egy kocsiba, amely csak fut, egyre fut, és nem áll meg soha sehhol...

A vendéglő közvetlenül a folyó közelében volt; a vizet azonban nem láthatta, mert a partvédő gát eltakarta előle. A nemrég épült modern, pavilonszerű épületet ideges, a szél minden rezdülését érzékenyen jelző nyárfák vették körül; a teraszon tarka abrosszal letakart asztalok álltak. Alig néhány vendég ült körülöttük, de a szélhámos még így is igyekezett minél távolabb húzódnival tőlük; az egyik sarokban, a terasz rácsos korlátja mellett foglalt helyet.

A hozzá siető pincértől egy adag rántott halat rendelt; ezt mindig nagyon szerette. Nyugodtan megfontoltan evett; egy kicsit még élvezte is, hogy ilyen nyugodt tud maradni. Nem kell sietni, gondolta. Ráér. Az órájára pillantott. Délután fél négyig, nem, csak háromig haladékot ad magának. Utána két pohár vörös bort ivott; nem szándékozott leinni magát. A cselekvéshez tiszta fej kell. De egyébként sem volt soha különösebb hajlama az ivásra, ezen a téren mindig mérsékelt volt. Bár sok orgiában is részt vett életében, rendszerint még ilyenkor is józan maradt. Inkább a többiek részegségét élvezte és azt, hogy józan tud maradni. Ilyenkor érezte leginkább, mennyire mások fölött áll... Később cigarettára gyújtott: a füst most szinte vidáman kanyargott felfelé, határozottan, mintha céltudatosan előre kijelölt irányba törekedne. Végül fizetett és távozott. Felkapaszkodott a gát meredek, füves oldalán, majd túlsó felén leereszkedett az árterület sűrű fűzesébe.

A partnak ez a része teljesen elhagyatott volt. Senkit sem látott a közelben, a város zaja sem hatolt el ideig, csak a fűzfák hosszú, keskeny, metéltszerű leveleinek susogása hallatszott; a szél itt valamivel erősebb volt, mint a gát másik oldalán. A szélhámos itt megállt, úgy

vélte, célhoz érkezett. Hát igen, elkezdhetjük, mondta magában. A legjobb lesz talán, ha belegázol a folyóba, hogy aztán a testét elvihesse a víz. Néhány lépést tett a víz felé, de ekkor eszébe jutott valami. Kabátja belső zsebébe nyúlt, és elővette pénztárcáját. Kinyitotta, nézegette; meglehetősen vastag pénzköteg volt benne. Úgy találta, azt kár lenne magával vinnie. Valóban; még talán örömet szerezhetne vele valakinek. Most már ezt is megengedheti magának... De komolyan... miért ne? Utoljára egy kis nagylelkűség. Nem kell sajnálni a fáradtságot... Végül is ráér... Valósággal megőrült ennek az ötletének.

Visszafordult és újra a gát közelébe ment, s a pénztárcát a tetején végigfutó útra dobta. Aki először megtalálja... Még talán meg is várja, kit ér a szerencse. Érdeklí, hogy viselkedik. Mindig szerette megfigyelni az embereket olyankor, ha azt hiszik, senki sem látja őket... Úgy van, ezt teszi... Végül is ráér...

Behúzódott a fűzfák közé, és onnan figyelte az utat. Így, alulról feltekintve csak egészen kis szakaszát tarthatta szemmel. Elég hosszú ideig senki sem jött; többször türelmetlenül az órájára pillantott. Hátározottan meg volt győződve arról, hogy kívánja, bárcsak feltűnne már valaki, hogy utána mielőbb a „dolgára” indulhasson. Eszébe sem jutott feltételezni, hogy az egész pénztárca-ötlet csak az időhúzás kedvéért született meg benne. Amikor azonban egyik kezében szőlővel megrakott kosarat tartva egy mezítlábas tizenöt év körüli fiú tűnt föl, ideges szorongás fogta el. Világosan tudatára ébredt, azt kívánja, bárcsak ne venné észre a tárcát, csak hogy tovább várakozhasson, amíg újra jön valaki. De ez a reménye nem vált valóra: a fiú megállt, talán egy másodpercig meglepetten nézett maga elé, majd kosarát a földre téve lehajolt, és felemelte a tárcát. Kinyitotta: arcán döbbenet, ijedtséggel vegyes öröm tükröződött; aztán óvatosan körülkémlt, nem látja-e valaki, és gyorsan az ingébe csúsztatva, majd sietve tovább folytatta útját. A szélhámos mosolygott, néhány pillanatig valami helyeslő cinkostársi érzés ébredt föl benne, de aztán váratlanul egészen új ötlete támadt: megtréfálja... Miért ne?... Még egy utolsó, egészen rövid szerep...

Sietve kapaszkodott fel a töltés oldalán.

— Hé! — kiáltott a fiú után. — Állj csak meg! Hé!

A suhanc úgy tett, mintha semmit sem hallana; kissé meggyorsította lépteit. A szélhámos futni kezdett utána.

— Hé, öcsém! Süket vagy? ! Állj meg, ha mondom!...

A fiú megállt. — Mit akar? — kérdezte. Pattanásos arcára ijedtség ült ki.

— Tudod te azt nagyon jól. Add csak ide azt a pénztárcát.

— Miféle pénztárcát?

— No ne játszd meg magad. Azt hiszed, nem láttam, hogy éppen az előbb vetted föl?

— Az nem a magáé.

— Hát kié?

— Mit tudom én. Maga látta, amikor megtaláltam, és most el akarja venni tőlem.

— Ne pofázz! Az útlevelem is benne van. Nézd meg a fényképet, ha nem hiszed.

A gyerek elővette az útlevelet. Néhány másodpercig hol a fényképet, hol az előtte álló alakot nézte; arca csalódottá vált. Letörten visszaadta a tárcát. — Nem tudtam, hogy a magáé — mondta.

— No persze... Jó lett volna egy kis talált pénz. Csak keresse a boldogtalan, aki elvesztette. Úgy kell neki, miért nem vigyáz jobban a holmijára. Ugye így gondoltad?

— Nem akartam megtartani... El akartam vinni a rendőrségre...

— Akartad a nyavalyát — förmedt rá. Kissé élvezte a gyerek zavarát. — Ha nem jövök vissza idejében, bottal üthetném a nyomát.

— Nem igaz. Én igenis el akartam...

— Kuss! Elég volt a dumából, mert úgy kikészítlek, hogy... — mondta még mindig nyersen. Aztán egészen váratlanul teljesen más arcot mutatott. — No mennyi kell? — kérdezte cinkosan ráhunyorítva. — Jutalmul, hogy megtaláltad... Az előbb csak tréfáltam... No nyögd már ki, mennyit adjak?

— Amennyit akar...

Hirtelen feléje nyújtotta a tárcát. — Nesze... Az egész a tied... No fogd már meg.

A fiú elképedve nézett rá. Keze tétován megállt a levegőben. Újra ijedtnék látszott.

— No gyereünk... Meddig várjak?... Sietnem kell.

A fiú egészen elsápadt; elfehéredett arcára az állán meg a szája körül tüzelő pattanásokat még feltűnőbbé tette. Szája kinyílt, de nem jött ki hang rajta.

— Értsd meg már, hogy az egészset neked adom... Fogd meg már, az anyád...

— Nekem nem kell.

— És miért? Talán kevesled?

— Azért, mert tudom, hogy úgysem akarja nekem adni... Csak vacakol velem.

— De neked adom. Így, ahogy van, mindenestül... Nekem már nincs rá szükségem.

— Már mért ne lenne szüksége rá?

— Magam sem tudom... Meguntam... Látod, ez az, meguntam. No egy-kettő, vedd el.

— Mondtam, hogy nem kell. Mit tudom én, mit akar maga velem.

Hátrább lépett, nyilván kerekét akart oldani, de a szélhámos megragadta mellén az ingét, és visszatartotta. — Most azonnal elveszed, különben...

A fiú sírva fakadt: — Engedjen el... Mit akar velem?... Én magát nem bántottam...

A szélhámos a porba dobta a tárcát, azután zsebébe nyúlt és elővette revolverét; másik kezével továbbra is a fiú ingét markolászta. — Ide figyelj — sziszegte —, háromig számolok, ha addig fel nem veszed és nem teszed zsebre, esküszöm, keresztüllőlek... Egy...

A fiún valami kétségbeesett, félelmen túli elszántság vett erőt. — Hát nem bánom, lőjön agyon... És ha el is veszem, úgyis eldobom később...

A szélhámos elengedte a gyereket. Lehajolt és felvette a tárcát. — No jó... Akkor inkább én dobom el — mondta, és messze elhajította

A pénztárca hosszú ívben átrepült a fűzfák fölött és loccsanva a folyóba hullott. A gyerek dermedten állt; egész testében remegett. Úgy tűnt, mintha szaladni akarna, de erre sem merné elszánni magát. A szélhámos gúnyosan kérdezte tőle: — No most elhiszed már, hogy neked akartam adni? Most aztán sajnálhatod.

A fiú tágra meredt tekintete kimondhatatlan rémületet fejezett ki; néhány pillanatig még állt, aztán hirtelen eszeveszetten futni kezdett. A szőlővel telt kosár ott maradt az úton.

A szélhámos utána kiáltott: — Állj meg! ... A kosarad... — de a fiú nem állt meg; inaszakadtából futott, sebesen dobogó lábakkal, mint egy rövidtávfutó.

Sokáig nézett utána, amíg csak bele nem vezett a felkavart porba. Azután a kosárhoz ment, kivett egy fürt szőlőt, és csipegetni kezdte.

Hát ez nem sikerült, gondolta, működzen újra lefelé ereszkedett a gát oldalán. Ezt a szerepét elrontotta. Nem ezt akarta, igazán nem. Túlságosan sokat komédiázott, fölösleges cirkuszt csinált, úgyhogy végül félresikerült, egészen más lett belőle... De az a marha kölyök, az a marha!... Hogy lehet valaki ilyen állat? Megérdemelte volna, hogy agyonlője... Ajka megrándult, toroka görcsösen megvonaglott; néhány pillanatig azt hitte, zokogás készül kitörni belőle. De aztán legyintett: mindegy, most már igazán mindegy...

5.

A part közelében egészen sekély volt a folyó; a vízállás láthatólag a mélyponton volt. A parttól mintegy tíz méternyire még mindig csak a térdéig ért. Itt megállt, és újra elővette a revolvért; néhány pillanattal forgatta, nézegette. Érdekes, sohasem használta, ötlött fel benne, mindig csak a biztonság kedvéért vitte magával... És egyáltalában, sohasem ölt embert...

Egy pillanatra valósággal megörült ennek; annak bizonyítékát látta benne, hogy nem gazember tulajdonképpen... Mert az élet, az mégis más. Az komoly dolog, arra mindenkinek joga van, a „jámboroknak” is... És valószínűleg nem is lenne képes csak úgy kinyírni valakit. Nyilván ezt a fiút sem tudta volna megölni, még ha akarta volna, akkor sem. Még a hülyesége ellenére sem... Pedig lehet, hogy azt is ki kellett volna próbálnia, milyen érzés embert ölni. Lehet, hogy ezzel is elmulasztott valamit... Bár igaz, most fog ölni. Ő maga lesz az első áldozat... De hogy milyen érzés, azt sohasem tudhatja meg...

Azután a tárból egy golyót csúsztatott a csőbe. Sohasem viselte csőre töltve a fegyvert, mindig attól tartott, szerencsétlenség történhetik; valahányszor zsebre tette, külön meg is nézte, nincs-e véletlenül csőre töltve; néha ijesztő elevenséggel képzelte el, hogy elsül a zsebében és a golyó a combjába vagy az oldalába fúródik. Közben eszébe jutott, hogy nagyon régen lőtt már, nem is emlékszik, mikor. Meg kellene próbálnia, működik-e a fegyver; buta és nevetséges lenne, ha a döntő pillanatban mondana csütörtököt...

Előrenyújtotta karnját és a vízre lőtt. A lövés hangja kisebb volt, mint ahogy várta, a golyó nyomán felcsapó víz viszont a gyerekkorát

juttatta eszébe, mikor a víz partján pilinckézett. Emlékszik, néha órákon át el tudott játszani. Nagyon ügyes volt; előfordult, hogy nyolcszor-tízszer is felszökken a kavics a víz színéről. Vajon ha most megpróbálná, sikerülne-e még? Nyilván nem úgy, mint régen; nagyon ki-jöhetett már a gyakorlatból... Megpróbálhatná, de nincs kavics a keze ügyében; ki kellene mennie a partra vagy lehajolni és a vízben keresgélni... Azután újra löni akart. Néhány pillanatig arra gondolt, kilövi az összes golyókat, csak egyet hagy meg utoljára, végezze el a feladatát. Számolni fogja a lövéseket... még nyolcszor lőhet egymás után... És aztán még egyszer...

De aztán letorkolta saját magát: ostobaság. Ez megint csak időhúzás. Semmi értelme. Már rég túl kellene lennie az egészen. Meg aztán megtörténhet, hogy idegességében elvétí a számolást s a döntő pillanatban üres marad a revolver. Az életösztön makacs és állhatatos, nehezen adja meg magát. Lehet, hogy éppen így akar visszasurranni a hátsó ajtón... — No gyerünk — szólta rá magára ezúttal hangosan. Csak semmi tétovázás. Nem szabad félni, semmi az egész. Új kaland, semmi más. Belépés az ismeretlenbe. Az, amit mindig a legjobban szeretett...

Ezekben a pillanatokban közel állt ahhoz, hogy higgyen a halálon túli életben. Lehetetlennek érezte, hogy ezután már ne következzen semmi. Nem mennyországra vágyott, inkább a földi élet újrakezdésére. A legjobb lenne talán újraszületni... valami más bolygón... Vagy itt a földön, de egészen más helyen, ahol még sohasem járt, és egészen másnak, hogy mindent másképp érezzen, lásson és éljen át... Mondjuk négernek vagy nőnek... Esetleg nem is embernek...

Felemelte a revolvért, és csövét a homlokához szorította. Egészen rányomta, szinte fáj. Mielőtt a ravaszt meghúzta, arra gondolt, milyen ostobák azok, akik szíven lövik magukat. Az sohasem biztos, mindig megtörténhet, hogy rosszul találja el magát az ember, esetleg valamelyik bordáján félrecsúszik a golyó és...

A KÍSÉRLETEZŐ EMBER, AVAGY A MUNKA ÖRÖMÉÉRT...

Bori Imre

1.

„Más a munka és más a szenvedély — írta Németh László tanulmányainak gyűjteménye elé *A minőség forradalma* című írásában —, de az ép ember más időkben mégsem volt munka és szenvedély teljes kétéltűje. A munka is szenvedély volt, vagy legalább lehetett, s a személyiség nem húzódott vissza a munkás nappalokból a munkátlan estébe; az ember nem akkor lett önmaga, amikor leiktatta a főkönyvet, s letette a vakolókanalat. Robotnak nevezzük a fásult, személytelen munkát, de a robotot az a tizenkilencedik század terjesztette ki és szigorította meg, amely eltörölte. A munkamegosztás a munkást is megosztotta munkája és élete közt... Az erőket kihasználó tizenkilencedik század felhasználta a munkát, és visszautasította az egyéniséget; mozgóláncához elég volt a kezünk, és lemondott a másik nyolc óra javára az agyunkról.”

Németh László életművének talán éppen a fenti sorok lehetnének legjobb jellemzői. Egy érzelmi és gondolati tervrajz vonalaiként ebből a gondolatból kifejthető az író könyvei közül nem is egy, s ha fogantatásuk után nyomozunk, itt kell megállapodnunk. Egy kisiparos-eszmény és a tőkés társadalom, termelési rend elembertelenítő hatásának felismerése ötvöződött ebben a gondolatban, ősképleteként annak a jellegzetes igenlő és mégis tagadó viszonyulásnak, amely Németh Lászlónál oly jól megfigyelhető, amikor tetté akarja változtatni, amit elképzelt utópisztikus terveiben. De megmosolyogni ma már nem lehet, mint ahogy nem lehet elvetni sem fölényes mozdulattal a gondolatait: fél szemmel majd mindegyik az életre les, pontosabban sok gondolata alá,

amelyek megszületésük pillanatában a levegőben lógóknak látszottak és délibáboknak tűnhettek, föld került, és a délibáb-rajzolta képről is ki-kiderül, hogy valóság lett. Mintha az élet utol-utolérné a gondolat gyors lábain száguldót, megadva a szerzőnek azt a különös kegyet, hogy gondolatait más formájú szájakon is visszhangozni hallja. Mert nem szabad mindig csak a szerző gondolatainak zavarainál megállapodni, nem árt, ha a kor, amelyben élnie adatott, zavaraira is figyelünk. Nem az egykor Sztalinról adott és kísértetiesen hűnek bizonyult portréra gondolok most, hanem az olyan irreális látomásra, mint amilyen a *Kapások* például, amelyben ilyen mondatok is futnak: „A birtok a közösségé, de a termés munkával arányos része a munkásé. Hogy ne hivatalnok legyen a termelő, hanem vállalkozó, beleszorítva a közösség rendje”. Csak a „mit”-re kell figyelni, s nem a szóhasználatra, a képre, amely a gondolatot idézni hivatott.

A *minőség forradalmát* az örömtelen munka felismerése is ihlette, az ember és munkája között támadt szakadék áthidalásának, a kettő ellentmondásai feloldásának a vágya. Természetesen Németh László nem fehér hollója ennek a gondolatnak, s nem ő a felfedezője sem. Sőt: a minőség után járva, neki kellett talán a legtöbb zsákutcába is befordulnia. Ám a kortársak igazsága hitelesítő is. József Attila énekelte:

De majd fölállok s zúgom nemsokára —
adjátok meg a munka örömét,
adjatok kedvet, nékem nem elég
a munkabér, a munkaerő ára!

(*Majd emlékezni jó lesz*)

S övé a kérdés is:

Lesz-e holnap, mely békét ígér?
És végre munka, mely nem gyötirelem! . . .

(*Nedvesedik mélán*)

De nem árt, ha Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratok* című könyvében is böngészve, ide írunk néhány gondolatot:

„Minél inkább kidolgozza magát a munkás, annál hatalmasabb lesz az idegen, tárgyi világ, amelyet magával szemben létrehoz, annál szegényebb lesz ő maga, az ő belső világa, annál kevesebb lesz az ő sajátja . . .”

„A munka . . . Gépekkel helyettesíti a munkát, de a munkások egy részét barbár munkára veti vissza, másik részét pedig géppé teszi. Szellemet termel, de a munkásnak ostobaságot, kretenizmust termel”.

„Miben áll mármost a munka külsővé-idegenné válása?

Először is abban, hogy a munka a munkás számára külsőleges, azaz nem tartozik lényegéhez, hogy tehát munkájában nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem boldogtalannak érzi magát, nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi. Ezért a munkás csak kívül érzi magát magánál levőnek, a munkában pedig magán kívül levőnek. Otthon akkor

van, amikor nem dolgozik, és amikor dolgozik, akkor nincs otthon. Munkája ennél fogva nem önkéntes, hanem kényszerű, kényszer-munka”.

Nincs szándékomban Németh Lászlót marxistának minősíteni, amikor Marx gondolatát állítom az övé mellé, de nem hunyhatunk szemet a két gondolat meglepő párhuzamai, megfelelései előtt sem. Marx filozófiai és közgazdasági stúdiumokban formálta ezeket a mondatokat, s bennük már megdobjan az a szenvedély, amellyel majd a *Tőkés*-ben hajol a tőkés társadalom gazdasági mechanizmusa fölé.

Németh László az utópiák és irodalom felé tájékozódott, „sziget-gondolatot” melengetett a szívében, regényeket és drámákat írt: történeteket, amelyekben a nagy szándékok parazsával sütteti a nézőt, és hőseinek bukásával edzi lelküket, s társadalmiakat, amelyekben az utópiáinak sárkányait eresztgeti. Közben tanulmányi tárgyként a maga életébe kap bele, demonstrálni, mit tehet az olyan ember önmagával, akit indulatai és képzelete kiszorított a világból. Az élet tréfája volt ez az önmagába hasító kéz-mozdulat: annyit beszéltél a „minőség forradalmáról”, lássuk, mit tudsz magaddal kezdeni, azzal, amit életül és sorsul kaptál, amivé lenni kényszerültél. Lássuk, van-e valutádnak aranyfedezete, legalább életed formálásában, ha már azzal az indulattal törtél az életbe, hogy megváltsd álmaiddal.

Élete változatai azután gondoskodtak arról, hogy különböző területeken mutathassa meg, mit tud kezdeni az életével. S mindig olyankor kényszerült erre a kísérletre, amikor sorsa vagy a történelem a maga életébe lökte, az egyetlen sarokba, amelyben még megvethette a hátát. Mert *A kísérletező ember* című könyve (Magvető, Budapest, 1963.) ennek az experimentumnak a naplója. Orvos, tanár, fordító, beteg — ez a négy lehetőség kínálta magát, s ezekbe vetve indulatát, kellett megmutatnia, tud-e diadalmaskodni azon, amit mások az élet átkának neveznek. „A társadalomtól kaptam egy kenyérkeresetet, amely nem volt szenvedélyem, s a természettől egy szenvedélyt, amely ha nem is volt tiszta bélyeg- vagy gombagyűjtés, hivatalosan annak tekintetett. Ha következetes akartam lenni a minőség forradalmában, vagy a szenvedélyt kellett kenyérkeresetté alakítanom, vagy a kenyérkeresetet szenvedéllyé. Én az utóbbival próbálkoztam meg. Nemcsak-hogy magamat megnyugtassam, hanem hogy az elvet is levizsgáztassam.” S ha a négy fentebb említett helyzet mellé még a szülőét is odatesszük, amely a *Lányaim* című könyvében kapott alakot, akkor láthatjuk csak egészében azt a kereső szenvedélyt, amely Németh Lászlót oly kitartóan kísérte életében, s amely oly döntő módon szólt bele életműve alakulásába, s tette, hogy a szerző a mai magyar szellemi élet jelentős alakja lehessen nemcsak szépíróként, amely alkotáseinak a nagyobbik, halhatatlanabb hányadát hozta létre hanem gondolkodóként is, élete színeivel, diadalaival és vereségeivel egyaránt.

2.

Iskolaorvosként kényszerült először a minőség forradalma gondolatának alkalmazására, feloldani az ellentmondást szenvedélye és foglalkozása között:

„Kenyерem, az iskolaorvosság, úgy, ahogy addig úztem, mintája lehetett a színét vesztett emberi munkának. Orvosi képzettséggel hivatalnok voltam. Feladatom gerince: évi ezeröttszáz-kétezer vizsgálat. Minden gyereken ugyanazokat a dolgokat kellett megnéznem, ugyanazon rítus szerint: lapoc a szájban, hallgatócsó a szíven, órákon át újra és újra, szabványos tömegvizsgálat. Igaz, hogy egészségtant is tanítottam. Némelyik nap négyszer, sőt ötször adtam le ugyanazt az anyagot... Át lehet-e alakítani ezt az orvoshivatali munkát szenvedéllé, minőségi munkává? Kidobhatom-e a magam életéből ezt a napi öt-hatórás (évről évre nagyobb) robotszekvesztert, mely megakadályozza, hogy a teremtő öröm — ahogy az emberhez illik — életem minden pillanatát átjárja?” (*A Medve utcai polgári*. 1. Bevezetés).

A felébresztett szenvedély, a meghívott kutatókedv így kap az iskola életébe, s készül el *A Medve utcai polgári* című szociográfiai könyve egy budai polgári iskoláról. De nemcsak erről: a magyar polgárság zülléséről is. Arról a folyamatról ad hírt, amely ezt az iskolatípust, pedig születésénél egy Eötvös József, egy Csengery Antal bábkodott, a magyar iskolarendszer szörnyszülöttévé tette. Az eszmény a gyakorlati iskola volt, azoknak „ígér megfelelő képzettséget, akik kereskedők, iparosok, üzletemberek, könyvvezetők, ügynökök, hivatalnokok, távirások, tanítók, gépészek, gazdászok akarnak lenni”. Nagyonbbrészt tipikus „polgári” pályák indulhattak ki ebből az iskolából alapítása után. A század végén azonban már egy „lefokozott” polgári iskola tengődik a Medve utcában. „A polgári iskolai tanárookra negyvenéves szolgálatot nyomtak, fizetésminősítésük a négy középiskolásoké, nyugdíjuk tanítói.” Tanárai, a tehetségesek, menekülnek, de menekül a „polgár” is az ilyen iskolától: visszavándorol a reál gimnáziumba, hiszen a polgáriból út már nem vezet „felfelé”, a „polgári pályák” irányában. S ezután lesz ez az iskolatípus a munkásságé. „...egy új, nagyobb műveltségre s esetleg nagyobb kenyérre is törekvő osztály — a munkásság — ebben a lefokozott iskolában találta meg a maga »főiskoláját.«” S lett a polgári iskola „mostohagyermeké” az úri Magyarországnak. Az épületet jellemezve szinte csak erről beszélhet a szerző: a „lesüllyesztés” óta nem történt semmi sem az épülettel, sem az iskolával, amely a „szegények iskolája” lett, vagy ahogy akkoriban mondták: „iskolatípusunkat a legszegényebb gyermekek látogatják”, illetve: „iskolánk a társadalom legalsóbb rétegeinek a nevelője”.

Németh Lászlónak a kísérlete itt még a társadalmi élet elevenjébe hatolhatott: a sokirányú érdeklődés sok szálon futhatott végig. A történész éppen úgy munkát kapott, mint a lélekbúvár, a statisztikus és a társadalom kertésze, a gyerekek alkatát vizsgáló orvos és a társadalom sebeit szemügyre vevő elégedetlenség. Azt mutatja ki minden kutatási területe, hogy a gyerek ellen, aki ennek az iskolának a padjába ült, a társadalom minden rossz hatalma szövetkezett, csoda, hogy éveken át kibírta, s nem vesztette el önmagát, amikor annyiszor víz alá nyomta a kilátástalanság, élet és iskola egyaránt.

Ilyen messzire nem jutott és ennyire mélybe hatolón sehol mást nem merült el a szerző a társadalom mechanizmusában, mint *A Medve utcai polgári* című könyvében. Kísérletei élő szervezetbe hatol-

tak, bár a megfigyelés volt alapmagatartása. De a felcsigázott elme a világba kaphatott és nem önmagára szorult. A Medve utcai polgári éppen ezért sok szempontból csak Illyés *Puszták népéhez* hasonlítható eredményt példáz: ez is egy addig ismeretlen világról adott hírt városi szociográfiájával.

Indulata is, ambíciói ekkor voltak a legnagyobbak. Nekifutásából („... valamelyest képet adtam egy iskoláról s valamelyes ízt a harcról, melyet a minőség folytat önmagáért” — mondta a könyve végén) könyv született, olyan, amelynek külföldi kiadása is megfordult a fejében.

S hiába írta ekkor, hogy „elmúlt az idő, amikor még javaslatokat tettem”, újabb „kísérlete”, rögtön 1945-ben, mégis egy javaslat a „tanügyi rendezésére”. Ha a Medve utcában eltelt esztendőknek az volt a legnagyobb tanulsága, hogy a polgáriba szorult munkásgyerekek „kezdősebessége” sokkal kisebb volt, mint azoké, akiket a gimnázium fogadott be, élesen megvonva az osztályhatárt nemcsak társadalmi helyzetben, hanem műveltségben is, a felszabadulás kikezdte ezeket az osztályhatárokat, és egy „színteződési folyamat” megindulását jelentette. „A tanügyi reform célja: az osztálytalan társadalom megteremtése a most növvő nemzedék műveltségében. Testvére tehát a földosztásnak, az ipari kisajátításnak, a szövetkezeti mozgalomnak; előjogokat, választfalakat bont a képzettség arányosabb elosztásával” — kap bele Németh László a gondolatba. A két háború között a „tömegek lázadásának” mondták ezt a folyamatot, akik a polgárság kultúrájából nézték, e magas kultúra ostromára indulókat. A társadalmi változások azután megnyitották a kapukat. Csoda-e, ha a műveltségszerzés olyan nagy stratégiája, mint Németh László, aki a foglalkozását akarta szellemivé tenni, ennek segítségével minőséggé változtatni, rögtön terveivel áll elő, mondván, hogy a kiegyenlítődség előnyeiből kell kiindulni, hiszen „olyan alap készül az emberek testváriesülésére, amilyenről régiebb korok, az emberszeretet rohamaiban, nem is álmodhattak”. A maga vezéreszméje a következő: „A tanügyi reform célja csak egy lehet: ha ez a kiegyenlítődség úgyis folyik, s jó is hogy folyik, állapodjék meg minél magasabban. Az emberek műveltsége a mi korunkban jobban össze van láncolva, mint régen: az egyéni műveltség belevész a tömegműveltségbe. A tömegműveltségnek kell hát megközelítenie a régiek egyéni műveltségét”.

Ennek biztosítására gondolja el a maga iskolarendszerét, utópisztikus színeket és gyakorlati igazságokat egyaránt beleépítve. Az utópia egy tudományokon áthajtott elme magára szabottságából táplálkozott, a gyakorlati tapasztalatok tanári szenvedélyéből gyűltek össze a Medve utcától Vásárhelyig, a gyerekszobától a meg nem kapott debreceni katedráig, apja eszményi tanár voltából és a maga pedagógiai megszállottságából adva hozzájuk a kötőanyagot.

Rögtön fölrajzolja eszményi iskoláját is: „Az iskola így lassan egy mesterségesen előállított, összevont életdarab lesz, ahol minden testi és szellemi foglalkozás találkozót ad, hogy az ifjút nevelje. Az egyes iskolafajok közt különbség csak az órák számában van: ami az egyikben kóstoló, a másikban ebéd, ami annál jövő hivatás, ennél szórakozás, s a másik ember munkájának az átélése, megbecsülése”. Egy má-

sik bekezdésben még izgalmasabb gondolatokat vet fel: „A tudás ma képesség és tájékozottság. Az iskolának áttekintést kell adnia, s bizonyos képességeket tornáztatni. Sokkal kevesebb lexikon és sokkal több mozgékonyosság. A jó tankönyv: negyvenoldalas »térkép«, amely eligazít, s egy antológia, amely százfelől csillantja meg az anyagot, s kívánatossá teszi az írókat — biológiában, fizikában: a kutatást. A jó iskola ma: bevezetés a könyvtárba vagy a laboratóriumba. Az a történéssz végzett jó munkát, akinek a tanítványai később is felütik Gibbont vagy Tacitust. S az fizikus, akinek a tanítványa maga csinálja meg a rádiót”. Több elgondolását azóta megvalósította az idő. Az iskolák körül, nálunk legalábbis, ott van a kert, s az iskolában a műhely, mezőgazdasági, illetve ipari ismereteknek, valahogy úgy, ahogy Németh László képzelte el: „A jövőendő lateinereknek kertet, földet kell művelniök, és műhelyekben valódi gyaluval törni fel a kezüket”. S felmerül ebben a tervezetben az egyetemek fokozatok szerinti felépítésének a gondolata is, s ebben továbbmenve az „érettségi” hagyományos formáinak detronizálása, sőt felveti azt a már megvalósult igazságot is, hogy a „borbélyből is lehet orvos, csak a felvételi vizsgát letegye” — az iskola demokratizálódásának eredményeként.

Kedves témáiról beszélhetett a „tanügy rendezése” — ürügyén, hiszen már *A minőség forradalmában* készített iskolatervet, áldozni a pedagógiai Erosz oltárán, ám az *Óraadók királysága* című fejezete több a tervek kovácsolásánál: az iskolába szorult enciklopédista mámoros kísérleteinek a naplója is, s a rendszeres pedagógiai képzésben megmerevült tanár-elmék borzadhatnak attól, amit Németh László tanulásból és tanári munkából felkínál ezeken a lapokon. Ha már tanít, s tanítania kell, ebben a munkában is a maga egyénisége érvényesítését tűzi ki célul. Úgy akar tanítani, ahogy maga tanult, nem az iskolában, hanem az olvasás eufóriájában, ahogy a *Tanúban*, később *A minőség forradalma* kötetében csinálta történelemmel, matematikával, orvostudománnyal. Képzületében az „egységes tudomány” eszménye lebeg a gyakorlati iskolák sok tantárgyának ellenében. Mint „egyfajta Noé-bárka” gyűjtötte össze ez az elképzelés a „nyugati civilizáció ragyogását és változatait — a Minőséget”, amely oly kedves volt szívének. Egyetlen tárgyra gondol ilyenkor mindig: a történelemre, s ezt tekintve át tanítana irodalmat, fizikát, vegytant, matematikát, művészeteket, kibontva egy-egy kor minden színét, ahogy az eszményi Kaskadúton egy megszállott tanár csinálta diákjaival; egy órában ott volt a gyerekek szeme előtt Watt gőzgépének a modellje, felcsendült Handel Largója a Xerxesből, Gluck muzsikája és Mozart G-dúr vonósnégyesének egy tétele, felolvastak Rousseau-szöveget, kézbe vettek egy régi kiadású Macaulay-kötetet, beszámoltak Voltaire *Candide*-járól, miközben valamennyien fél szemmel a szerző durván és elnagyoltan mintázott agyagszobrát is megleshették, a falon egy hatalmas Európa-térkép, rajta I. Péter, aki „egyik délre nyúlt kezét az Azovtenger vidékére tette rá, másikkal egy cingár fiatalembert, alkalmasint XII. Károlyt nyomta vissza a Skandináv-félszigetre”, ott hevert a felkoncolásra ítélt Lengyelország, Franciaország térségében egy csipkenadrágos udvaronc ült Bastille romjain, az Atlanti-óceánon pedig egy hajóból csomagok hulltak ki, jelezve a bostoni tealázadást.

Bárhol olvassunk bele ezekbe a jegyzetekbe, óravázlatokba és tan-könyv-szinopszisokba, mindenütt egy gazdag szellem kincspazarló kedvével, egy sziporkázó elme ötleteivel találkozunk, amelyek így együtt talán nyomasztóan hatnak, a hevülő lelkesedést éppen úgy kiváltják, mint a riadalmat is: így csak a már megszerzett kincsekkel lehet bánni, a megtanulttal bűvészkedni. De nincs az a gyakorló középiskolai tanár, aki ezeket a tanulmányokat olvasva ne gondolna arra, hogy mennyi használható ötlet, fogás, az anyag új összefüggéseit megvilágító gondolat zsúfolódott itt össze, csak ki kell bányászni, fel kell használni. A történész kedvet kaphatna, hogy az egyoldalú gazdasági-társadalmi történet mellett tartson szemlét a teljes történelmen, a részletek után pillantsa át az egész kort is, úgy, ahogy az teljes fegyverzetében *emberi történelemként* látható, Európa, illetve a világ panorámájában. A fizika, matematika, vegytan előadója is megállhat annál a termékeny gondolatnál, hogy érdemes lenne ezeknek a tárgyaknak történetével is foglalkozni, valahogy úgy, olyan szellemben, ahogy a *Hogyan tanítottam Vásárhelyen a történelmet?* című írásban olvashatjuk. Ezek a történet „kinagyításai”. „Ez azt jelenti, hogy a fizika, vegytan és biológia egyes részeit nagyjából abban a sorrendben mondja el, ahogy azok az újkor folyamán újjá-, vagy megszülettek...” S a nyelvtanítóknak is juttat kincseiből a nyelvek szenvedélyes tanulója és szerelmese — amatőr tapogatózásból, anyagismerő kutatókedvből emelve ki meglátásait.

S mégis: erőpazarlás az, ami ezekbe a tanulmányokba életből és szenvedélyből került, a nagy elme játékaiként. Nagy képességek szorongnak a kisebb feladatok ketreceiben, a szellem erőművésze tollpelyhekkkel játszik bennük, vállalva a fürge gyakorlati pedagógus szerepét, de úgy, hogy megfeledekzik a diákokról, akiket nevelni akar. A „pozitív tudás” szószólói bizonyára nem örülnek Németh László rendszereinek, mert a szerző a tanulás egy egészen más, nem iskolás szellemét hirdeti ezekben az írásokban. Olvasva őket inkább a tanulási kedv nő nagyra, mint tudásunk, de letörölhetetlenül ott van mindig egyik gondolatán a maga tanuló öröme, amely megejt és elbájol, mögötte pedig felsejlik az a Németh László-i arcél is, amelyet *A minőség forradalmából* ismertünk meg. Az a Németh László a „nyilvános tanulás” műfajához hivatgatott bennünket. „Egy lélek égtájakat keres közben égtájakat segít megtalálni...” De azt is mondta ekkor: „Nem akarok tanítani”, „az én feladatom nem a szaktudományban van, hanem önmagamban”. Éppen ezért az *Óraadók királysága* írásai nem önmagukban érdekesek, hanem a mögöttük álló emberi magatartás miatt; azé az emberé, aki a *Tanút* írta „nem dióhéj-műveltségül tudatlanok számára”, hanem azzal a szándékkal, hogy a „szellemi élet klorofillja legyen”. Németh László nemrégiben mondta egy iskolaavatáson: „ha életem szerencséit számba veszem, nem tudom, nem az volt-e a legnagyobb, hogy hatvanhárom évből közel negyvenet iskolában tölthettem, tizennyolcat mint tanuló, a többi mint iskolaorvos és tanár”. Egy kicsit a megszépítő messzeség beszél már ezekből a sorokból, meg egy szép álmot, „hogy mint egy üvegharang alatt, abban minél szebben, az anyag varázsában töltsük az időt, akármi volt az anyag... Hogy ott ülünk együtt: ők szép tisztán, az illem és érdeklő-

dés pajzscskáit tartva maguk előtt; én küzdve, hogy a fejemben levőt, ahogy ott kialakult, az anyagon át... a hosszabb-rövidebb hajak alá valahogy átcsempésszem". S még valami; mindezek a személyes emlékeken, álmokon túl: a tanuló ország képe, amit a szocialista iskoláztatás hív elő az emberekből Magyarországon is, nálunk is, mindennütt, ahol az ember emberi világa készül. Mert a Németh Lászlóban dolgozó pedagógiai Erosz állandóan egy nemzetet akart tanítani — a sikertelenségek forgácsai, amelyek egy tanteremnyi életre szorult pedagógus jegyzeteiből itt előttünk megjelentek, a méltó feladatokból kiszorult elméből hulltak ki. Igazi arányaikat ebből a szempontból mérhetjük fel csupán.

3.

Amikor műfordítónak szegődött el, a gépelt oldalak mellé rögtön odakerül a füzet is: legyen naplója a robotnak, mert „lehetetlen, hogy az ember napi három-négy órában csináljon esztendőkön át valamit, s ne tudja, miért”. Más szóval azt vallja, hogy a „fordítói robot” „átlelkesíthető”. Vagy ahogy ő mondja: „Azután műfordítóvá lettem. Ez még vigasztalanabb foglalkozás volt. Mint költöző kutya futni az ismeretlen idegenbe zörgő szekér után; mindig a más művét követni, a szellem váladékelválasztását évről évre visszatartani. Én azonban nem adtam meg magam. Az a néhány műhelytanulmányom, amely a műfordításról megjelent, csak tökéletlen képet adhat róla, milyen nyelvkémiai fülkékkel vettem körül a fordítói munkát, csak hogy a »gályapadból laboratóriumot« csináljak”.

Két fajta eredmény is született a „gályapadon”: a két Tolsztoj regényei, Groszman, Jirašek művei, Shakespeare, Marlowe, Lessing, Ibsen és Lorca drámái — ha jól megnézzük, egy kisebb könyvtárnyi anyag szólalt meg Németh László szájával magyar nyelven a fordításokban elmúlott öt-hat esztendőben, öregbítve a magyar műfordítás-irodalom hírnevét. A másik eredményt a „gályapad” mellé felhúzott „nyelv-kémia fülke” szállította: a nyelvészkedés örömét és azt a néhány tanulmányt, amelyet ez az öröm szült.

„A fordítónak — ha gondolkodik azon, amit csinál — akarva, nem akarva nyelvesszé kell lennie. Csakhogy az ő nyelvészkedése különbözni fog a hivatásos nyelvészettől. Ő a nyelv inait működés közben figyel; ha azok anatómusok, ő fiziológus...

A fordítás mindig mérkőzés is: hogy tudom ugyanazt a magam nyelvében is megcsinálni. E versengés közben úgy vagyok, mint a lovas, aki egy másik lovassal vív; nemcsak kettőnkől függ a verseny, a lovainktól is. Az ember hol bosszankodik a lovára — a nyelvre — hol büszke lesz, közben kitanulja jó-rösz természetét, rájön, hogy lehet hibáit elpalástolni, erényeivel kiegyenlíteni. Így lesz a fordító nyelvnevelő, vagy, ha úgy tetszik: nyelvvidomító.” Mi sem természetesebb, hogy figyelme a prozódianál állapotodik meg, s nem lesz meglepő, hogy a verstannál köt ki, ismét benyitva kedves birodalmába, a tagoló vers kérdéskörébe.

Az *Anna Karenina* ürügyén először a magyar összetett mondatról mond elgondolkoztatót: „Az újabb magyar prózában a szövevényesebb mondat szerkesztésnek nincs nagy hagyománya. A XIX. század írói közül Széchenyi és Eötvös voltak a körmondatírók. Széchenyi zaklatott közbevetésekkel megszaggatott, helyenként romantikusan színes, de sokszor magyartalan stílusa s Eötvös elvadékonyabb, kissé lazán, németesen áramló mondatai azonban nem teremtettek iskolát, a körmondatot, okkal vagy ok nélkül, a magyar nyelv természetétől idegennek is érezték, s az újabb magyar írók, akár Móricz Zsigmond bőségére, akár Kosztolányi csillogó pontosságára törekedtek, szinte mind lemondtak róla, hogy a nagy gondolatot minden elágazásával egy mondatban hámozzák ki”. Mert a „nagy mondat” hiánya nem pusztán mondattani kérdés: bevilágít a magyar próza irodalom természetrajzába is. A magyar széppróza az „érzéki” területeken mozog szívesen, írtuk és olvastuk nemegyszer. Németh László megfigyelése ezt csak megerősíti, bizonyítva, hogy a prózaszöveg mélyén, a mondat-struktúrában is felfedezhető ez az elfejlődés.

Ezt a megfigyelést gyűrűzteti tovább egy kis bekezdés rövid Tolsztoj-arcképében is:

„Tolsztoj stílusának másik jellemző sajátága: a rendkívüli, már-már tanítómesteri szabatoság. A mondat gyertya a kezében, amelylyel a gondolat minden sarkába bevilágít: semminek sem szabad homályban maradni. Az ismétlődő alanyt újra és újra kiteszi, a kapcsolatokat tisztázó névmásokat sokkal sűrűbben használja, utalásai, vonatkozásai részletesek, definíciószerűek. Ez a szabatoság sokszor meglepő ellentétben áll azokkal a mélylélektani és biológiai felfedezésekkel, amelyeket egy-egy ilyen körültekintő mondat előad, s bizonyára egyik titka annak az őrájásbájnak, amely Tolsztoj minden olvasóját elfogja: egy ember, aki a legnagyobb titkokat is tudja, de fogalmazásában mintha a térdéig érő gyermekemberiségnek akarna ábécéskönyvet írni”.

Az európai utas Németh László beszél ezekben a jegyzetekben, aki azzal a gondolattal tekintett szét a magyar irodalomban, milyen művekkel érhetne fel ez az irodalom Európa homlokáig. Amikor az újkori művelődésben a „kutató értelem” kezét fedezi fel, amely a természettudományokból átcsapott — az irodalomtól a festészetig — a művészetek területére is, akkor lényegében előbbi megfigyeléseit helyezi európai távlatba. Ez a folyamat a magyar prózában vagy nem, vagy felemás módon játszódott le. „De a rációnak mindig erőpróbája, hogy általános kategóriáival az egyszeri, az egyéni, az irracionális milyen mélységeibe tud bevilágítani” — csendíti meg ismét alap gondolatát. Tolsztoj műhelye hívta fel a figyelmét arra, hogy a „tárgy nem fertőzte meg az eszközt; a stílus, még ha a sejtelemnek megy is utána, sosem válik sejtelmessé... maga a dolog világít át a közönyösségre törekvő szavakon”. A magyar nyelv „szuggesztív szükségűsége” ellenben a „gondolatot sokszor szinte úgy lopja át a szón”, s ezért az irracionális helyett a „szó irracionálisítása” folyik a magyar próza irodalomban. S ez „nyilván egyik oka líránk érzékletességének s a tiszta gondolkodást kívánó műfajok fejletlenségének”. Ha e könyv legértékesebb fejezetének éppen a *Gályapadból laboratórium* címűt tartjuk,

a fentebb kiemelt gondolata ennek a fejezetnek a csúcsa, a legfontosabb, amit ez a laboratórium produkált, a személyes érdeküségét meszse maga mögött hagyva.

A prozódiai kérdések („a prozódiai harcok csodálatosmód mindig ingerültséget szülnek” — mondja) a verstan területére is elvitték. A tagoló vers máig sem megoldott problémakörének, Horváth János ellenében, újabb bizonyítékait fedezte fel a prozódiában, annak megsejtésével, hogy a prózaritmus és a versritmus mélyén egyazon erők működnek, de amelyeket a „szótagszámra és hangsúlyra beállított »nemzeti« fül” nem akar meghallani. Ez pedig a „kötetlen nyelv ritmustörkévéseinek verssé sűrítése” amellyel egy Majakovszkij, Eliot, Weöres Sándor kísérletezik. Ezekben is egy kérdés mozdul: a gondolaté, megszabó erejéé, az értelem munkájáé. Feltornáztatni ritmus-tudatunkat egy síkra, ahonnan a modern vers magasba szökhet magyar nyelven is, bizonyosságául annak, hogy a szabadvers, a modern vers versmondattana, ritmikája, amikor elveti az időmértéket vagy a „nemzetinek” tudott formákat, nem erőszakot követ el, hanem a nyelv mélyrétegét hozva felszínre, eredeti sajátosságait juttatja uralomra, amelyek a beszéd rugóit is alkotják. Intellektuális próza, intellektuális vers határterületei ezek — vidék, amelyre oly kevés magyar költő rándult ki eddig (az egy Adyt kivéve), amelyet azonban a magyar költészetnek előbb-utóbb birtokba kell vennie.

Fordítói robotmunka? Az is, de a szenvedély, mint láttuk, átfordítva a munkát, az eredeti gondolatokat is dajkálni tudta, belelopva a fordításba az eredeti alkotás gyönyörét, idegen égtájak csillagképeiből kiolvasva a hazai égáljban is az útmutatást.

4.

„Most még lejjebb kerültem, úgy látszik, meg kell halnom. Egy rosszat ígérő betegség csapdájába estem, s amennyire első tájékozódásra megállapíthatom, azt is elég súlyos alakban kaptam meg. De a diagnózis tudomásul vételével szinte egyszerre jelent meg az elhatározás, hogy most sem adom meg magam; amíg agyam bírja, figyelni fogom a benn növő pusztulást.” Ezt olvashatjuk a *Levelek a hipertóniáról* első levelében, megismételve azt a tartást, amit már két élethelyzet kiváltott belőle a maga sajátos reakcióival. Az iskola-terv és a prozódiai tanulmányok után így kerülhetett sor az orvostudománnyal történő újabb találkozásra is.

„A látvány, amelyre az olvasónak fel kell készülnie, ez tehát: egy emberi elme, amely megszokta, hogy a jelenségeket a maga félig tudományos, félig intuitív módján vizsgálja, a kigyóval szemben sem adja fel ezt a magatartást, s ugyanúgy néz szembe vele is, ahogy irodalmi alkotásokkal, történelmi tüneményekkel vagy családi élete apró eseményeivel szokott.” A személyes hangot, a Németh László-i mozdulatot azonban nem ebben, hanem abban a kortársaira való, már-már provokatív pillantásban fedezhetjük fel, amellyel „gyanút akar ébreszteni”: „örülnék — mondja — ha néhány fiatal orvosban gyanút ébresztenék, hogy egy-egy esetnek a szokásosnál sokkal alaposabb s részletesebb megfigyelése is vezethet termékeny gondolatra”.

A *Levelek a hipertóniáról* ennek a „termékeny gondolatnak” példázata akar lenni. Ami ezekben az írásokban érdemleges, kívül van ismereteink körén, az orvostudományra tartozik, külön e betegség szakértőire, de a betegségből szenvedélyt, a szenvedélyből kutató, elemző kedvet kovácsoló ember alakja ezekben az írásokban is megmutatkozik. De itt nemcsak az idegen anyaggal kellett megküzdenie, nemcsak a kenyérkereset-csinálta tanár és fordító kiutat kereső akaratát működteti, amikor úgy védekezik, hogy nem tolja el magától a tárgyat, amellyel természete tiltakozó szava ellenére foglalkoznia kell, hanem magához ölelve, elmerülve rejtettebb tüneményeiben, a szellem szabadságát harcolja ki. A hipertónia önmagára utalta, a teste tornyosult elébe a betegség akadályaiival. „Ha már hipertóniás vagyok, azt gondoltam, valamiképp bekapcsolódom (ha van ilyen) a magyar hipertónia-kutatásba, s ennek az elérésére a legjobb módnak az látszott, ha önnön személyemben egy érdekes hipertónia- esetet nyújtok át a kutatóknak.”

Egyértelmű a képlet, de kevésbé az az eredménynek nem orvostudományi része. Ha a tanár és a fordító rokonszenvesen heroikus küzdelmével figyeljük, a szellem területét járjuk be, itt egy esendő, a maga baját bogozó gyalró test szokásaival kell ismerkednünk, amelyből a nem orvosi temperamentum és meg nem szokottság könnyen viszolygássá tudja a vonzalmat alakítani. Itt van annak a magyarázata is, hogy miért tartjuk e változatokban oly gazdag könyv legkevésbé figyelmet keltő fejezetének éppen a betegségével vívódó, testével bajlódó ember betegség-naplóját és grafikonjait. A szenvedélyesen csinált vizsgálódások nem tudnak kitörni a *személyes* fiziológiai búvőköréből, és nem tudnak általánosabb érvényt szerezni a gondolatnak: magánügy marad, még ha az ember akaratérő és szellem diadalát példázza is.

5.

A hipertóniáról szóló könyvrésznek van azonban egy másik, a betegségen és elemzésén messze túlmutató motívuma: a személyes vallomás ezeken a lapokon sokkal gazdagabb szövetű, mint e könyv más lapjain. Az évtizedekig elnyomott vallomásíró lopta magát ezekben a sorokba, a hipertónia ürügyén megírva önéletrajza egyik fejezetét, mint ahogy az egész könyvnek van egy életrajz-jellegű koordináta-rendszere is.

Már a tanításba feledkező Németh Lászlóban ott szorong a vallomástevés ingere, s mire a hipertóniáról szóló rész elkészült, hangosan és félre nem érthetően bukkann ismételtelen elő a szólama. A *Magam helyett* című könyvében, amely a „tanulmány az életemről” alcímet viseli, azzal az óhajjal zárta bevezetőjét, hogy reméli, a „Történelem lassúbb lesz”, „nem hág sarkára”, mielőtt még befejezné a trilógiának indult művet. Két év sem múlt el a könyv megjelenése után, s azt kellett látnia, hogy a „Történelem” nemcsak utolérte, de félre is állította. Barátai Pesten miniszterkedtek, politizáltak, ő Vásárhelyen rekedt — tanítani, miniszteri kegyből ugyan nagyobb tantervi szabad-

sággal, mint kartársai. Az akkor abbamaradt „tanulmány” gondolat-töredékei bujkálnak ennek a könyvnek a lapjain:

„... 44 után öt éven át szinte agglegényként a magam törvényein éltem Vásárhelyen. Három évvel betegségem kezdete előtt vissza-költöztem Pestre a családomhoz; öt nő közt éltem, akiket nagyon szerettem, bizonyos tulajdonságaikat becsültem, az életmódjukkal azonban nem értettem egyet. Nem veszekedhettem velük — ezt a munkám sem engedte —, nyeltem hát. Új foglalkozásom, a fordítás is erőszak volt a természetem. Írói erőm tetőpontján, amikor dőlt volna belőlem a mondanivaló, napi tíz-tizenhat órát a más mondataim bibelődtem. Munkámat amellet sokszorosan ellenőrizték; az ellenőrök egy részéből néha a jó szándék hiányzott, néha a hozzáértés. S végül szerencsétlen drámám ügye; a köréje rakódó másik dráma!”

Íme a foglalata az életrajz intim területén és eseménysíkján annak, ami a szerző életét jelentette, s amiből ő a „minőséget” ugratta ki. Lakonikus rövidséggel mondhatta tehát: „írnom a hazának, fordítanom a családnak, s most még ápolnom is a jóérzésnek”. Az orvosi szaknyelven pedig így fogalmazza ugyanezt, de immár az idegek síkján: „huzamos elfojtott »negatív« indulatok; a sérülés helye pedig az agynak az a része, amelyet hypothalamusnak neveznek. Az ember, aki sokat nyel le, sokszor jön indulatba, s nyomja el indulatát gátlásaival, eddig ismeretlen módon súlyos működészavart idéz elő ösztön-életünk felületre kicsiny, fontosságra azonban óriási központjában — a diencephalonban. A magas vérnyomás ennek a sérülésnek a tünete”.

A lélek mélységei nyilván meg a rejtőzködően szemérmes vallomásban, a hipertónia bekopogásáról beszélve: „Mostani betegsége ötvenhárom éves korában, testi és szellemi ereje teljében érte... Az év vége felé munkája csökken, azonban egy eredeti műve miatt súlyos erkölcsi szorítóba kerül; barátai ellene fordultak, jellemében támadták, a mű lektorai lelkiismeretét teszik nehéz próbára”. És egy nap „otthon lefeküdt, de aztán fölébredt, eszébe jutottak a legbántóbb megjegyzések, az a fájdalmas távolság, amelybe kortársaitól került, s egyszerre csak azt érezte, hogy a szoba lassan egy fél fordulatot tesz körülötte. Megpróbált fölkelni, de lábai csődöt mondtak. A szobában alvó feleségét hívta segítségül...” Úgy tetszhetett ekkor, hogy elveszett ember, hogy ugyanaz a sors vár rá, mint kedves íróira, akikben azt látta, torzójuk maradt csak meg; az indulatuk nagy volt, de gyorsan égett, és ezért szárnyaszegetten merültek a halálba, a meghasonlásba, a némaságba. Volt elég ok a sérelemre, „hoppok”, hogy a vérnyomás nekirugaszkodik (kuriózumként is: az egyik grafikon alatt ott az R betű kétszer is: egyszer a pártközpont telefonja, másodszer egy öt-hatórás kihallgatás Rákosinál) és a vele járó izgalmak. Mindez pedig példázatnak, hogy a lélek csapdába esése mellett ott van a zuhanó testé is. „Összeszámoltam: legalább tizennyolc-hússzor kerekedtem föl, s hagytam ott »zűrös« életemet” — mondja, bizonyosággal a szorongó lélek riadalmainak.

Ezekben az időkben ismeri fel alaptermészetének egyik fő vonását, amely ott dolgozott menekülésvágya mélyén — az idillben. A veszélyeztetettség tudata legtöbbször megkeresi az idill tájait: az elvágódó lélek szívesen időz képzelete Tahiti-szigetén, az álmok világá-

ban. Németh László idillje „szépen beosztott nap, abban sok jól menő munka, zavartalan környezet — s olyan emberek szomszédsága, akiknek az életét nagyjából helyeslem. Vásárhelyi életem is — könnyen viselt szegénységével, az üldözők távoli zsvajával rövidebb pánikoktól megszakított idill volt”. Amikor kialakul egy ilyen életforma a „betegség násznapjaiként”, fellángol a munkakedv, de milyen tragikus, hogy legtöbbször a magánosság árán kell megváltania a kegyelmét. Sivatagban vergődő vándor lel így oázisra, mint ahogy ő az idill dolgos rendjébe temetkezik:

„A korai étkezések s egy délelőtti, délutáni séta pontos munkaszakokra osztotta a napot. Előbb csak olvastam, de igen hamar már írtam is; reggel két órát, a II. József drámám — délután pedig a feleségemnek diktáltam Tolsztoj egyik darabjának a fordítását. Lányomék a születésnapomra kihozták a nagy rádiójukat; sok zenét hallgattam. Munkafüzetemben drámatervek, szimfóniaelemzések, az öszö-vetségről szóló mű kivonata, a Hatvany Lajostól kölcsönkapott Petőfi-
emlékgyűjtemény mondatai tolongtak egymás hegyén-hátán...”

S még ez sem a teljes kép: az idillt eltipró fásultságok, a boldog percekbe beledúló külvilág üzenetei is fel-felsejlenek, magyarázva, hogy a nagyra hivatott íróból miért is lett „kísérletező ember”, milyen körülmények között kellett kihordania az utóbbi tizenöt-húsz esztendőben keletkezett műveit, milyen szorításokból és szorongatottságokból kellett kivágnia magát, keresve a módot, hogy hú maradhasson önmagához.

A kísérletező ember nem kerül a Németh László-művek élvonalába, de dokumentum-kötetként helye nem lesz méltatlanul az utolsók között sem, ott lesz mindig a nagy művek közelében, hogy ha az ember felől közeledünk hozzájuk, magyarázata, a nagyobb alkotásokba szökött erő és indulat értetője és fokmérője legyen.

HUMANIZMUS ÉS ÉRTELMISÉG

A SZLOVÉN HUMANISTA ÉRTELMISÉG SZEREPÉRŐL

Taras Kermauner

A mai szlovén humanista értelmiség válságát éli. Így folytatja és következetes marad a több mint százéves tradíciójához. Azzal a ténynyel, hogy ennek a tradíciónak egyes kiindulópontjai és alapelvei problematikussá váltak, problematikussá vált maga a tradíció is. A múltban jelentkező válságait mindig sikeresen átvészelte, és ismét be tudott kapcsolódni a társadalmi fejlődésbe; szükség volt szerepére. Mai válsága sokkal súlyosabb, azért is, mert benne élünk, és mert felvetődik a kérdés: hogyan is tudnánk átvészelni. Mi több: egyáltalán képesek leszünk-e átvészelni? A humanista értelmiség előtt további létezésének értelme válik kérdésessé.

Ezekre és a velük kapcsolatban fölmerült kérdésekre csak a szlovén értelmiség történelmi fejlődésének kimerítő analízise adhat választ, úgyszintén szociális tulajdonságainak az európai történelemmel és külön a középkori értelmiséggel való összehasonlítása; társadalmi szerepének elemzése, elve, eszköze, jelentősége, célja; összehasonlító analízis az értelmiség szűkebb történelmi mozgalma és a társadalom tágabb értelemben vett történelmi fejlődése között stb. stb. Egy ilyenfajta analízis először is arra mutatna rá, hogy elértünk-e már olyan történelmi pontra, ahonnan lehetséges volna a helyzet áttekintése, és hogy képesek vagyunk-e határozatokat, ítéleteket hozni a szlovén humanista értelmiség távlatairól, illetve elhalásáról. A másik kérdés az — ha az első feltételt ki tudtuk elégíteni —, valójában milyen is az a távlat és mik az elhalás okai.

Ennek az írásnak nincsenek ilyen irányú törekvései (ehhez a munkához alaposabb és szisztematikusabb előtanulmányozás szükséges).

Ennek az írásnak csak az a célja, hogy figyelmeztessen a problémára, és olyan dolgokra mutasson rá, melyek talán részben segítségére lesznek egy kimerítőbb, átfogóbb elemzésnek.

1. Milyen összefüggés van a humanizmus és az értelmiség között? Miért tartunk humanista értelmiségnek egy meghatározott értelmiség-típust?

Ma, amikor az antropocentrikus világnézet győzedelmeskedett a teocentrikus világnézet felett, a társadalmi rétegek és az egyén is arra törekszenek, hogy törekvéseik humanista értelmet nyerjenek. Semmilyen tevékenység nem kielégítő, ha az első pillanatra anyagnak is tűnik. Az emberek — hogy megélhessenek — meghatározott munkát végeznek, arra törekszenek, hogy a munkájuk ne csak véletlen, pillanatnyi, értéktelen, relatív, hanem hogy abban a pillanatnyi véletlenül értelmes, maradandó, értékes legyen; életük és munkájuk egy mélyebb értelmének az igazolása. Az istent mint értelmet és mint az emberi törekvések alapját az ember saját magával cserélte föl. Az, hogy mi és ki az ember, nyílt kérdés marad; szabad prédája a legkülönbözőbb magyarázatoknak: az én emberétől az egyén emberén át az osztály emberéig, a réteg emberéig, a faj emberéig, a társadalom emberéig; az anyagi szükségletek emberétől az eszmék emberéig, az élvezetek emberétől az állam emberéig, és így tovább. Humanista törekvéseink sokfélék lehetnek, egyik példától a másikig még ellentétesek is. Így napjainkban egész sor olyan nézet ismeretes, melyek önmagukat humanistának vallják. Miért van mégis az, hogy csak egy társadalmi réteg egy bizonyos típusának adatott meg az a jog, az a kivételes megtiszteltetés, hogy humanista értelmiségnek nevezze magát?

Nem az a probléma, hogy ez az osztály humánusabb, emberibb, morális szempontból értékesebb a többiekénél. Tagjai, például ügyvédek vagy bírák, együttműködnek a jogi rend megőrzésében és fenntartásában, munkájuk nélkül, legalábbis eddig, elképzelhetetlen volt az emberi társadalom; hivatásuk az ember szolgálata. Ugyanez vonatkozik az orvosra is, aki az ember életére ügyel, a katonára, aki egy meghatározott ország népét védi az esetleges támadásoktól, vonatkozik a munkásra, a földművesre, akik gazdasági javakat termelnek és a megélhetést biztosítják. Ha a katonák kasztjáról beszélünk és nem a humanista katonákról, az orvosok kasztjáról és nem a humanista orvosokról; mégiscsak a humanista értelmiségről van szó, mert ennek az értelmiségnek közvetlen feladata a humanizáció, az egyéniség nevelése, művelése és az embertelen társadalom emberségessé tétele. A humanista értelmiség ezek szerint felöleli a művészet, a kultúra, az újságírás területét, tehát kultúr munkásokról van szó. Tárgyuk az embernek mint kulturális jelenségnek az elemzése. Annak az elemzése, amiben az ember él és ami maga az ember (történelem, társadalom, szokások, viszonyok stb.), ami alapértékként szolgál: először is: tökéletes-e az ember; másodsor: milyennek kell lennie az embernek; harmadszor: mit kell tenni, hogy az ember tökéletes legyen. Tehát — elemzés és a kultúra s a morális nevelés területén való tevékenység.

A humanista értelmiség nem zárt és teljesen meghatározott társadalmi réteg (mint például a papi rend), mert tevékenysége sokszor más társadalmi rétegek és kasztok tevékenységeire is jellemző: abban

az esetben, amikor az ember és a társadalom analizálásával és megjavításával egy kulturális szinten foglalkozik. Ilyen eset több is van. Példának vehetjük a szlovén nemzeti megújódást, amely gazdasági-szociológiai jellege mellett még eszme is volt; ebből a harcból a nép is kivette a részét. Ugyanez vonatkozik a háború utáni antibürokratikus restaurációs liberalista mozgalomra is. Ilyen történelmi pillanatokban sok társadalmi réteghez tartozó ember kötelezi el magát bizonyos társadalmi jelenségek bírálására (német nacionalizmus, bürokratizmus) és olyan megoldások keresésére, amelyek révén e jelenségek felszámolhatók — és mindkettőre nemcsak a politikai szervezés területén, hanem a morális-kulturális emberi társadalom színterén is.

Éppen ezért humanista értelmiségnek nevezzük azt a társadalmi réteget, amely a munkamegosztás feltételeiben, amelyet az utóbbi száz évben Európa megért, hivatásosan foglalkozik olyan dolgokkal, amelyekkel nem hivatásosan a többi társadalmi réteg is foglalkozik; tehát oly ténykedéssel, amely nem korlátozható csupán hivatásos munkára. Általános emberi és ezek szerint a hivatás és a társadalmi rétegek kereteit rombolja.

2. Milyen volt a humanista értelmiség helyzete az osztálytársadalomban?

A szlovén humanista értelmiség a XVIII. században jelenik meg, és konkrétabb formát is e század vége felé ölt. A középkori társadalmi rendszer felbomlásával egy új termelési mód jelentkezik — bár még mindig nagyon szűk területen és a provinciális elmaradottság feltételei között, ami az akkori szlovén vidékekre volt jellemző —, mint az autokrata hierarchikus társadalmi felépítés hanyatlásának kezdete. Az egyház mellett, amely eddig egyedüli hatalom volt a szellemi élet területén, most feltűnnek a laikusok, akik antiautokrata és demokrata eszméket hirdetnek (pl. Linhart Beaumarchais Figarójának adaptálásával). Ezeknek az embereknek felvilágosult eszméi a legélesebb osztálytársadalmi formák ellen irányulnak: a gondolatszabadság, a szólás-szabadság, a tájékoztatás stb. mellett szállnak síkra. A felvilágosult értelmiség megteremti az ember-ideált, aki — az ideálisra törekedvén — az akkori nehéz valósággal száll szembe. Mégis ez az ember-ideálja csak idealizálása, értelmetlen mitologizálása a ma emberének, akit az új társadalmi-gazdasági felépítés szült.

A felvilágosodás humanista értelmisége a történelmileg haladó eszméket védte, amelyekért a kultúra területén harcolt. Az osztálytársadalom határain belül a nép érdekeit képviselte, bár önmaga nem tartozott a néphez. Ellenkezőleg. Kiváltságokat élvező kaszt volt, amelynek termelése semmi esetre sem volt azonos a széles néprétegekével. Míg a nép földműveléssel foglalkozott és azt a társadalmi réteget képviselte, amely a társadalom anyagi bázisáról gondoskodott, az értelmiség szabadon, gond nélkül foglalkozhatott a társadalom fejlődésének problémáival, távlataival, a társadalmi igazságtalanságokkal és az emberi jogokkal. Fölvette a versenyt az egyházzal (amelynek hasonló a hivatása, mint a humanista értelmiségnek, csak egy teocentrikus társadalmi, szellemi rendszerben), arra törekedvén, hogy helyette ő legyen a nép szellemi vezetője, irányítója. Mint társadalmi rétegnek,

ez a hatalom funkcióját is jelentette, elsősorban a szellemi élet területén, majd a politika területén is.

Ez az álláspont jellemezte a humanista értelmiség fejlődésének első szakaszát. És ez jellemezte a továbbiakban is. Abban a pillanatban, amikor a humanista értelmiség nem elégedett meg csupán a szellemi életben elért kiváltságos helyzetével és gazdasági-államhatalmi kiváltságok megszerzését is megkísérelte, megszűnt humanista lenni, hogy állami, bürokrata, tisztviselői, technokrata, klerikális stb. értelmiséggé váljon. Az uralkodó társadalmi viszonyok elleni harca miatt és mert a demokratikusabb emberi viszonyok (a szabadabb gondolkozás és az igazságosabb társadalom) mellett foglalt állást, az akkori hivatalos államhatalom ellenségének, a fennálló rendszer rombolójának tekintette, ezért mindjobban mellőzi, sőt számúzi; lehetetlenné téve, hogy gazdasági és politikai kiváltságokat élvezzen. Viszont annak az értelmiségnek, amely elfogadta a fenti kiváltságokat, le kellett mondania a meglévő körülmények igazságtalanságai ellen vívott harcról, és a rendszer szolgálatába kellett állnia. Az embert és a társadalmat többé nem humanizálta, abban az értelemben, hogy megváltoztassa a valóságot, hogy növelje az ideális emberré válás vágyát, hogy a fennálló társadalmat ideálisabbá, az ember számára megfelelőbbé tegye. Annak a védelmére állt, ami létezett, és az igazi ember számára a továbbiakban azt a réteget jelentette, amely a fennálló társadalmi felépítéshez, a szokásokhoz, a mérsékletes szabadsághoz, más szóval az adott osztály-társadalomhoz és az emberhez mint rabhoz tudott idomulni.

Mindezt szépen illusztrálja Levstik, majd később Cankar harca a konzervatívok ellen. Bleiweisnek, Costának és a többi, Levstik ellenségeinek humanista ideálja az akkori ausztriai egyház-állam és szellemi rendszer, amelyen belül a szlovén nemzeti eszméért harcoltak. Amennyiben a társadalom demokratizálódásáért küzdöttek (és bizonyos határokig valóban harcoltak érte: a szlovén nemzetiség elismeréséért vívott harc egyben harcot jelentett az autokrata államhatalom kizsákmányolása és a német sovíniszta expanzió ellen is), a társadalom humanizálása mellett is kiálltak. De ez a humanizáció már akkor sem volt teljes, mert túlságosan korlátozott és deformált volt, ugyanis vagy figyelembe se vette a demokratizálódás többi elemeit, vagy pedig harcolt ellenük. Ez az értelmiség nem volt más, mint kispolgári, képviselő, politizáló, gerinctelen stb., és a németek elleni harcát azzal a törekvéssel azonosította, amely a nép feletti uralmának megőrzésére szolgált. A nép vezetőjéből és támogatójából az államhatalom hordozója lett. Gazdaságilag bebiztosította magát, majd megpróbálkozott bekapcsolódni a gazdasági eszközök kapitalista termelésébe. A nép haszna a haszonszerzést jelentette számára.

Ez a hamis azonosítás arra készítette Cankart, hogy a „nemzetet” elválassza a néptől. A „nemzet” azokat foglalta magába, akik a nép nevében önmagukkal törődtek, míg a népet továbbra is, sőt még jobban kihasználták. Az igazi humanista értelmiség az volt, amely nem tette magáévá a polgári mesterkedést, a gazdasági kizsákmányolást, hanem továbbra is a nép szellemi irányítója, vezetője maradt. Így a humanista értelmiség mozgalmából különböző hivatások lettek, mint például ügyvédi, bírói, orvosi stb. Cankar azonosította a humanista értel-

miséget a proletariátussal; a művészeket bérmunkásoknak nevezte — ami természetesen csak részben igaz. A proletarizált humanista értelmiség megőrizte alapkiváltságát: a szabad szellemi élet lehetőségét. A fizikai munkás csupán több kapitalista vállalat közül választhat; a humanista értelmiség viszont különböző szellemi rendszerek közül, amelyek között a szocialista rendszer is fellelhető. A munkások tevékenysége a több és a jobb termelésre korlátozódik (tehát elsősorban a vállalkozó hasznára). A humanista értelmiség akciója szabad: írásaiban harcolhat azok ellen is, akiktől gazdaságilag függ, más szóval azok ellen is, akik az írásait megveszik és olvassák.

Amikor a proletariátus tudatára ébredt elnyomott helyzetének, és harcolni kezdett a termelésen kívüli akció lehetőségéért (szakszervezet és politikai tevékenység), történelmi feladatot vállalt magára; az ember és a társadalom humanizálását. Harca nem lehetett teljes egészében a kultúráért — a kultúra területén a kultúra eszközeivel — folytatott harc, kezdettől fogva a gazdasági érdekekért való küzdelem volt. Nem lehetett csupán az eszme megváltoztatásáért, hanem a fennálló termelési viszonyok megváltoztatásáért vívott harc is. Kitűnt, hogy igazi és lényeges humanizáció csak akkor lehetséges, ha a termelési viszonyok megváltoznak: ha a kapitalista termelési módot megszüntetik, az osztálytársadalmat osztály nélküli társadalommá, a tulajdont közös tulajdonná változtatják. Mindez arra mutatott, hogy az eszmék az életmódtól függenek. Ezért kikerülhetetlen volt a következtetés: csak akkor tudjuk megváltoztatni az embert, az ember tulajdonságait és tudatát, ha megváltoztatjuk az életmódját, azaz elsősorban a termelési módot.

Az említett felfogás viszont csak nehézkesen, lassan tört be a szlovén humanista értelmiség soraiba. Több mint harminc év múlva (a század első harminc éve) fogadta el az értelmiség. Erre az időszakra esett a humanista értelmiség még egy válsága is. Az a reménye, hogy az SHS államban legalább a nemzet követeléseinek eleget tesznek, nem vált valóra. Amennyiben a humanista értelmiség államalkotóvá vált, annyiban távolodott humanista feladatától: saját nemzeti eszméinek árulója lett, hogy a szociális szempontokat ne is említsük. De a nehéz gazdasági és társadalmi körülmények éppen az ilyen államépítést tették lehetetlenné, és a humanista értelmiség, ahelyett hogy eltűnt volna a polgári társadalomból — abban az esetben, ha materiális problémái megoldódnak —, elárulja saját magát; terjeszteni és erősíteni kezdi a humanista tevékenységet egy egész sor hivatásban, melyek Ausztriában kifejezetten polgárivá válnak (professzorok, ügyvédek, mérnökök...). A rossz társadalmi helyzet arra készítette az embereket, hogy jobban és többet foglalkozzanak a társadalom problémáival. Bár ez az angazsáltság politikai, de ez a politikai akció humanista nézetekkel volt szorosan és mélyen átszőve. Az ember és a társadalom megváltoztatásához vezető akció kettős: politikai-szervezési és morális-kulturális.

Közvetlenül a forradalom előtt ellentmondó (klasszikus) a humanista értelmiség helyzete. Egyfelől harcolt a fennálló — osztálytársadalom és a kizsákmányoló — állami rendszer ellen, másfelől pedig még mindig őrizte szellemi kiváltságait. Éppen azért, mert őrizte, harcolt

hatott a polgári rendszer ellen, a proletár társadalmi rendszert választva. (Bár ez nem következett társadalmi, gazdasági és szociális helyzetéből — viszont a proletariátus harca éppen szociális helyzetének következménye és csak másodsorban eszmei.) Szociális funkciója szükségszerű volt. Olyan körülmények között, ahol a proletariátus és a többi népréteg politikailag nem eléggé fölvilágosult, a humanista értelmiség volt az, amely ébresztgette és analizálta az objektív társadalom (politikai, nemzetközi, gazdasági stb.) helyzetét, ugyanakkor a tradicionális szlovén és emberi értékek elérésére ösztökélte (kapcsolatot jelentett az európai és a szlovén történelem között, a proletariátus harcában felfedezte az emberért folytatott harcot). Lényegbevágóan fontos kapcsolatot jelentett az illegális kommunista párt (amely ezt a harcot vezette) és a népi tömegek között, melyekért harcolt.

3. Milyen volt a háború előtti szlovén humanista értelmiség mentalitása?

Nagyjából két háború előtti időszakot különböztethetünk meg (1920 és 1940 között): az első a spiritualista, a második a társadalmilag angazsált időszak. Ez a kettősség a humanista értelmiség lehetősége: humanizálhatja az embert mint személyt, mint tudatot és humanizálhatja mint társadalmi lényt; hathat az emberi viszonyokra, az emberek életfeltételeire, és azokra a szervezetekre, amelyek ezt kialakítják stb.

Az első időszak — spiritualizmus — reakció az első világháborúra, Ausztria összeomlására, a kiábrándulást hozó SHS államra, arra a kísérletre, hogy az értelmiséget bekapcsolja a társadalmi-állami rendszerbe, hogy védelmére keljen, hogy a mítoszainak (vidovdani, integrális jugoszláv racionális-tradicionális katolicizmus stb.) védője legyen.

A társadalom és az egyén humanista nivójának esése, a humanista értékek tönkremenése, az élvezetek rohamos térhódítása, a múltó percek imádása és az érzéki gyönyörök hajszolása, az anyagi szempontok és előnyök térhódítása stb. a humanista értelmiséget olyan értékek keresésére ösztökélte, amelyeknek a banális valóságon, az anyagi szempontokon kívül az érzékek és a pillanatok fölött kellett volna állniuk. Ez a reakció, mindegy, hogy vallásos vagy vallásellenes, mindenesetre kifejezetten individuális. Igaz, hogy vallásos változata az emberek közösségét vagy a tiszta lelkek közösségét követelte meg, a tudatok összességét, amely közös hittel, egy húron pendüléssel, egy tónussal: az istennel van átítatva. Az emberek közötti kapcsolat megteremtése az istennel való kapcsolatot is jelentette. A fiatal katolikus értelmiség az emberiség szellemi reneszánszát kísérte megteremtteni.

A második periódus reakció az elsőre. Nemsokára nyilvánvalóvá lett ugyanis, hogy az objektív világ édeskeveset törődik az egyén szellemi reneszánszával, és az ilyen spiritualista akció inkább a fiatalság óhajának kifejezője, mint a valódi lehetőségeké. Kitudódott, hogy lényegében a kozmikus végtelenbe való szökésről van szó, s ez még csak kompenzációs mítoszt jelent a meghatározott társadalmi felekezet helyett: a társadalmilag szűk, fejletlen tudatnak a Lélek, az Igazság, a Szépség szféráiba való illúziószerű és idealista átalakulása. Mindez azt jelenti, hogy a spiritualista irányelvű humanista értelmiség nem való-

sítja meg feladatát — nem humanizál, hanem csak elképzei magáról és elgondolja a humanizálást. Mindez szellemi játékká, szellemi gyakorlatá alakul. A humanizálás erre az értelmiségre korlátozódik — ami lényegében ellentmond az egész szlovén humanista értelmiség tradíciójának, amely a népet képviseli; szerinte csak egyetlenegy humanizálás lehetséges: totális.

Így 1930 után mindjobban teret hódít a társadalmilag angazsált irányzat. Hogy elfogadták — közvetlenül a háború előtt —, ebben nagy része volt a nemzetközi helyzetnek (a faszizmus győzelme a szlovén nép pusztulását jelenti; a faszizmus ugyanis a német és az olasz nacionalizmus, valamint az imperializmus leple alatt jelentkezik). A gazdasági válság, a Szovjetunió felfedezése mint a szlovén nemzetiség létezésének egyedüli kezeze egyúttal a Szovjetunió eszméinek a feltárását és megismerését is jelenti. Az az irányzat győzedelmeskedett, amelyet már Cankar is előre látott (bár a spiritualista irányzatnak is voltak forrásai Cankarnál — csak más, kiegészítő műveiben): az ember humanizálása — a személyé is — csak abban az esetben lehetséges, ha a társadalmat is humanizáljuk, azaz ha eltüntetjük az osztály-, a kizsákmányoló viszonyokat, ha megszüntetjük magát a kapitalizmust stb. Ezt a harcot a proletariátus vezeti, amely egyedül rátermett, és képes győzelemre is vinni. A humanista értelmiség feladata, hogy a proletariátust harcra ösztökélje, újabb és újabb néptömegeket tömörítsen köré, kiegyenlítődjön vele, megszüntetve sajátos hivatását, a proletariátus szolgálatába álljon.

Ez az értelmiség mégsem elgondolásai szerint cselekedett. Azt hitte, hogy kiegyenlítődjött a proletariátussal. Valójában szellemi kiváltságait továbbra is megtartotta. Ebben nem alakoskodott. Szellemi szabadságában egyáltalán észre se vette kiváltságát, hanem valami mást látott benne, ami az embertől elidegeníthetetlen, és ami nélkül az ember nem ember. Éppen a szellemi szabadság tette lehetővé, hogy a proletariátus tudatára ébredjen történelmi szerepének (a filozófia segítségével, amelyhez éppen a humanista értelmiség által és segítségével jutott). A szellemi szabadság utáni vágy mindeddig nem volt eléggé erős a proletariátusban, s ez érthető is: nem volt rá lehetősége, mert először is megélhetését kellett biztosítania. Éppen ez volt az osztálytársadalom egyik legnagyobb büntette. Mihelyt azonban megszabadul a kizsákmányolástól, amikor egyenlő lesz a társadalom többi rétegével, szellemi szükségleteit rendkívül gyorsan kifejleszti.

A humanista értelmiség valójában a forradalom idejére halasztotta a proletariátussal való kiegyenlítődéését. Ebben a forradalomban oldódnak meg az eddigi összes társadalmi ellentétek. Eltűnnek a kizsákmányoló osztályok, a proletariátus viszont nem lesz új uralkodó osztály, hanem csak az osztály nélküli társadalom hordozója. Megszűnik a hatalom, az erőszak, a szellemi korlátoltság, a gyűlölet, a kenyérharc, a kulturálatlanság, a politizálás és elsősorban az igazságtalan társadalmi berendezés, az éhség, a háború stb. A kialakuló kultúra a múlt minden pozitív vívmányát tartalmazni fogja. Eltűnik mindaz, ami a múltban rossz volt és embertelen. Teljesen új világ születik.

Szemmel látható, hogy közvetlenül a forradalom után a forradalom és a társadalom ilyenfajta képe mítikus, a hiten, a várakozá-

son, az értelmiség (és a nép) jövőbe vetett hitén alapult, ami annyira fog különbözni a mától, mint az ég a földtől. A háború előtti szlovén humanista értelmiség társadalmi orientációjába becsempészte magát (azaz megmaradt) egy határozottan vallásos elem. A fennálló történelmi körülmények racionális elemzése a forradalommal megszakadt, és a továbbiakban — az értelmiség tudatában — csak úgy látszik lehetségesnek, ha a forradalom a világot változtatja meg alapjaiban. A spiritualista humanista értelmiség minden reményét az ember belső világában látta, és mind a két áramlat közös vonása az volt, hogy sokkal többet vártak, mint amennyit ezen a világon meg lehetett valósítani és elérni. Ebben mutatkozott meg a háború előtti humanizmus korlátoltsága. Bár — mint humanizmus — lényegében antropocentrikus és antiteista, mégis egész sor teista — reliigiózus — jellemvonást őrzött meg. A humanista értelmiség az ember humanizálását kezdettől fogva metafizikusan és dogmatikusan fogta fel. A szlovén nép már századok óta teleszívódott az emberről, az emberek testvériségéről, a szabad társadalomról, a földi paradicsomról, a jó emberekről, a szép, a nemes, a becsületes emberről alkotott álmokkal. Mindazoknak a kínoknak, szenvedéseknek, melyeket a nép történelmén keresztül átélt, csak akkor lesz értelmük, ha paradicsommá változtatják a földet.

Az emberről és a világról alkotott kép gyerekesen manicheista. A valódi, igazi ember jó, szép ember, és a valódi, igazi társadalom ellentmondás nélküli, testvéri társadalom. Mégis mindkét dolog csak mint vágy, álom létezik a szívekben és a képzeletben: a világ sötét hatalmai nem engedik, hogy ezek az álmok és kívánságok beteljesüljenek. Felváltva egymást követték ezek a sötét hatalmak: feudalisták, németek, olaszok, a nagyszerb burzsoázia, szlovén burzsoázia, kapitalisták, klerikálisok, liberalisták stb. Az igazi ember nem kigondolt, már jelen volt, már a szívekben, az érzésekben létezett, csupán az hiányzott, hogy a valódi társadalomba lépjen. Az ember megvalósítása nem teremtetést jelent a történelmi folyamatban, hanem csak a sötét hatalmak eltávolítását jelenti, hogy az ember — a már jelenlevő — igazi alakja külsőleg is kifejezésre jusson. Ezért volt az igazi ember az a kis ember, akinek az idegen, ellenséges társadalom nem engedte meg, hogy kifejezésre jusson, aki csak a saját határain belül maradt igazi: a lelki vágyódásaiban. A forradalom az ellenséges hatalmak eltávolítását jelentette. Amikor eltűnnek, a társadalom és a történelem egyszerre és spontánul az igazi emberekkel lesz azonos. Az ember és a társadalom humanista átformálása nem valami új, nem az ember teremtését jelenti, hanem a tényeknek, a történelemnek a már létező emberrel való összehangolását jelenti. Vagyis: az ember alkotásaival, akciójával, gyakorlatával nem önmagát alkotja meg, hanem a környezetét, amelyben élni tud. Az ember tehát az előző ember lényegén alapul. Ezért már önmagában véve is értéket jelent — mindannak ellenére, amit csinál. A legrosszabb esetben rossz tettekkel csak rontja ezt az elsődleges egzisztáló szubsztanciát, a jó cselekedettel viszont igazolja.

Ennek a mítosznak az volt az alapja, hogy minden rossznak (az éhségnek, szenvedésnek, kihasználásnak, nemzeti igazságtalanságoknak stb.) a javak igazságtalan elosztása az okozója. Egyszerűen: ha a kapitalisták kevesebbet költenének, akkor minden munkásnak elegendő

kenyérre való jutna. Ha a németek és az olaszok nem igáznák és nem denacionalizálnák a szlovéneket, akkor a szlovén népnek semmi gondja nem volna és boldogan élhetne. Ha egyesek nem ragadnának magukhoz túl sok hatalmat, akkor a hatalmat fel lehetne egyformán osztani stb. A probléma tehát morális természetű: ha az emberek becsületesek volnának, akkor mindenkinek jó lenne (a forradalom igazságos elosztást jelent).

Ez a meggyőződés képezte a háború előtti szlovén humanista értelmiség mentalitásának alapját. A társadalmi akció, amelynek magát szentelte, csak következménye és származéka ennek a meggyőződésnek.

4. Hogyan élte át a szlovén humanista értelmiség a forradalmat?

Úgy várta a forradalmat, mint az „utolsó harcot”, arra számítva, hogy végre megoldódnak az emberi és társadalmi ellentmondások. Aktívan támogatta és fenntartás nélkül részt vett benne. A mentalitása szerint cselekedett, arra törekedve, hogy a gyakorlata ne távolodjon el az elméletétől. Úgy fogadta a forradalmat, mint történelmi lehetőséget (és egyben úgy is, mint szükségszerűséget), hogy önmagát megsemmisítse. Ez az önmegsemmisítés természetes lesz, mert a forradalommal a többi társadalmi réteg is megsemmisül; egy egységes dolgozó népet alkotva. Megsemmisülése azonban nem fogja jelenteni azt is, hogy lemond eddigi szellemi kiváltságairól, elsősorban szellemi szabadságáról, hanem ellenkezőleg: a többi réteg is magáévá teszi ezt a kiváltságot, és a forradalomban olyan lehetőségeket teremt, amelyeket valóban ki is használ. Így többé nem lesz kiváltság, hanem az ember és a társadalom egy általános tulajdonsága és jellemzője. Az, ami az emberre jellemző ma — ideális, holnap is jellemző lesz — valódi. Más szóval: a proletariátus, a dolgozók, a társadalmilag angazsált humanista értelmiség szellemi arculatához fognak közeledni. A proletariátus, a dolgozó nép valóban lemond addigi szellemi tevékenységéről, mert az hamisított szubsztitúciót, kihasználást, izléstelen tömegkultúrát és ravasz politikát jelentett, hogy a kizsákmányolók a leigázott tömegeket sakkban tartsák, sötétségbe, elmaradottságba taszítsák. A dolgozók a társadalmi élet tudatos és kritikus irányítóivá fognak válni. Értelmiségre nem lesz többé szükség, mert az egész társadalom át fogja venni a funkcióját.

Az elképzelés valóban humanista volt, csak mégis irreális. Téves feltevésen, vallási és mitikus elemeken alapult. Az osztálytársadalomból az osztály nélküli társadalomba való átmenetet nem úgy fogta fel, mint a konkrét harc folytatását új körülmények között, mint a kínos és hosszú társadalmi korszakok folytatását, hanem úgy, mint egy új állapotba való egyszerű ugrást. Ezt az illúzióját később drágán fizette meg.

Ilyenek voltak reményei és meggyőződései az 1941—1945-ig terjedő időszakban. A valóság viszont sokban különbözött ettől. A forradalom ugyanis teljesen konkrét társadalmi tény, ami, bár lényeges törést jelentett a szlovén nép történelmében, a klasszikus kizsákmányolók és osztályok összeomlását, a nemzeti karakter megváltoztatását stb. jelentette, tehát valami egységeset, de ami mégis a valódi emberi történelem határain belül marad minden kikerülhetetlen ellentmondásával. A forradalom még nem volt az a szükségszerűség birodalmából a

szabadság birodalmába való ugrás, amelyről Marx beszél, és amellyel az emberi történelem — az, amelyről tudunk — befejeződik. A szü-
kölködés mint történelmi tény megmaradt. Megmaradtak még az állam
ellentmondásai, a primitivizmus, az elmaradottság, a háború vesze-
delme, az osztálytörekvések stb. Ezért a forradalmat teljesen objektí-
ven kellett irányítani, sőt az ideális humanista elvekkel összhangban,
és természetesen még inkább a kikerülhetetlennek látszó, bár ember-
telen társadalmi tényekkel összhangban; hiszen a forradalomban
győzni is kellett.

Az utóbbi százötven évben (a szlovén történelem egy periódusában)
a humanista értelmiség a humanizáció irányítója volt. Úgy gondolta,
hogy most ezt az irányítást átengedheti a népnek. Valójában az osztá-
ly politikai erőinek a kezébe adta. Az ilyen kiélezett történelmi hely-
zetben a szellemi értelmiségnek át kellett adnia helyét az anyagi-gaz-
dasági-katonai harcnak, hogy a társadalmi feltételeket megvalósítsa.
A szellemi humanizálás feltételei ezek szerint forradalmi politika lett.
A totális politizálás időszaka következett.

A humanista értelmiség akciója a politikai erők akciójától függött.
Az értelmiség mindenesetre belátta, hogy mindez elkerülhetetlen a
forradalom ideje alatt. Ezért szándékosan — bár ideiglenesen — a
politikai erők agitációs és propagandisztikus szakaszává alakult.

5. Milyen úton haladt a szlovén humanista értelmiség a háború
utáni első időszakban?

Mindjárt a felszabadulás után világossá vált, hogy a forradalom
még nem fejeződött be. Kitűnt az is, hogy a más, igazságosabb elosztás
még nem jelenti ugyanakkor a szükséges javak bőségét is. Erősebb
gyáripárt és mezőgazdaságot kellett teremteni. A termelési eszközök
rohamos fejlődésére volt szükség. Az összes szubjektív vágyak, kíván-
ságok, akarások, áldozatok sem tudták az objektív tényeket felcserélni.
A fáradalmak és áldozatok ellenére pontos elemzésekkel stb. még nem
lehetett új világot teremteni. A valóság nem felelt meg a várakozá-
soknak.

Először senki sem akarta beismerni. Mindaz, amit feláldoztak és
amit hőiesen megteremtettek a múltban, ezért az ideális társadalmi
állapotért kellett végrehajtani, amely most előttünk áll. Letagadni ezt
az állapotot, annyit jelent, hogy kételkedünk az elmúlt tettekben és az
elmúlt gondolatokban. A humanista értelmiség ezért önmagával is és
másokkal is elhitette, hogy az ideális helyzetet elérte, csak még anya-
gilag kell megerősíteni. Az a meggyőződés vált általánossá, hogy az
ideális helyzet teljes elérése a gazdasági élet megszilárdításától, ettől
az igazán utolsó harctól függ. Az átmeneti időszak viszont a forra-
dalom folytatását, minden erőnek, érzésnek, gondolatnak egy cél ér-
dekében: a termelés növelése érdekében való további teljes koncent-
rációt kívánja.

A helyzet továbbra is forradalmi maradt. Az értelmiségnek to-
vábbra is folytatnia kellett a háború alatti funkcióját, az agitációt és
a propagálást. A népi tömegek, igaz, nem lettek szabadelvűbbek, de ez
követni fogja azt a gazdasági helyzetet, amely ki tudja elégíteni az
anyagi szükségleteket. Az emberek közösségét, mint egy harci arc-
vonulat, egy irányítás és egy gondolat vezérli. A szellemi szabadság

keresésére nem volt szükség, sőt káros volt, mert elterelte az emberek figyelmét az egyetlen feladat teljesítésétől, amely biztosítja az ideális helyzetbe való átmenetet: a termeléstől. Egy dologgal illik törődni: hogyan növeljük a termelést. De ezt a törődést magára a tervre hagyták. Nem annyira a szabad gondolkodásról volt szó tehát, mint inkább a jó szervezésről.

Először nem volt világos a valódi világ, a terv és a gyárosítás erőszaka, az ember alárendeltsége, éppen az ilyen helyzet eszmei magyarázata miatt. A valóság és a valóság magyarázása közötti különbség egy új veszedelmet jelentett. Ennek a különbségnek a felismerése megakadályozta volna a monolitikus és önfeláldozó termelés kiépítését; ezért nem volt szabad felfedni. Ennek a leleplezése, eltakarása a humanista értelmiség elsődleges feladata lett. De felvetődik a kérdés (akkor ugyan senki sem tette fel, esetleg csak sejtette): ez volna a humanista értelmiség feladata? Egyáltalán humanista-e ez az értelmiség? (És ezzel kapcsolatban érthető az a kérdés is, hogy miért értelmiség még mindig, azaz miért külön kaszt!)

Nem kellett hogy keresse az igazságot, mert az már megvolt, csak meg kellett valósítania. A humanista értelmiség ennek az igazságnak lett a végrehajtója, aktivistája és tisztviselője, aki lelkiismeretesen végze feladatát. Az eddig oly féltve őrzött tartalma (szellemi szabadsága), az egyénisége, az a vár, melyet egész idő alatt annyira védett a polgári utilitarizmus, az állami erőszak ellen, egyszerre olyan negatív lett, mint valami társadalmi, osztály-csökvény. (Így hozták tudomására, és hinnie kellett benne, ha nem akarta, hogy különbözzön a népi tömegektől, amelyek ilyenfajta belső világot nem ismertek.) Az új tartalom szerint az, aki önmagában a szubjektivizmus maradványait őrzi, aki különbözik (és a különbség a szubjektivizmus feltétele) az előírt szubjektivizmus magyarázatától, az csal, képmutatóan olyan dolgokat őríz, melyek a többiek számára megközelíthetetlenek, nem őszinte nem adja át magát teljesen az egyedüli és humanista harcnak, a gyáripar létrehozásának, egyszerűen: őrzi osztálykiváltságait.

A háború előtti időszakban két tevékenység került el a mítoszrá válást: a racionális analízis és a forradalmi gyakorlat. A humanista értelmiség mindkettőről lemondott az utóbbi években. Az analízist felülről ajánlották, a gyakorlatban pedig mint végrehajtó működött, tehát elidegenedett. Az értelmiség feladata éppen a mítosz népszerűsítéséből állt: abban, hogy megakadályozza a józanabb analízist (ami a sok vallásos várakozás után igazi sokk lett volna), és hogy propagandaszerűen az emberek tudatába ültesse azt a meggyőződést, amely szerint reményei teljes egészében beteljesültek, s most már új életet élnek, csak épp a felismerés hiányzik (az emberek azonban megőriztek valamicske észet is), amit megakadályoznak az osztálytársadalom előítéleteinek maradványai, régi felfogásai, téves gondolkodásmódja, egyszerűen: a szemek téves szerkezete. Az értelmiség feladata az volt, hogy megjavítsa a szemek szerkezetét, hogy eltüntesse az előítéleteket, és hogy tökéletesítse a gondolkodásmódot. Tehát: változtassuk meg nézésünket, és a valóság kicsérélődik.

A humanista értelmiség, az egykori harcos, az igazságpártoló stb. épp az ilyen harcok következtében (a történelmi folyamatok össze-

ütközései közepette nem találta fel magát, mert erre az időszakra nem volt felfegyverkezve eléggé fejlett fogalmakkal és eszközökkel) az igazság elleni harcos lett, az illúziók agitátora, ideológus és misztifikátor. Mindjobban elvesztette humanista jellegét, úgyhogy tudatlanul, állami-tisztveselői értelmiséggé vált.

Tévedését, melyet röviden próbáltunk bemutatni, ez a tény rútitotta el: elsődleges társadalmi helyzete pár éven belül gyökeresen megváltozott. Míg a forradalmat segítette és részt vett benne, az értelmiség lemondott anyagi önállóságáról, de megőrizte szellemi önállóságát (éppen ez ösztökélte a helyes analízisre és tevékenységre). Most a társadalmi imperatívuszokkal összhangban kezdi újból visszakapni az anyagi-kasztii helyzetét, a neki járó helyet a társadalomban, de elvesztette szellemi szabadságát (és ezáltal a kritika és az analízis lehetőségét). Azzal a ténnyel, hogy ezt nem ő vette észre és látszólag a háború előtti megszokott helyzetét élte, önmagát mint humanista értelmiséget, mint társadalmi réteget, a társadalmi adottság alárendeltjét igazolta. A háború utáni években, amikor a dolgozóknak anyagi szempontból nagyon nehéz volt a helyzete, a humanista értelmiség több kiváltságot szerzett mind anyagi, mind a hatalom tekintetében.

6. Hogyan folytatódott a szlovén humanista értelmiség fejlődése a háború utáni második időszakban?

Az értelmiség fokozatosan felismerte ezt az állapotot: a saját magáról alkotott elképzelés és a valódi szerepe között fennálló ellentétet. Ez elsősorban azért következett be, mert mindjobban gyanússá vált az az alap, melyre eddigi humanizáló feladata támaszkodott. Magának kezdett kérdéseket feltenni: az erőknak a gyáripar és a mezőgazdaság kifejlesztésére való ilyen totális mozgósítása sokkal tovább tarthat, mint ahogy előre látható volt. Mi, mai emberek csak a jövő anyaga vagyunk? Le kell mindenről mondanunk? Vajon humanista-e az embernek a történelem, a politika szófogadó végrehajtójává való változtatása? Az ilyen megcsonkított ember összhangban van-e azzal az emberről alkotott képpel, amilyent az új társadalom akar teremteni? Az új társadalomnak összegeznie kellene az eddigi társadalmi rendszerek pozitív vívmányait, és ezeket még jobban ki kellene fejlesztenie (nagyobb szabadság, tartalmasabb, bolder, őszintébb, átfogóbb élet). Ehelyett mi végrehajtók vagyunk, egy csavar a gépezetben, direktíva a direktívák világában.

Az emberek testvérisége nem valósult meg. Ellenkezőleg: a társadalomban egy új hierarchikus rendszer erősödött meg, az adminisztratív szocializmus, amely a bürokratizmus tendenciáját hordozta magában (az inercia logikája, a szovjet példa szerint, a gazdaságilag és kulturális szempontból elmaradottabb országrészek szerint bele is esne a bürokratizmus hibájába, ha az igazi forradalmi örökség nem hatna az ellenkező irányban). A bürokratizmus megszünteti a személyiséget (a humanista értelmiség nélküle hogyan létezhetne, és hogyan lehetne az ember még ember?). Nem fontos, hogy mit gondolsz magadban és magadról (tehát szubjektívan), hanem az a fontos, ami objektíve vagy (azt pedig meghatározza egy vezető réteg, amely az objektivizmust kibérelte). Mindez azt jelenti: nem annyira fontos, hogy mit érzel és mit gondolsz magadban, hanem amit a társadalomban képviselsz, ahová

tartozol, amit külsőleg csinálsz és amit beszélsz. Ezért azok a kvalitások, melyek emberré tesznek, elsősorban valamilyen szervezet tulajdonát képezik, valamilyen direktíváét. A humanista értelmiségnek propagálnia kellett ezt a humanizmust, amely minden humanizmus negációja.

Egészében véve az adminisztratív szocializmust az összes bürokratikus deformálódásaival sem tudta tagadni; ezzel a szocializmus ellen kelt volna ki a kapitalizmus oldalán, és valóban elmarasztalta volna önmagát is, a tradícióját és mindazt, amit az utóbbi százötven év alatt elért. Másfelől viszont nem tudott kiegyezni az adminisztratív életmóddal; napról napra mind jobban érezte, hogy az embereket deformálja, érezte, hogy az ilyen élet lehetetlenné teszi számukra, hogy belső és külső viszonyukat, érzéseiket a ténykedéseikkel, privát életüket a nyilvánossal azonosítsák (lehetetlenné téve tehát így azt, ami a szocialista humanizmus lényege: az oszthatatlan, önmagában harmonikus embert). A humanista értelmiség elismerte az ilyenfajta társadalom létjogosultságát, és történelmi — és ezzel emberi — szükség-szerűséget látott benne. Mégis egyidejűleg fedezte fel az emberi csonkítást és az adminisztratív-bürokrata életmód moráljának hiányát.

Ennek aztán teljes zűrzavar lett az eredménye. Az értelmiség egy ködös örvénybe került, amely semmilyen orientáció lehetőségét nem nyújtotta. Kapálózott, hogy szilárd pontot, valamilyen támasztékot találjon — és így lépett egy újabb úgynevezett romantikus, szentimentális humanista szakaszba, melyben önmagát siratta.

Ahelyett, hogy egy befejező történelmi szakaszba ért volna, egy új történelmi mozzanatban találta magát — és teljesen felkészületlenül. (A valósághoz való viszonya sok esetben olyan volt, mint az európai romantizmus viszonya a kapitalista valósághoz.) Ha továbbra is meg akart maradni humanista értelmiségnek és nem akart átalakulni állami értelmiséggé, folytatnia kellett a valóság bírálását, a humanista ideálok megteremtését, és a nép előtt fel kellett tárnia ezeket az ideálokat. De hogyan tegye mindezt, amikor a valósággal szemben való viszonya homályos, amikor előző ideáljai valótlannak és utópisztikusoknak bizonyultak? Első reakciója az volt, hogy megijedt a valóságtól — ez teljesen érthető: a humanista értelmiség csak hozzáidomult a proletariátus forradalmi politikájához, elfogadta harci módszerét olyan területekre is, amelyek számára kezdettől fogva idegenek voltak (anyagi-politikai-állami); hitt a proletariátusnak, mert azt gondolta, hogy segíteni fog neki saját reményeinek a valóraváltásában. Amikor rájött, hogy a proletariátus nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, kételkedni kezdett benne és módszereiben. Így nem azt cselekedte, ami értelmes és történelmileg haladó lett volna: hogy a valóságot legyőzze magának a valóságnak eszközeivel, azaz a valóságban keresse a győzelem lehetőségét; hogy egy lépéssel továbblépjen, és elfogadja a valóság felfogását, tovább fejlesztve és felhasználva tapasztalatait. Ellenkezőleg: hátat fordított neki, visszanyúlt régi felfogásaihoz, vagyis a múltba. Egyedüli támasztéka a saját — nagy — múltja és a felfogása volt. Újra felélesztette — noha teljesen megváltozott körülmények között. Felújította a háború előtti tradícióját.

Először is szóljunk arról, mi volt pozitív ebben a felújításban. A humanista értelmiség harcolni kezdett azokért az értékekért, melyeket még mindig értékeknek és nemeseknek hitt, de amelyeket a mostani társadalom elhanyagolt. Restaurálni akarta az emberi fejlődés egyik alapvívmányát, az emberi egyed formális jogát, a véleménykülönbség jogát érzésben és gondolatának védelmében (például kitartás). Tudta, hogy a tartalmasabb demokrácia addig lehetetlen, míg a formális demokrácia nem valósul meg. Nem szabad, hogy az eszmék egyetlen csoport tulajdonát képezzék, hanem szabad véleménycsereként kell jelentkezniük.

Ezeknek a hasznos és pozitív tevékenységeknek a tartalmát a módszer elcsúfította. A belsőleg gyáva, határozatlan, önmagában és tetteiben kételkedő, megtört szlovén humanista értelmiségnek nem volt mersze, hogy felfogásaival nyílt és őszinte harcba bocsátkozzon. Rettegett a bürokratizmustól, a megtorlástól, és ugyanakkor megszokta anyagi kiváltságait, amelyeket már jó ideje élvezett. Ezért nem védte álláspontját, nyilvánosan, világosan és nyíltan nem szegült szembe a bürokratizmustal, elveit filozófiai alapokra fektetve. Ha ez a tevékenysége nyilvános és világos, a bürokrácia rögtön megbélyegezte volna. Harci módszerének ravasznak, földalattinak, privátnak kellett lennie: egyes ütésekkel, hol itt, hol ott, aláásva, nevetségessé téve a bürokraták intellektuális tekintélyét. A harc akkor volt a leghatásosabb és a legeredményesebb, amikor kifejezetten személyi volt, amikor valakinek személyi véleményéből indult ki. Ezt a személyeskedést a dogmatikus bürokrata nem tudta eredményesen áthidalni. Ha az egyén nem bújt meg általános jelenség mögé, nem tudott határozni, választani, mert az egyednek nem volt helye fogalmainak hálójában. Ezt végig ki is használta. Arra törekedett, hogy kizárólag személyi színezetű polémiaát kezdjen, elsősorban olyant, amely semmit sem állít, hanem mindent csak kiforgat és kétségbe von.

Ez a módszer azonban meghatározta magát a tartalmat is. A demokratizálódás, amely nem teremtdődött meg nyílt harcban, korrupcióvá, liberális laissez faire-ré vált. A lényeg az volt: te ne háborgass engem, én sem háborgatlak téged. Hagyjuk egymást élni, mindenki gondolkozzék, érezzen a maga módján. Azt a fikciót, hogy a társadalomban minden rendben van és minden egy irányban halad, utóvégre el tudjuk viselni. Ez legyen adományunk a bürokratáknak. A fikció utóvégre nem is fontos, a lényeg a fontos. A fikció állami, külsőleg felfogott társadalom. Lényege az ember, az egyén saját belső világával.

Így a formális demokrácia a magánélet védősáncává vált. A kizárólag társadalmi akció éveken át kifárasztotta az embereket. Állandóan nem lehet önmagunk háta mögött állni, minden egyes törekvésünket az általánosnak, a személyi érzéseket a közös érzéseknek, az individuális életet az egységes életmódnak alávetni. Az ember utóvégre nemcsak társadalom, külső viszony, akció a termelésben, az állam szervezésében és a gazdaságban, nemcsak *homo politicus*. Az ember egyén is. Csak az egyéni érzés konkrét, és ha az általános tettek nem egyéni érzések kifejezései, akkor az emberek számára az általános tevékenység idegen, félelmetes, ellenséges. Az általános fogalmak és akciók

kimerítése részben már befejeződött. Az emberek üreseknek érezték magukat, és az egész intellektuális tudatuk a tevékenység igazolásától nem tudott felülkerekedni. A belső és külső élet között nem volt többé lehetséges a harmónia, mert többé nem volt lehetséges igazán átélni a termelés növekedését és a többi munkasikert. A személyes átélés el-távolította a társadalmi tevékenységtől, és ellentétévé vált. Abba a szférába szökött, ahova az általános nem tudta követni. Saját hajlékot teremtett a privát, sérthetetlen bensejében.

Valamikori hite és ideálja megmaradt, csak hogy a humanista értelmiség többé nem bízott abban, hogy ez az ideál társadalmilag is megvalósul, hanem mint a bensőjéből fakadó ideált fogta fel, amely egyáltalán nem kivitelezhető és amely csak önmagában szép. Az ég, a várakozás világa, a szépség — mindezek tágabbak lettek. Csak az a különbség, hogy az ég nincsen a földön és nem is lehet megvalósítani. Elérhetetlen ideálok lettek — és csak most igazak. Az objektív társadalmi valóságból az igazság átköltözött a szubjektív valóságba, az egyén belsejébe, a kívánság mezejére, a szívbe, a fantáziába. A világ csúnya, az ember szép és jó. A kiábrándultság korszaka kezdődött, a kétségbeesés, a történelem gyanús korszaka, morális ellenállás az erőszakos fejlődés ellen. Az ember, aki a háború előtt meg tudta változtatni a rossz atmoszférát, most annak az áldozata lett, passzív visszatükröződése annak az atmoszférának, tehetetlen játékszer a sors kezében.

A humanista értelmiség megoszlott, egyfelől arra vigyázott, hogy ne kerüljön összeütközésbe a történelemmel (atmoszférával stb.) — mert ezáltal megsemmisülne. Ezért lojálisan hozzáidomult a követelményekhez, csinálta mindazt, ami külső, tapintható, amit az erőszakos világ megkövetelt tőle. Megjátszotta magát mint társadalmi lényt. Szövetkezeti taggá lett (szövetkezeti tag az, aki csak másokért van). Másfelől teljesen önmagába vonult. Azt az eszmét tisztelte, miszerint az ember csupán az, amit kizárólag a belső világa jelent. Elhanyagolta a társadalmi akciót és az élet objektív oldalát — tetteit —, csak a jóhiszeműt ismerve el, a becsületes természetűt. Széplelkű magának való lett (magának való az, aki csak önmagáé).

Így kezdett el élni egy tökéletes paradaxonban. A külső világ felé továbbra is megmaradt állami bürokrata értelmiségnek. Megtartotta a hatalmat reprezentáló helyét a kultúrában; ezt a bürokratizmus biztosította számára. Még többet. A bürokraták elleni harcát, mint az adminisztratív hierarchikus hatalom elosztását, a kultúra területén, mint az új demokratikus elosztásért folyó harcot fogta fel elsősorban. Többé nem elégedett meg látszólagos, formális, reprezentatív hatalommal. Igazi, valódi hatalmat akart, olyan hatalmat, melyben nemcsak a király fog uralkodni, hanem a földbirtokot bérlő is. Mindezt nem azért tette, hogy uralkodjon a társadalomban (ami többé nem is érdekelte), inkább azért, hogy saját hatalma autonómiát, privát életet, sérthetlenséget, nyugalmat biztosítson. Mégis (a humanista értelmiség mint kulturális-politikai csoport, mint uralkodó csoport a kultúra területén) ezt a társadalmi-államhatalmi pozíciót nem tartotta igazának, csak meglevőnek. Ezért tehetett meg a maga területén olyasmit, amit egyébként meggyőződése szerint erélyesen visszautasított volna.

Amennyiben az embert nem az alkotása, művei határozzák meg, hanem céljai és tudása, akkor minden bíráló, amely alkotásai felé irányul, saját objektív társadalmi tevékenysége felé, helytelenül alkalmazott, mert csak a felszínes és véletlenül megmutatkozó részletekre vonatkozik. A belső világra vonatkozó bíráló lehetetlen. Minden ember önmaga világa, és ha a másik embert figyeli, teljesen önálló állásponttól szemléli; szükségszerűen nem érti és deformálja a másikat, szükségszerűen beleesik az előnyharcba. A nyilvános viták, eszmék világa tehát könyörtelen biológiai harc, mindenki mindenki ellen, harc a létért. Teljes liberalizmusba találtuk magunkat.

Mindezeket figyelembe véve a humanista értelmiségnek tehát nem volt lehetősége, hogy megőrizze humanizmusát. Nem tudott egyesülni a dolgozó néppel, amely szabadon, kritikusan analizál, mert a nép még nem volt erre alkalmas. Az volt a feladata, hogy segítsen a népen, de ezt nem tudta elérni másként, csak a formális demokrácia bevezetésével. Más alkalmasabb fogalmakból, célokból, eszközökből, elemzésekből stb. kifogytak. Olyan társadalmi réteggé kezdett válni, amely régi érdemeire támaszkodik és szereplésre szolgál. Becsülettel kezdett élni, és mégis jelentéktelenül, értéktelenül, halottként. A múltba ment vissza fogalmakért és segítségért, és segítségükkel valamilyen kulturális atmoszférát teremtett, többé-kevésbé önállót, amelyben újból feléledt a háború előtti szelleme. Építette ezt az anakronisztikus és megbízható kultúr-szigetet, a viharos és bizonytalan valóság közepén. Bármennyire is fejlődik vagy összeroppan előtte a világ, ő már egyik szemével az égre kacsingat, és emlékei sokkal fontosabbak számára, mint maga az egész valóság. És mert ilyen volt, társadalmi és emberi szempontból fokozatosan, de biztosan elhalt.

7. Milyen volt a szlovén humanista értelmiség további fejlődése?

Másképp kellene feltenni a kérdést: milyen volt annak a szlovén értelmiségnek a fejlődése, amely a háborúig humanista volt? Ami a háború előtt meghatározta humanista voltát, az most elveszett: az ember és a társadalom megváltoztatása a humanista eszmék értelmében. Elesett maga az eszme és maga a megváltoztatás is. Amennyiben az értelmiség nem elégedik meg a régi emlékekkel és még van benne ambíció, hogy tevékenyen részt vegyen a társadalomban, technokrata értelmiséggé válik. (Ez — bürokratikus és szentimentális-liberalista — már a harmadik változata.) Megpróbál bekapcsolódni az életbe. De nem azért, hogy együtt harcoljon az új távlatokért, hogy rendezni segítse őket. A valósággal azonosul és alárendeli magát. Lemond a szabad kutatás lehetőségéről, a keresésről, a saját akció lehetőségéről, a forrásos analíziséről. Egyedüli törvénye az, hogy becsületesen végrehajtsa a rázabott feladatot, azokhoz a módszerekhez ragaszkodva, amelyek adva vannak. Jellemző rá a szolidaritás, a pontos adatközlés, a szkepticizmus, az absztrakciók és az olyan fogalmak elleni gyűlölet, amelyek még nem megalapozottak. Arra a mítoszra támaszkodik, amely szerint a tények és az adott kritériumok segítségével el lehet jutni az igazsághoz. Számára az igazság az alapszabály. A technokrata értelmiség felújított új társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodott intelligensebb bürokrata értelmiség. Valójában ez a bürokrácia európai változata. Belső érzések stb. nem hajtják, de nem is

menekül tőlük. Megengedi őket. Két véglet közötti szintézist akar megvalósítani. Elismeri a világot: azaz az életszínvonalat emelő gyár-
ipart, az egymás közötti viszonyok elanyagiasodását. Mégis az adott
valóság-alárendelés, már nem az ideológia-nyomás szülötte, hanem
a szükségszerűség: ez mutatkozik meg az egyén érdekeiben, abban a
szükségben, hogy a kívánt fogyasztási értékekhez jusson.

Két mozzanat jellemző a technokrata értelmiségre; az első: a tu-
dományos-technikai-közművelődési elferdülés. A mai értelmiség, pél-
dául a professzor, a tanító, többé nem úgy szerepel, mint az ifjúság
szellemi vezetője, aki a gyerekből egész személyt kíván teremteni,
meghatározott ideálok szerint akarja változtatni és formálni. A személy
irányítását, változtatását a társadalmi mechanizmusnak, a piacnak, az
áradatnak, az utcának, az adottságnak engedi át. Ez nem az ő területe.
Ő a tudás közvetítője, (ideiglenes helyettese a jövő elektronagyának.)
Amikor irodalmi kritikus, akkor csak a stílus analitikusa, az esztétika
meggyőzésének hírnöke. Amikor tudós, akkor a tervezőirodában ter-
vező, vagy a minisztérium valamelyik osztályának főnöke, vállalati
tudós, aki új technikai szervezést készít elő az iskoláztatás megkönnyí-
tésére, aki előkészíti a kulturális intézmények javadalmazását stb. Min-
den esetben az az új, amit alkot, a tudományos technikai világnézet
határain belül van. Az a tudós aki a társadalom és a termelés techni-
kai szervezésének megjavítására, a termelés emelésére törekszik. Így
lehet emelni a termelékenységet azokban a társadalmakban, melyekben
a termelőerők más társadalmi rendszerek termelőerőinek ledöntésére,
a diktatúra megteremtésére, a háború kirobbantására stb. szolgálnak.
A technokrata értelmiség kritériuma mindig egyezik az adott állami
hatalom kritériumával, azaz az államot nem úgy fogja fel, mint amely
lehetővé teszi az ember megvalósulását, hanem mint olyan hatalmat,
amely tulajdonosa minden egyénnek. A világ megítélése és az eljárás
kritériuma azt jelenti számára, ami már adott — tehát kifejezetten
nem humánus. A technokrata értelmiség jó példája a fejletlen réte-
geknek, amelyeknek gyámságra van szükségük, önállóság-hiányban
szenvednek, és nem találják meg önmagukban létezésük értelmét, ha-
nem önigazoláslul felsőbb helyekről várják az erős, mindenért felelős
kezeket, amelyek az utat mutatják.

A tiszta kultúra területén — (művészet és hasonló), ahol az ilyen
technokrata-termelőeljárás értelmetlen — tevékenysége játékká válik.
Megtjátssza azt, ami és amitől az emberek az életben meg vannak
fosztva: teljes szabadság, hatalmak nélküli világ, összefüggéstelenség,
komolytalanság. Míg a valóságban feladatait gondosan teljesíti, itt —
az objektívizált fikciókban — emberileg telt, festői, szórakoztató, azaz
olyan, amilyen általában akar lenni. A kultúrpolitikában ezt a játékot
politizálásnak nevezzük.

Mint termelőnek a technokrata értelmiségnek csak olyan mérték-
ben van hatása és olyan határok között, amilyent a társadalom mér rá.
Többé nem jelenti azt a réteget, amely megközelíthette a világ teore-
tikus arculatát, amely szétrombolhatná az adott kereteket. Hát akkor
kinek a számára megközelíthető?

És most feltehetjük az utolsó kérdést: kire bízhatjuk azt a funk-
ciót, melyet gyakor a humanista értelmiség birtokolt? Rá lehet-e egyál-

talán valakire bízni? Ha nem, szükség van-e a humanista értelmiségre?

Hogy félreértés ne essék, még egyszer meg kell ismételni: az ember és a társadalom humanizálása lényegbevágóan emberi szükséglet, és mindaddig az is marad, míg ember létezik ilyen formában. Az osztálytársadalom megszűnt; de nincs megszüntetve a munkamegosztás. Nincsenek meghatározott rétegek, amelyeknek joguk lenne az ember és a társadalom irányítására úgy, hogy más rétegek ezt ne élveznék. Mindenki egyenlő. Felvetődik a kérdés, milyenek a lehetőségek a feladat elvégzéséhez. A társadalmi öngazgatás jogi, politikai lehetőségeket nyújt, és a munkamegosztás valójában lehetővé teszi. A szükségletek korszakában, amilyenben ma élünk és kénytelenek vagyunk elsősorban az anyagi szükségleteink kielégítéséről gondoskodni, még elég kevés számú olyan ember él, akinek elegendő ideje volna arra, hogy kultúrával foglalkozzék, hogy eredményesen együttműködjön az új társadalmi lehetőségek feltárásában. Az öngazgatás épp ezt a feltételt szorgalmazza, amely nélkül lehetetlen és elképzelhetetlen.

A társadalmi öngazgatás nemcsak az állammechanizmusnak ezzel vagy azzal a kerekével vagy a gyárban, intézményben való igazgatást jelenti, hanem a világ rendbehozatalát, azaz az embertelen világ emberiségessé, az államhatalom hatalom nélkülivé tételét. A társadalmi öngazgatással a társadalom veszi át a valamikori humanista értelmiség funkcióit. De a társadalmi öngazgatás egy megindult folyamat is, amely még csak az első lépéseit tette meg a megvalósulás felé. A mai munkamegosztás feltételeiben, amikor az értelmiség idővel, tradícióval, műveltséggel rendelkezik, sokban segíthet a társadalmi öngazgatás fejlesztésében, és figyelmeztethet igazi méreteire. Természetesen nem az az értelmiség, amely deformálódni hagyta magát a háború utáni években (bürokratizmus, liberalizmus, technokrácia) és magává tette az igazságot mint adott ténytet; ugyanúgy az az értelmiség sem, amely a régi szép időkről álmodozik. A modern, időszerű humanista értelmiség az, amely teljes egészében átéli korát, feltárja (művészetrel, analízissel) ellentéteit, bírálat tárgyává teszi mítoszait, előítéleteit, hazugságait, gyengeségeit. Az az értelmiség, amely a társadalomba kapcsolódik és mégsem alárendeltje a társadalomnak, s az adott valóság keretei már nem jelentenek számára korlátot. Az az értelmiség, amely kritikusan, de alkotón közeledik mindenhez: saját gyakorlatának is kritikus kísérője. Forradalmi akció lehetetlen egy előbbi kritikai analízis nélkül. Az értelmiségnek semmi esetre sincs egyeduralma az igazság feltárásában (ebben az esetben csak teoretikus lehetne az a feltárás, interpretálás — és ilyen is volt mindaddig, míg nem szövetkezett a haladó társadalmi erővel). Mégis még mindig élvez bizonyos elsőbbségeket, amelyek társadalmilag fontosak, ha valóban őszintén közreműködik a társadalom életében.

Fehér Kálmán fordítása

S Z E M L E

A MŰVÉSZ-KRITIKUS ELVEI

Somlyó György: *A költészet évadai*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1963.

Úgy tetszik, a kritika sokkal kevésbé prózai műfaj, mint mondjuk a széppróza. Szenvedélyt, állásfoglalást követel művelőjétől, vagyis egyetlen szókapcsolatos fogalommal meghatározva: szenvedélyes állásfoglalást követel, ha a kritikus igényt tart a baudelaire-i művész-kritikus, azaz fordítva: a kritikus-művész címére. Ezt a gondolatot sugallja Somlyó György kritikákat, jegyzeteket (a kritikáról), esszéket tartalmazó kötete.

A látszólag túlságosan elvonatkoztatott formula, Somlyó művében egy mindennapi kritikai gyakorlat alkotta konkrét alapon, egy olyan kritikai szellemen nyugszik, melynek a gondolatsort elindító alaphibája az, „hogyan alkotó írónk tevékenységében mind kevésbé engedte megnyilvánulni a bennük rejlő kritikust; kritikusainkban pedig egyre gyéribbé tette a bennük is élő költőt. Ily módon a kritika egyre kevésbé emelkedik az alkotás rangjára, elveszti művészi jellegét, régen szerzett nemességét az irodalmi műfajok között. Bürokratikus, a szó eredeti értelmében hivatali funkcióvá süllyed”.

De meghamisítanánk a kritika és Somlyó György könyvének elsődleges célját, ha a fenti megállapítást csupán az elferdült, szimplán bürokratikusá vált gyakorlat eredményének tekintenénk. A gyökerek egy része ugyanis általános szférából ered a cél, a módszer, a kritikai elvek örökös problémájának talaján. A tanácstalanul bukácsoló író szigorú ítélőbírája, útmutatója legyen-e a kritikus, vagy vállalja az olvasót felvilágosító, a legértőbb olvasó, a titkos művészi alkotás kulcsának megfejtője humánus szerepét? Somlyó György költő, és némi rosszmájúsággal, azt mondhatnánk: természetesen az utóbbi elvet ajánlja egyedül elfogadhatónak, és most már minden rosszmájúság nélkül beismerhetjük, hogy ha nincs is teljesen igaza, mindenestre nagyon közel áll az igazsághoz. Mert a két elv kétféle viszonyulást is föltételez. Az elsőt az előreszegzett pallos, a leeresztett sisak-

rostély, a kicsinyeskedő hibavadászat, a kívülállás jellemzi, míg a másik a műalkotás, a művészi munka természetének ismeretével fölvertézve, belülről, az élményből kiindulva, a mű pozitív hatósugarában mindenekelőtt az eredményeket és nem a hibákat mérlegelve mondja ki ítéletét. Somlyó a maga részéről mindig is inkább hajlamos volt „behódolni a művészet varázsának, mint... mindenáron védekező állásba helyezkedni előtte”. Alapállásnak mindenképpen elfogadható. Kérdés azonban, hogy ez a viszonyulás ily módon megfogalmazott kizárólagosságával kellő biztosíték-e az alaposabb elemzésre. Somlyó György magabiztos igennel válaszol, de érvei, az anekdotaszerű kritikai balfogások felsorolása, már jóval bizonytalanabbak. Somlyó azonban nem elégszik meg csupán az üveglábakon álló elméleti megokolással, saját gyakorlatával bizonyít, és a bizonyítás ezúttal már sokkal jobban sikerül.

Őszintén hódol a művészetnek, hódolata tárgyát azonban — megkönnyítve elveinek gyakorlatát, de az egyoldalúságtól sem mentesen — gondosan megválogatja. Aragon, René Char, Quasimodo, Chaplin, Picasso, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula hódolatot érdemlő művei szerepelnek a repertoáron. E kiváló művek varázsában, szinte még az olvasás hevületében, sokszor a hatás alapján rekonstruálja az értékeket. Valóban nem kíván többet az olvasó, igaz, a „legértőbb” olvasó szerepénél.

A maga szabta szerepkör határai között figyelemreméltó munkát végzett. Értékelése helytálló, és egyúttal megdönthetetlenül bebizonyította, hogy az általa meghatározott út nyújtja a legnagyobb lehetőséget, a „kritikus-művész” cím eléréséhez. Az olvasás izgalmában fogant, feszültséggel telített írásai élményszámba mennek, és vitathatatlan szépírói értékekkel rendelkeznek: az átlagolvasó kezébe is kucskot adnak a műalkotás titkának megfejtéséhez. Csakhogy Somlyó az olvasás izgalmában annyira belefeledkezik a vajúdó művészlélekbe, az alkotás folyamatába, hogy elragadtatásában elhanyagolja az esetenként felszínre hozott — igaz, legjellegzetesebb — értékek rendszerezését, úgyhogy az értékek csoportosítva homályosak, csiszolatlanok, nem eléggé áttekinthetők. Most lenne szükség a kívülálló szakember tárgyilagos mérlegelésére — Somlyó azonban tagadja az effajta kiegészítés indokoltságát.

Így azután az ideális „kritikus-művészből” művész-kritikus lesz, a legértőbb olvasóból pedig legérzékenyebb olvasó, aki annyira átadja magát a műélvezet sodrásának, hogy néha — mint Szabó Lőrinc művei értékelésekor is — a pillanatnyi impresszió elsietett rögzítésével ellentétbe kerül önmagával.

A somlyói recept, éppen azért, mert nélkülozi a receptszerű me-revséget — rugalmas kritikai módszerek alkalmazására ösztönöz, és ami a legfontosabb, igazán tehetséges kritikust és nyílt kiállást követel —, teljes egészében elfogadható. Önmagában azonban, különösen nagyobb igényű tanulmányok írásakor — hiányos, mert a végletekbe csap át; hiányosságát a másik végletből kell pótolni.

(GN)

ESZTÉTIKA ÉS KRITERIOLÓGIA

Sveta Lukić: *Umetnost i kriterijumi*. Prosveta, Beograd, 1964.

Lukić könyvének az az ambíciója, hogy egy komplex elemzésben választ találjon arra, lehetséges-e, és ha igen, akkor hogyan lehetséges racionális nyelvvel megállapítani, leírni és meghatározni a kritériumokat a művészet területén. Az általános esztétikában a kritériumok jelentőségének ez a kiemelése számára főként azért fontos, mert az eddigi filozófiai esztétika elsősorban apriorizmussal és dogmatizmussal vádolható. Így az esztétikai kritériumok is apriorisztikusak és dogmatikusak lettek, ugyanakkor az esztétikaiak parciális területein (például a strukturális elemzések) ezek a negatív komponensek nem játszottak szerepet, így az esztétika integritása került veszélybe, amit napjainkban különböző módon próbáltak megoldani. Az integrális esztétika lehetőségének kétségbevonását hozta magával Dessoire általános művészettudománya, az „allgemeine Kunstwissenschaft” fogalma, de a Dessoire-iskolától függetlenül fellépett az esztétikai nihilizmus irányvonala, amely tagadta az általános esztétika megalapításának lehetőségét is.

Lukić a klasszikus esztétika negatívumainak felvázolása után elveti a fenti elképzelés helyességét, bár egy bizonyos esztétikai szkepticizmus állandó mottóként végigvonul a könyvén. (Ezzel a problémával írásunk másik felében foglalkozunk majd.)

Tagadhatatlan, hogy az az esztétika, amelyet a marxisták vallanak magukénak, tart igényt leginkább az integrális területekre és módszerekre, ám legtöbbször a marxizmus egyik területének az ideológiai és az ideológiai-politikai területnek nyújt döntő szerepet, így ez az általános követelés a kritériumok esetében abszolutizál, ezért végső konzekvenciái dogmatikusak. Ezt az esztétikát nevezhetjük objektivistikusnak is, mert magában foglalja a tradicionális esztétikai dogmatizmust azzal a jellegzetességgel, hogy az általánosság-igény, a „kor ábrázolása, felmutatása stb.” kritériuma egyenlő a szociológiai területtel, tehát az általánosság-igény átcsap saját ellentétébe, az egysíkúságba. Ennek eredményeképpen a kritériumok és a kritériumok gyakorlata, a kritika dezintegrált területű, ezért elveszti a kapcsolatait a művészet integrális területeivel. Fontosnak tartjuk ezzel a tézissel kapcsolatban megjegyezni, hogy napjainkban a kritika másodrendűségéről folytatott vitában, éppen e negatív gyakorlat *általánosítása* miatt, a kritika kritikája a területek és a tartalom kontinuitását hiányolja a művészet-kritika reláción; ez lényegében céltévesztett bírálat, mert a módszerek kontinuitásának hiányáról van szó. Mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a művészet ügyesen integrálja a kritikai módszereket; vegyünk egy távoli példát: az Antonioni- vagy Godard-filmek az esszét foglalják magukba, de a kritika nem képes (a gyakorlatban) átvenni a művészet módszereit, mert mihelyt ezt teszi, lényegi transzformáción esik át: művészet lesz, nem kritika (pl. Matić jó néhány esszéje). E kitérő felmutatta a kritikán át a művészet és a kritériumok viszonyának egyik rendhagyó pillana-

tát, amely Lukić számára is elsőrangú probléma. Amikor ő az „esztétika univerzális szférájáról” beszél, akkor univerzális kritériumokat is implikál, amelyeknek, hogy elkerüljék az egysíkúságot (az arisztotelészi katarzis etikai, a klasszikus esztétika formális, a szocialista realizmus szociológiai egysíkúságát), komplementáris elveken kell nyugodniuk. Lukić szerint ez elérhető, ha a kritériumok 1) eléggé *általánosak* és magukba foglalják a horizontális szférákat (irodalom, film, zene stb.); 2) ha vertikális megkülönböztetésre képesek, azaz különbséget tehetnek a remekmű, az „arany közép” és a giccs között, tehát *tartalmasak*; 3) ha eléggé *elasztikusak*, elismerik saját relativitásukat és megelégszenek a bevezetővel a konkrét kritikai akcióban.

Hogy Lukić ezeket az elveket kielégítse, kénytelen általános és relativisztikus kritériumokat felállítani.

Az első kritérium a *valóság* (stvarnost), beleértve a mikro- és makro-valóságot, tehát a világról és önmagáról való művészetet. Ez a valóság kontemplatív és teóriai variáció, amely nem ismétlődhet meg. (Természetesen Lukić elhatárolja magát a valóság-fogalom bukvalis értelmezésétől, sőt amikor arról szól, hogy a művészet, megvalósulásának pillanatában, kontemplatív és meg nem ismétlődhető teóriai variáció, akkor közel áll azokhoz az elvekhez, amelyeket Eliot fejtett ki a *Tradíció és az individuális tehetség* című esszéjében, azzal a különbséggel, hogy Eliot ezt történelmi perspektívából nézi, Lukić pedig a jelenben dinamikusan nem dogmatikus, de igazoltan normatív. Mindketten föltételezik, hogy a művek kiegészítik egymást és változtatják egymás belső helyzetét; Lukić nyelvén ez annyit jelent, hogy a mű a valóság kritériumával ítélve, kontemplatív és teóriai variáció.)

A második kritérium pedig a *teljesség* (celovitost), amelyen a különböző központok közötti belső kontemplációt érti (emocionális, vizuális, játék stb. központok). Szűkebb értelemben ez jelenti még a kifejezés harmóniáját és a művészeti alkotás struktúrájának egységét.

(Azokban a művészeti formákban, amelyekben a kifejezések nem univerzálisak, jelentkezik egy mesterséges kritérium is, a nacionális kritérium, amely leginkább az „arany középet” emeli a „nemzeti klaszszikus” rangjára. „Mondhatnánk, hogy a nemzeti, a közepes szinonimája”, írja Lukić, és természetesen a csak nemzeti jelentőségére gondol. A nemzeti kritériumok keltenek legnagyobb zavart az általános kritériológiában, főleg akkor, ha provinciális értékrendszerrel párosulnak.)

A fenti két kritérium kiegészíti egymást. Lukić minden terminológiai elhatárolása ellenére, mindkettőnek van egy közös vonása, amely ezt a kiegészítést lehetővé teszi — az egzaktságra való törekvés. A spekulatív esztétikai elképzelésekkel polemizálva, Lukić a másik véget határait közelíti meg, az egzakt leíró módszert. Merleau Ponty írta, hogy a dolgokat leírni kell és nem elemezni vagy megmagyarázni. Lukić, amikor a kritériumokat mint leírható dolgokat interpretálja, közel áll ehhez a megfogalmazáshoz, azzal a különbséggel, hogy szerinte a kritériumok többé-kevésbé általánosak és elasztikusak. Ugyanakkor az a követelése, hogy az esztétika egyik centrális kategóriája a kritériológia legyen, szinte némileg a fenomenológiai iskola

hatásait mutatja, noha ez esetben minden merev párhuzam téves lenne.

Sokkal érdekesebb felvetni ennek a magatartásnak az indokait. Lukić a metafizikai esztétikai abszolúttal és a dogmatikus szocialista realista abszolúttal szemben érzékenyen analizálja ezeknek hiányosságait. Így például, hogy csak egyet említsünk, a szocialista realizmus *esztétikai konzervativizmusát* elemzi, amely a legforradalmibb tartalmú és formájú művek kárára (és pillanatnyi tragédiájára) a deklaratív ideológiát helyezi előtérbe. Tehát a kritériumok csődöt mondtak, mert labilisak voltak, az esztétika túlságosan „filozofikus” volt. Ezért az esztétikának szüksége van egy egzaktságra törekvő mércére. A kritériumok stabilitását tehát az esztétikai szkepticizmus igyekszik felállítani. Korunkban (főleg a filozófiában) az ilyen igyekezetek nem ritka jelenségek, és napjainkban is állandóan dominálnak (például a napi kritikáról szóló vitákban). Ezt bizonyítja az a megütközés, amelylyel sokan a napi kritika ellentétes véleményeit és ítéleteit fogadják; ez a szellemi légkör követeli meg azután a kritériumok ellenőrzését. E feladat azonban az esztétika kissé sziszifuszi munkája is. Lukić könyve második részében gyakorlatilag mutatta be a kritériumokat. Ebben a részben az analitikus pillanatok megfogyatkoztak, egy-egy szellemes megállapítás még megjelent, sok polemikus és erősen vitatható értékeléssel (például Čosić és Kontantinović művészi eredményeinek összehasonlítása).

Lukić könyvének két értéke van: az esztétikai problémákat új szempontból világította meg, és számos új jelenségre hívta fel figyelmünket; másik pozitívuma pedig éppen „hiányosságaiban” rejlik: az utolsó fejezetben (*A szocialista esztétizmus egyik variációja*) azt bizonyítja be, hogy a kritériumoknak még elasztikusabbnak kell lenniük, és lényegesen több esztétikai-történelmi perspektívával rendelkezniük.

Lukić úgy emlékezett meg könyvéről, mint az egyik korszakának lezárásáról. Érdekes, hogy éppen ezzel a befejezéssel indított meg egy újabb termékeny vitát az esztétikai kritériumokról. A befejezés egyben kezdetet is jelent.

(VL)

EGY HASZNOS KÖNYV

Dr. Dušan Čalić: *Automatizacija u tehničkom i privrednom razvoju Jugoslavije*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. (Az automatizálás Jugoszlávia műszaki és gazdasági fejlődésében. A Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia kiadása), Zagreb, 1962.

Szerző a zágrábi egyetemen a politikai gazdaságtan tanszékének vezető tanára. Jugoszlávia 100 nagyobb vállalatában — fejlődésük helyzetéről és távlati kilátásairól, a korszerű technika és szervezés alkalmazásának bevezetéséről és az automatizálás kialakulásáról — lefolytatott ankét; a jugoszláv elektronikai, telekommunikációs, auto-

matizálási és magtechnikai bizottság munkája; valamint saját külföldi tanulmányútjai; a különböző hazai vállalatokban szakemberek bevonásával folytatott vizsgálatai; nemkülönben az idevágó jugoszláv és külföldi irodalom alapján részletesen foglalkozik a népgazdaság ezen időszakos kérdésével. Ez az első jugoszláv munka, mely kimerítően elemzi az automatizálás technológiáját és ismerteti társadalmi-gazdasági jelentőségét. Ezért érdekelheti a mérnököket, technikusokat, közgazdászokat, vállalati pszichológusokat, szociológusokat és a rokon szakmájúakat.

Marxista módszerrel, történeti szempontból vizsgálja mások és a saját tapasztalatai alapján a problémát.

Könyvének első részében foglalkozik az automatizálás keletkezésének társadalmi feltételeivel, a termelőerők fejlődésével; beszél a tudomány előrehaladásának jelentőségéről, az atom- és a napenergia szerepéről. Ismerteti az automatizálás fogalmát, jelentőségét a termelésben, a nyersanyag és energia megtakarításában, a beruházások terén, a károk csökkentésében, a dolgozók jobb munkafeltételeinek kialakításában. Külön fejezetben vázolja, hogyan fejlődik az automatizálás a tőkés és szocialista rendszerben, s hogy általában milyen fejlődési fokozatokra ért el eddig. Foglalkozik az elkészítési idő — az alapvető mozdulatok szerinti — meghatározásának módszereivel, a transzfer-berendezésekkel, a termelés automatizálásával és komplex automatizálásának távlati tervével, az önműködő gyárra vonatkozó elképzeléssel, a szervomechanizmussal, az automatizálás technológiai fogalmának meghatározására vonatkozó különböző kísérletekkel. Példaképp bemutatja a franciaországi Renault-Társaság műveiben alkalmazott automatizálást, ennek eredményeit, minőségét, költségeit, a szükséges munkaerő típusokat és a munkafeltételeket. További példák: egy angliai acélmű, mintegy 100 nyugat-németországi villamosság-, vegy-, vas- és acél-, papír- és cukoripari gyár tapasztalatai. Külön szól a számológépekről.

A könyv második része az automatizálással és Jugoszlávia gazdasági fejlődésével foglalkozik. Taglalja az automatizáláshoz szükséges feltételek megteremtését, az ország iparosítását és az automatizálás kialakítását, a termelőerők iparosítással való fejlesztését. Részletes elemzést nyújt az automatizálásban elért szintről. Ennek keretében bemutatja az ipar felépítését, mint az automatizálás kialakításának alapját, a villamoserő-gazdálkodást, a bányászatot és az ásványi nyersanyagok előkészítését, az ásványolaj kitermelését és feldolgozását, a fémkohászatot és a többi iparágat. Érdekesek a hajózásban és a vasúti közlekedésben alkalmazott automatizálás lehetőségeiről szóló fejtegetései. Példaként a svédországi Ange város rendező pályaudvarán üzembe állított önműködő teherkocsi-siklató működését ismerteti. Foglalkozik azzal is, hogy az automatizálás miként alkalmazható a híradástájékoztató technológiájában, valamint a mezőgazdaságban és a hadseregben.

Külön fejezet szól az automatizálás további fejlődésének feltételeiről és az 1961—1965. évi gazdasági tervben való szerepéről. Vizsgálja a gazdasági előrehaladás általános feltételeit és az automatizálás fejlődését, a szervezési problémákat.

Figyelemreméltóak az 1961. évi új gazdasági rendszabályok és az automatizálás fejlődése közötti összefüggésről szóló fejtegetései.

Tanulságosak a zágrábi villanyerő gyárban szerzett tapasztalatok.

Áttekintést ad az automatizálás gazdasági alapjára vonatkozó kérdésekről, a gazdasági fejlődés káderproblémáiról, a tudományos intézetnek az automatizálás távlati kialakításában való szerepéről és egyéb ezzel kapcsolatos időszerű problémákról.

Különös figyelmet fordít a termelési folyamatok automatizálásának gazdasági megokoltságára, a rentabilitásra. Jugoszlávia — noha az automatizálás egyenlőtlenül oszlik meg az egyes iparágakban, sőt egy és ugyanazon vállalatban is — a gazdaságilag közepesen fejlett országok közé tartozik. Fejlődésére ösztönzően hat az 1961-ben bevezetett új gazdasági rendszer. A további automatizálás érdeke a jövedelmezőség szempontjából megkívánja, hogy a gazdasági fejlődés a folyamatos sorozatos tömegtermelés irányában haladjon. Ennek a folyamatosságnak viszont nemcsak a munkafolyamatokra és időre kell vonatkoznia, hanem a nyersanyagok teljes technológiai kihasználására is.

Az automatizálás a szocialista közösségben megrövidíti a munkaidőt, és a termékek oly bőségét és választékát nyújtja, hogy mindenki szükségletének megfelelően részesül a társadalmi termékekben, így a munka életszükségletté válik és megszűnik a megélhetés eszköze lenni.

A könyv széles körű elméleti megalapozottsága mellett bő adatdokumentációjával hasznos szolgálatot tesz az automatizálással foglalkozó köröknek.

(PE)

KRÓNIKA

VITA AZ ANGAZSÁLTTSÁGRÓL

Az írók leningrádi nemzetközi találkozója után széles körű vita kerekedett az irodalom angazsálttságáról. Az irodalomnak a politikától való teljes elválasztásáért leginkább a francia „új regény” főideológusa, Alain Robbe-Grillet szállt síkra, elég hangsúlyozottan szovjetellenes hangon. Tétéleivel Juan Goytisolo fiatal spanyol regényíró szállt szembe az *Express* című párizsi lapban. Goytisolo többek között ezt írja:

Franciaországban a politikai kompromisszum az író szabad állásfoglalásának az eredménye, mivel ott az irodalom inkább kutató, mint vigasztaló, s mivel az író — olvasóinak serkentő nyomásától mentesen — elkerülheti a valóság közvetlen ábrázolását, figyelmét művészete mesterségbeli oldalának fejlesztésére fordíthatja; a Szovjetunióban és Spanyolországban — persze merőben ellenkező okokból — a politikai kompromisszumot már előre meghatározzák a művészet társadalmi helyzete és a közönség, az olvasók követelése. A politika ekkor a művészetre is kiterjeszti hatáskörét, az író pedig, akarva, nem akarva, azoknak az erőknél a hangadója lesz, amelyek csöndben harcolnak egy társadalmi osztály elnyomása vagy egy dogmává változott ideológia monopóliuma ellen. A spanyol irodalom például az elvesztett szabadságért folyó láthatatlan, szerény, mindennapi harc tükré lett; az új szovjet költészet levezeti az új nemzedékeknek a lázadását az elidegenedés ellen, melyet a sztalinizmus idézett elő.

Goytisolo végül megállapítja:

Az irodalom és politika közötti összhang akkor szűnik meg, amikor megszűnnek hatni azok a tényezők, melyek előidéztek a művészetben a politikai elnyomást, dogmatizmust stb. Kivételt jelent az a Keleten és Nyugaton egyaránt gyakori eset, amikor az író elhagyja az irodalmat, hogy testét és lelkét állirodalmi panegirisznek szentelje annak az ügynek a dicsőségére, melyet szolgál. De akkor már nem író, hanem bértollnok, s annak, amit csinál semmi köze az irodalomhoz. Akár akarja Robbe-Grillet, akár nem, a spanyol írók, a szovjet írók s — az egyes nyugati demokráciákban élők kivételével — a világon

majdnem minden író sokáig a politikától üldözötten fog élni. Aki ennek az ellenkezőjét állítja, az — mint ahogy Bloch-Michel mondja az „új regény” teoretikusairól — összetéveszt „egy cseppet a nemzetéből az óceánnal s a maga egyéni fáradtságát az egész emberiség kétségbeesésével”.

FÉLEK SZERETNI, FÉLEK SÍRNI...

William Bloke Modisane néger író akkor hagyta el hazáját, a Dél-afrikai Uniót, amikor leégett Johannesburg külvárosa, Sofiatown, ahol élt. *Blame me on History* című könyve Angliában jelent meg, és sokat vitatkoztak róla. Európában és Afrikában egyaránt méltatlankodtak miatta. A fő vád az volt ellene, hogy álláspontja szélsőségesen individualista. A szerző a Párizsban megjelenő *Afrique* című folyóiratnak nyilatkozott arról, mi ösztönözte könyvének megírására.

— Könyvemmel lelkiismeret-vizsgálatot végeztem. Többet akartam megtudni önmagamról, s az írás kitűnő eszköznek bizonyult az önmagam utáni nyomozásban. Dél-Afrikában éltem, minden pillanatban szembekerültem az ottani körülményekkel, s emiatt pánik fogott el, örökös rettegésben éltem. Félek szeretni, félek sírni, félek gyöngéd lenni vagy unatkozni: menekülök minden emberi érzéstől s az érzések kifejezésétől, mert amióta csak az eszemet tudom, magamba kellett fojtanom őket. Ennek a dél-afrikai élet az oka. Ha Dél-Afrikában emberekkel találkozunk, mindjárt álarcot teszünk fel. Olyanoknak mutatkozunk, amilyeneknek látszani szeretnénk mások előtt, nem olyanoknak, amilyenek valóban vagyunk. Ez az életmód teljes lelki sivárságot eredményez. Ilyen helyzetben kezdtem írni. Ezért tűnik fel olyan brutálisnak és agresszívnek a könyvem a maga őszinteségével.

Elbeszéléseiről, melyekért 1958-ban az Abban Writers Club díját kapta, Modisane így vélekedik:

— Központi témájuk: az ember a társadalom terméke. Engem a közösség és az egyén erkölcsének a viszonya érdekel. Mint embereknek teljesíteniük kell kötelességünket az állam, az isten és önmagunk iránt. Korunk drámája, hogy ezek a kötelességek összeférhetetlenek. Minden emberben összeütközésbe került a közösségi és az egyéni erkölcs; engem ennek a konfliktusnak a megoldása érdekel mindenekfelett.

A FORDÍTÁS KORSZAKAI

Ezra Pound amerikai költő Cantos címen ismert verseit a világirodalom legbonyolultabb alkotásai közé sorolják. Tele vannak idézetekkel és utalásokkal, melyeknek forrását különféle nyelvekben találjuk meg, a régi szanszkritól és kínaitól a legújabb zsargonokig. Ezt a szinte lefordíthatatlan művet Eva Hesse ülteti át németre a zürichi Verlag der Archének. Évek óta dolgozik a fordításon. Az *Akzente* című folyóiratban Eva Hesse tanulmányt jelentetett meg Ezra Poundról.

Ha a Cantos történeti idézetei legnagyobbbrészt véletlenek, pillanatnyiak — mondja Eva Hesse —, a költői idézetek, melyeket Pound eredetiben közöl, esetleg saját

fordításában, vagy csak szabadon utal rájuk, alapjában véve felidézések. Mint ilyenek, a visszatérés kategóriájába tartoznak. Ezra Pound művében a fordításnak külön szerepe van. A költő többször rámutat arra, hogy csak a fordítás teszi képessé a nyelvet, hogy láthatóvá tegye mindazt, ami addig kívül esett spektrumán. Pound megállapítja, hogy „az irodalom a fordításokból él, minden új irányzatot, minden új lendületet a fordítás ösztönöz; a költészet minden állítólagos nagy korszaka tulajdonképpen a fordítás korszaka volt”. A nagy költői alkotásokat nem is volna szabad egyének művének tekinteni: „Dante remekművének kifejezési eszközei kétévszázados provenç-i és egyévszázados toszkánai fejlődés eredményei; a reneszánsz latinistáinak és a Pléiade-nak, valamint a korabeli cikornyás beszédnek az eredményes Shakespeare nyelve”. A szellemi értékek egyéni monopóliuma ellentétben áll Poundnak azzal a felfogásával, hogy az irodalomnak szerepe van az emberi társadalomban, s hogy az irodalom maga is élő szervezet. A művészet nagyjainak feladata — Pound szerint —, hogy „összeszedjék az emberek munkájának gyümölcsseit, rendszerezék, összhangba hozzák őket. Hisz a fölfrissítési képesség szerves része géniuszuknak, ugyanakkor pedig egyfajta szerénység és önzetlenség is... Feltételezhetően valamilyen energiáról van szó a művészetben, valami elektromosságról, radioaktivitásról, egy erőről, amely vezet, összefon, összefog”.

A LÉT DŰS SIVÁRSÁGA

A *Ráktérítő* (Tropic of Cancer) után a *Baktérítő* (Tropic of Capricorn) is áttörte a polgári szemérem gátjait, s Angliában is kiadták. A *Times Literary Supplement* recenzense többek között ezt írja Henry Millernek erről a regényéről:

A mű tartalma a tények és a képzelet keveredése, akárcsak a *Ráktérítő*ben. Az elbeszélő felesége kellemetlen asszony, aki csak akkor válik fontossá, amikor abortálnia kell. Hogy miért vette el feleségül, azt végig homály fedi. A férfi egy ideig állásban van — egy távirati irodának kifizetőkat vesz fel, s ő is bocsátja el őket —, munkáját a modern világgal birkózó Charles Chaplin dühével végzi. Idejének nagy részét azonban munka nélkül tölti, nem hajlandó dolgozni, s azoknak a számlájára él, akik megalkudtak az egzisztenciával, s maguk keresik meg kenyerüket. Időnként szükségét érzi, hogy írjon, ezenkívül azonban egyetlen dolog érdekli csak, s ennek az érdeklődésnek áldoz éjjel-nappal, mindenhol és mindenkivel: a közösülés. Az aktusra olyan sokszor utal a mű, hogy az olvasót egyfajta priapusi mámor keríti hatalmába, s úgy találja, hogy gondolatvilágában virágozik egy kifejezés, Gertrud Stein ritmikus prózájának kitarásával: „a rose is a rose is a rose” (a róza róza a róza).

Ebből a könyvből — írja a *Times Literary Supplement* — világosabban látszik, miért él Miller állandóan a nemiség hatása alatt. Röviden: tragikomikus világnézete van, melynek értelmében semminek sincs jelentősége: se a szenvedésnek, se a halálnak, se a társadalomnak, se valamely személynek. Az amerikai civilizáció egészében véve rossz, hiányosságai pedig, úgy tetszik, a világ teremtésekor

keletkezett hibákból, a civilizáció sajátos hibáiból vagy az adott társadalmi forma hibáiból erednek. A természet keze véres, mi mindannyian csak elraboljuk az értékeket egymástól, akármit mondanak is a magasztos képmutatók; semminek sincs értelme, csak az olyan emberek vídám, érzéketlen sikoltozásának, mint amilyen Miller, mert ezeket a lét dús sivársága lelkesíti. S mivel az alkotásnak nincs értelme, az egyetlen értelmes tett az, amely felújítja értelmetlenségét. Közösülni annyi, mint a lét lényegével érintkezni; ez az egyedüli végleges gesztus, mivel tartalmazza önmaga igazolását.

A VERS LÉTE ÉS NEMLÉTE

Paul Celan ma kétségtelenül a legelismertebb német költők közé tartozik. Nemrég jelent meg negyedik verskötete *Die Niemandrose* címmel. A *Neue Rundschau*ban Beda Allemann többek között ezeket írja a könyvről:

Celan *Sprachgitter* című kötetének utolsó verse, az *Engführung*, a költői tömörítés, a szükséztűség végső fokát jelentette, s már-már azzal fenyegetett, hogy a költőt útvesztőbe juttatja. Celan új verskötete ennek a félelemnek nagyszerű cáfolata. A hallgatás értelme új méreteket kapott. Az új dimenzió abból a tényből következik, hogy minden versben újra el kell jutni az elhallgatás szakadéknak a szélére, s hogy a vers léte önmaga peremén megteremti magának a szabadságot. Kisebrendű költővel kapcsolatban a „szabadság” szó keveset vagy semmit se mond. Paul Celan költészetével kapcsolatban azonban a vers létét és nemlétét teszi próbára. Celan régebbi verseiből ismeretes a sziklák és kövek metaforája; mondhatnánk, hogy a megkövesedés volt e metaforák egyik tulajdonsága. Bizonyára annak a hallgatásra való hajlamoságnak a változata ez, melyet Celan tulajdonít a verseinek. Új verskötetében — ha a képeknek egy ilyen komplex összességét egyáltalán meg lehet valamiképp határozni — mintha a költő mozgássá akarta volna varázsolni a megkövesedés irányzatát. Ennek azonban nem kell barokkosan dinamikus mozgásnak lenni.

EGY HÍVÓ BŰNBÁNATA

A müncheni *Welt und Wort* minden számában közli egy-egy író irodalmi önarcképét. Nemrég Ludwig Marcuse-nak, az epés kultúrtörténésznek, volt emigránsnak az írását közölte a német folyóirat. Marcuse több mű szerzője (*Das denkwürdige Leben des Richard Wagner, Obszonen stb.*), s így ad számot hajlamairól:

Az elkorcsosult érzékszervek bosszút álltak az emberen: megteremtették az elidegenedést. A sokat emlegetett elidegenedés elsősorban — saját testünk idegensége, a tapasztalatok teljes hiánya. Engem se Krupp, se Sztalin nem idegenített el. Ha jókedvem van, megnevetetnek a mesék a névtelen kis csavarról az ipari társadalomban, ha nincs kedvem tréfára, akkor hányingerem van tőlük.

Azért vagyok idegen önmagamnak, mert sokkal inkább egy olyan világban élek, melyet művészek és gondolkodók teremtettek, mint egy olyanban, amelyet még nem szublimáltak. A szememmel gyakrabban nézem Rembrandt képét, mint az arcokat, melyeket festett. Ennek a hiányosságának mélységesen tudatában vagyok. Nem is annyira a technicizált, inkább a szublimált élet teremtette meg az *ennuit*, a rettenetes unalmat, a legértelmetlenebb gondolatok, hajlamok, elfoglaltság forrását. A hivatalosan legmagasabb fokú élvezet sohasem szorította háttérbe tudatomban és szeretetemben azt, melyet hivatalosan nem becsülnek. A közvetlen élvezetet nem pótolhatja az az öröm, melyet a műveltség alkotásai szerezhetnek... legfeljebb megerősíti. Könnyíthetnék magamon, ha azt mondanám, hogy bennünket és az előttünk levő nemzedéket rosszul nevelték. Ez igaz. De én mindig tudtam, hogy aki csak a technikai és szublimált alkotók világában él, elpusztul, mint egy kreatúra. Ez nem ellenséges álláspont a kultúrával szemben, csak elkülönülés a magasztosságtól való elfogultságtól. Nekem nem volt erőm, hogy gyakrabban otthagyjam az irodalmat (tágabb értelemben véve). Bánom, hogy az emberi gazdagság a földön — az erdők meg a tengerek — annyira ismeretlenek maradtak előttem, mert túlságosan bezárkóztam a hangversenytermekbe és múzeumokba, még inkább a dolgozószobámba.

A FEDŐLAP
B. SZABÓ GYÖRGY
ES KAPITÁNY LÁSZLÓ
MUNKÁJA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ
KAPITÁNY LÁSZLÓ

HID, IRODALMI MŰVÉSZETI, TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT.
1964. ÁPRILIS. KIADJA A FORUM LAPKIADÓ VÁLLALAT. — SZER-
KESZTŐSÉG ES KIADÓHIVATAL: NOVI SAD, VOJVODE MIŠICA
UTCA 1. — SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRÁK: MINDENNAP 14—16-ig. —
KÉZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ES NEM KÜLDÜNK VISSZA. —
ELŐFIZETÉSI DÍJ: BELFÖLDÖN EGY ÉVRE 1000. FÉL ÉVRE 500. EGYES
SZÁM ÁRA 100 DINÁR; KÜLFÖLDRE EGY ÉVRE 1400. FÉL ÉVRE 700 DI-
NÁR, KÜLFÖLDÖN EGY ÉVRE 2,33 DOLLÁR, FÉL ÉVRE 1,17 DOLLÁR. —
KESZÜLT A FORUM NYOMDÁBAN NOVI SADON.

